

ISSN 1563-0366; eISSN 2617-8362

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Заң сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия юридическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Actual Problems of Jurisprudence

№2(114)

Алматы
«Қазақ университеті»
2025

ISSN 1563-0366; eISSN 2617-8362

ХАБАРШЫ

ЗАҢ СЕРИЯСЫ № 2 (114) маусым

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16496-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Сманова А.Б., з.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Телефон: +7727-377-33-36 (ішкі н. 12-57)

E-mail: Akmaral.Smanova@kaznu.kz

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Ахатов У.А., з.ғ.к. (бас редактор) (Қазақстан)

Алимкулов Е.Т., з.ғ.к., доцент м.а. (бас редактордың орынбасары) (Қазақстан)

Байдельдинов Д.І., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қуаналиева Г.А., з.ғ.д. (Қазақстан)

Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Омарова А.Б., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ибраева А.С., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жатқанбаева А.Е., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сайрамбаева Ж.Т., з.ғ.к. (Қазақстан)

Жанибеков А.К., PhD (Қазақстан)

Томас Хоффман, PhD докторы, профессор (Эстония)

Лю Сяохун, профессор (Қытай)

Минина В., проректор (Ресей)

Гаврилов В.В., з.ғ.д. (Ресей)

Мажорина М.В., з.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОР

Нұрбақытова Ж.Н., з.ғ.магистрі (Қазақстан)

Заң сериясы Мемлекет пен құқық теориясы және тарихы, конституциялық және әкімшілік құқығы, азаматтық құқық және еңбек құқығы, табиғи ресурстар және экологиялық құқық, қылмыстық құқық және криминалистика, халықаралық қатынастар бағыттарын қамтиды.

Комитет по обеспечению качества
в сфере науки и высшего образования
МНС РК

Национальный центр
государственной
научно-технической
экспертизы

**ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**
БАСПА ҮЙІ

Жоба менеджері

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +7 701 724 2911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

ИБ № 15873

Пішімі 60x84/8. Көлемі 15,75 б.т. Тапсырыс № 1036.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2025

1-бөлім
**МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ**

Section 1
**THEORY AND HISTORY
OF STATE AND LAW**

Раздел 1
**ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ
ГОСУДАРСТВА И ПРАВА**

Д.А. Бакиров^{1*} , Д.Б. Жуламанова² ,
А.С. Кошкинбаева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Алматы менеджмент университеті, Алматы, Қазақстан

³Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: dbakirov@mail.ru

ЗАМАНАУИ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ МЕНТАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала заманауи қазақстандық қоғамдағы жастардың құқықтық мәдениеті мәселелерін зерделеуге арналған. Мақаланың мақсаты – жастардың құқықтық мәдениетінің деңгейін, олардың өз құқықтарын қаншалықты білетіні мен тәжірибеде қолдана алуын, жастар санасындағы құқықтық нигилизмін зерделеу. Сонымен бірге мақалада құқықтық мәдениеттің мәні мен түсінігі, олардың әртүрлі анықтамалары, оның құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам құрудағы құндылығы қарастырылды. Бұл ғылыми жұмыс отандық және шетелдік ғалымдардың қарастырып отырған мәселелерге қатысты ғылыми зерттеулерін талдау және авторлардың эмпирикалық зерттеуі нәтижелерінде әзірленді. Мақалада қазақстандық жастардың құқықтық мәдениетінің қалыптасуының заңдылықтары мен себеп-салдарын анықтау мақсат етілді. Осы мақсатта әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студенттері арасында құқықтық мәдениетті қалай қабылдайтындығы мен оның деңгейін анықтау мақсатында сауалнама түрінде әлеуметтік зерттеу жүргізілді. Сауалнамаға заң және экономиканың жалпы саны 300-ден астам 1-4 курс студенттері қатысты. Жүргізілген зерттеу келесідей негізгі факторлармен ерекшеленеді: жастардың құқықтық мәселелерге деген қызығушылығы, адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты қоғамдағы жағдай, құқыққорғау органдарына сенімсіздік, азаматтық белсенділіктің төмен деңгейі, құқықтық нигилизм және тағы басқалары. Бұл ерекшеліктер еліміздегі адам құқықтарын қорғау жүйесіне жастардың қарыма қатынасы төмен деңгейін, азаматтық қоғамның әлі толық қалыптаспағандығын, құқықтық мәдениеттің деңгейін көтерудің тиімді жүйесі, құқықтық ақпаратты таратудың, құқықтық білімді пайдаланудың жүйесі қалыптаспағандығын көрсетеді. Бұның барлығы жастардың құқықтық тұрғыдан қалыптасуы мен заң үстемдігін орнығу процесін қиындатады, осының салдарынан, азаматтық қоғамның дамуы бәсеңдейді. Мақала қорытындысында қоғамда жастар арасында құқықтық мәдениетті қалыптастыруға қатысты заңнамалық өзгерістер ұсынылды.

Түйін сөздер: құқықтық мәдениет, заң үстемдігі, құқықтық нигилизм, менталдық ерекшелік, құндылықтар, жастар, Z ұрпағы.

D.A. Bakirov^{1*}, D.B. Zhulamanova², A.S. Koshkinbayeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

³Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: dbakirov@mail.ru

Mental features of the formation of the legal culture of modern youth

The article is devoted to the study of the issues of legal culture of youth in modern Kazakhstani society. The purpose of the article is to study the level of legal culture of young people, their knowledge and ability to apply their rights in practice, as well as legal nihilism in the minds of young people. At the same time, the article considers the meaning and concept of legal culture, its various definitions, as well as its importance in the creation of a legal state and civil society. This scientific work is developed on the basis of the analysis of scientific research of domestic and foreign scientists on the issue under consideration and the results of empirical research of the authors. The purpose of the article is to identify patterns and reasons for the formation of the legal culture of Kazakhstani youth. For this purpose, a sociological survey was conducted among students of the Kazakh National University named after al-Farabi in order to identify their perception of legal culture and its level. In total, more than 300 students of 1-4 courses of legal and economic specialties took part in the survey. The conducted research is distinguished by the

following main factors: the interest of young people in legal issues, the situation in society with human rights and freedoms, mistrust of law enforcement agencies, a low level of civic activity, legal nihilism and many others. These features indicate a low level of youth involvement in the human rights protection system in the country, the incompleteness of the formation of civil society, the absence of an effective system for raising the level of legal culture, the absence of a system for disseminating legal information and using legal knowledge. All this complicates the process of legal development of young people and the formation of a state based on the rule of law, and as a result, the development of civil society slows down. In conclusion, the article proposes legislative changes to form a legal culture among young people in society.

Keywords: legal culture, rule of law, legal nihilism, mental uniqueness, values, youth, generation Z.

Д.А. Бакиров^{1*}, Д.Б. Жуламанова², А.С. Кошкинбаева³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан

³Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан

*e-mail: dbakirov@mail.ru

Ментальные особенности формирования правовой культуры современной молодежи

Статья посвящена изучению проблем правовой культуры молодежи в современном казахстанском обществе. Целью статьи является анализ уровня правовой культуры молодежи, степени их осведомленности о своих правах и способности применять их на практике, а также выявление проявлений правового нигилизма в молодежной среде. В статье также рассматриваются значение и понятие правовой культуры, различные её определения, а также ценность правовой культуры в построении правового государства и гражданского общества. Данная научная работа основана на анализе научных исследований отечественных и зарубежных ученых, а также на результатах эмпирического исследования, проведенного авторами. Целью исследования являлось выявление закономерностей и причин формирования правовой культуры казахстанской молодежи. С этой целью было проведено социологическое исследование в форме анкетирования среди студентов 1–4 курсов юридического и экономического факультетов Казахского национального университета имени аль-Фараби. В опросе приняли участие более 300 студентов. Проведенное исследование выявило следующие основные особенности: интерес молодежи к правовым вопросам, ситуация в обществе в отношении прав и свобод человека, недоверие к правоохранительным органам, низкий уровень гражданской активности, правовой нигилизм и другие. Эти особенности указывают на низкий уровень вовлеченности молодежи в систему защиты прав человека, на то, что гражданское общество в стране еще не сформировалось в полной мере, а также на отсутствие эффективной системы повышения уровня правовой культуры, распространения правовой информации и использования правовых знаний. Все это затрудняет процесс правового становления молодежи и утверждения верховенства закона, что, в свою очередь, тормозит развитие гражданского общества. В заключении статьи предложены законодательные изменения, направленные на формирование правовой культуры среди молодежи.

Ключевые слова: правовая культура, верховенство права, правовой нигилизм, ментальная уникальность, ценности, молодежь, поколение Z.

Кіріспе

Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам үшін оның мүшелерінің құқықтық мәдениеті жоғары деңгейде және өз әрекеттері үшін жауапты болуы керек. Құқықтық мәдениет деңгейі азаматтық қоғамның дамуының қай сатыда екенін көрсетеді. Жастардың құқықтық мәдениетінің әлеуметтік зерттеулерінің маңыздылығы олардың қоғам өмірінің барлық саласының дамуының маңызды факторы болып табылатындығымен анықталады. Еліміздің құқықтық құндылықтарын қалыптастыру білім беру процесінің және жастардың кәсіби құзыреттілігін,

құқықтық сауаттылығын дамытудың маңызды бөлігі болып табылады.

Кез келген мемлекеттің құқықтық жүйесінің тиімді жұмыс істеуі оның барлық құрамдас бөліктерінің тұрақты және үздіксіз әсерлесуімен қамтамасыз етіледі. Құқықтың негізгі әлеуметтік реттеуші ретінде орнығуы мен үстемдік етуі субъектілердің (жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың, халықтың, этностың, ұлттың) дүниетанымына, олардың құндылықтар жүйесіне, басқаша айтқанда, менталитетіне байланысты болады. Осы субъектілердің заңдылық, әділеттілік, теңдік туралы идеяларына қолданыстағы құқықтың қаншалықты сәйкес келуі оның соншалықты

тиімді болуына және үстемдік етуі елеулі әсер етеді.

Құқықтық шынайылықты өзгертудің бірден бір жолы адамдардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін жетілдіру болып табылады. Қоғамның құқықтық өмірінде болып жатқан процестерді әділ әрі шынайы бағалау, қоғамдағы құқықтық сананың шынайы болмысын көрсетеді. Құқықтық сана рухани, мәдени және менталды тұрғыдан жетілген жағдайда ғана жағымды фактор бола алады. Азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру үшін осы мәселеге байланысты құқықтық реттеудегі тарихи тәжірибені талдау, әлеуметтік, қоғамдық көңіл-күй мен құқыққа деген ұлттық қарым-қатынас негізінде жатқан құқықтық менталитетті зерделеу маңызды.

Қазақстандық қоғамдық ғылымдарында құқықтық сана, құқықтық мінез-құлық, құқықтық мәдениет, құқықтық менталитеттің мемлекеттік-құқықтық құбылыстарға әсер етуінің және олардың табиғатын құқықтық, саяси, әлеуметтік аспектілері көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Әдебиеттік шолу

«Құқықтық сана» және «құқықтық мәдениет» ұғымдары отандық заң әдебиеттерінде жеткілікті түрде терең және жан-жақты зерттелген (Баймаханов, 2003; Ибраева, Сартаев, 2017; Сапарғалиев, Ибраева 2007). Осы зерттеулердің нәтижесінде қазақстандық құқықтық ғылымында құқықтық сана және құқықтық мәдениеттің өзіндік теориясы қалыптасты.

Академик М.Т. Баймаханов (2003) құқықтық сана құқықпен тығызбен байланысты және онымен ортақ тарихи тағдырды бөлісе отырып, бірігей мақсаттар мен міндеттері бола отырып, құқықтық нормаларды және институттарды бағалайды, олардың кемшіліктерін анықтайды, оларды жою жөніндегі шараларды белгілейді деп көрсетеді. Болжау тәртібінде құқықтың тек жақын уақыттағы ғана емес, алыстағы перспективасын көруге, толық немесе ішінара оның ертеңгі моделін құрастыруға мүмкіндік береді. Құқықтық сана құқықтың тірі рөлін көрсетеді, оның қажеттілігі мен пайдалылығын негіздейді, максималды көрініс алуына және жүзеге асырылуына жағдай жасайды деп пайымдайды.

Құқықтық сана құқықтық нормаларды жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылатындықтан құқықтық ережелерді ерікті жүзеге

асыруды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар азаматтарда жауапкершілік және кез келген құқық-бұзушылыққа төзімсіздік сезімін қалыптастырады. Құқықтық сананың жоғары деңгейі билік институттарына қоғамның әлеуметтік бақылауын қамтамасыз етеді, құқықтық шешімдердің қабылдануын ынталандырады, заңшығарушылық процеске қатысушыларды тәртіпке келтіреді, демократиялық дамудың негізін қалайды (Баймаханов, 2003). Сөзсіз, академиктің осы пікірімен толық келісуге болады, және бұл тезистер құқықтық сананың табиғаты мен маңыздылығын дәл және толық ашады деп айтуға болады.

С. Сартаев, А.Ибраева (2017) пікірлеріне сәйкес, құқықтық сана құқыққа қатысты көзқарастар, идеялар, сезімдердің, көңіл күйлердің жиынтығын білдіреді. Ол өзіне құқық түсінушілікті, мемлекет және қоғам өмірінде құқықтың, құқықтық мекемелердің рөліне қатысты көзқарастарды, адам құқықтары, оның басқа адамдар, мемлекет және қоғам алдындағы жауапкершілігі туралы идеяларды біріктіреді. Құқықтық мәдениет – қоғамның құқықтық өмірінің сапалы жағдайы, ол құқықтық актілердің, құқықтық және құқыққолданушылық қызметтің, құқықтық сананың және тұлғаның құқықтық дамуының жетілген деңгейінде, мемлекетпен тұлғаның өзара жауапкершілігінде көрініс табады.

Құқықтық мәдениетке қатысты Ғ.Сапарғалиев және А.Ибраева (2007) өз еңбектерінде тұлғаның құқықтық мәдениеті – құқықты білу және ұғыну (түсіну) және құрметтеуден тұрады. Бұл құқықтық ұйғарымдарды нақты түсініп орындаудан көрініс алады деп көрсетеді.

Құқықтық мәдениет және оның түрлері тарихи түрде қалыптасты. Құқықтық мәдениетті тұтастай қоғамның мәдениетінің маңызды бөлігі, күрделі қоғамдық құбылыс деп айтуға болады. Бүгінгі таңда, құқықтық мәдениеттің көптеген анықтамалары кездеседі. (Кабыкенова 2007: 13-16) құқықтық мәдениетті тұтастай қоғамның мәдениетінің ажырамас бөлігі, оның мәні құқық және заңдық тәжірибенің шегінен тыс шығады деп анықтайды. Құқық және құқықтық құндылықтардың, құқықтық прогресстің және рухани мәдениеттің реттеушілік сапасының деңгейін көрсететін құқықтық мәдениетте құқықтық сана жүзеге асырылады. құқықтық мәдениеттің келесі анықтамасын береді: «Құқықтық мәдениет және адам құқықтары – тұлғаның еркіндігінің шеңберін және олардың тиімді жүзеге асырылуын анықтайтын өзара байланысты құбылыстар» (Турлаев 2007: 162).

Ресейлік зерттеуші Р.С. Байниязовтың пікірінше «құқықтық менталитет» құқықтық сананың жалпы теориясының фундаменталды категориясының бірі болып табылады (Байниязов 2002: 31-45). Ал, И.А. Иванниковтың пікіріне сәйкес «құқықтық мәдениет» және «құқықтық менталитет» өзінің құрылымы мен мазмұны бойынша сәйкес келеді. Сондықтан ол орыс тіліне әдемі, бірақ бүгінгі күнге дейін көпшілікке түсініксіз «менталитет» (менталдық) терминнің ендірудің қажеті жоқ деп есептейді (Иванов 1998: 14-19).

Украиндық зерттеуші В.А. Павловская-Кравчуктың пікірінше, құқықтық менталитет құқықтық сананың қалыптасуына әсер ететін анықтаушы факторлардың бірі болып табылады, ол өз кезегінде адамның біртұтас субъективті санасында құқықтың психикалық алғышарттарының бейнеленуіне айналады (Павловская-Кравчук 2010: 257-266). Ал құқықтық мәдениет – құқықтық сананың субъективті менталдық аксиома-бағдарларының объективті көрінісі және құқықтық менталитеттің дамуының нәтижесі болып табылады.

Құқықтық мәдениет, заң үстемдігі, нигилизм терминдері осы мақала аясындағы зерттеудің негізгі объектілері болып табылады. Ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес құқықтық мәдениеттің маңыздылығын ескере отырып, оның жастар санасында қалыптасуының негізгі заңдылықтарын, оның ішінде, менталдық ерекшеліктерін зерделеу қажет. Демек, жастар арасында құқықтық мәдениет деңгейін және оған ықпал ететін факторларды гендерлік, жас, білім алу деңгейі анықтау мақаланың мақсаты ретінде анықталды.

Мақалада құқықтық мәдениетті теориялық тұрғыдан қарастыра отырып, онымен түспа-түс келетін менталдық ерекшелік, қоғамдық құндылықтар сияқты түсініктерді зерделеу арқылы заң үстемдігін қабылдау немесе оған қарама-қарсы келетін нигилизмнің құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы әсері анықтау көзделді. Зерттеу барысында жастарға, әсіресе кәмелеттік жасқа толып, еңбек нарығына шығып жатқан Z ұрпағы қарастырылады (Bencsik және т.б. 2016). Жастардың құқықтық мәдениет пен қоғамдық құндылықтарының қалыптасу деңгейі олардың жалпы дүниетанымын, өмірге деген көзқарастарын, заңдарда бекітілген құқықтарын білуге, өз міндеттерін орындауға тура ықпал етеді.

Айта кететін жайт, қоғам үшін мемлекеттік қызмет жүйесіндегі қызметкерлер арасында құқықтық мәдениеттің қалыптасуы өте маңызды. Себебі, мемлекеттік қызметкер өз қызметін ат-

қару барысында жоғары деңгейдегі құқықтық мәдениетті негізге алып, парасаттылық атмосфераны құра алуы қажет (Code of honor of public servants of RK, 2025). Қазіргі таңда жұмыс істеп жүрген мемлекеттік қызметкерлердің 50%-дан астамы заң, экономика және бизнес саласында білім алған (Искендинова және т.б., 2024). Осы орайда, жастардың құқықтық мәдениетке қатысты ой-пікірлерін анықтау мақсатында ұйымдастырылған зерттеу жұмысы барысында, құқықтану мен экономика факультеттерінің студенттері арасында зерттеу жүргізілді.

Құқықтық мәдениет қоғамның және тұлғаның мәдениетінің құрамдас бөлігі, жалпы мәдениеттің дамуының көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Ол сонымен бірге, қоғамның құқықтық деңгейін көрсетеді. Құқықтық мәдениет – құқықтық білімдердің және біліктіліктің, әрбір тұлғаның құқықтық жүріс тұрысты қабылдаудың және қолданыстағы құқық нормаларын жүзеге асыру қабілеттілігінің көрсеткіші (Ахметов, 2013: 238-242).

Қазақстандық қоғамдағы құқықтық сана, құқықтық мәдениет, тұтастай құқықтық менталитет деңгейін анықтауға қатысты отандық зерттеулер бар. Оның ішінде қазақстандық жастардың құқықтық сауаттылығы мен құқықтық мәдениеті деңгейін анықтауға бағытталған 2020 жылы қазақстандық қоғамдағы құқықтық мәдениетті өлшеу жөнінде академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университетінің әртүрлі мамандықтар мен курстағы 486 студентінен сауалнама әдісі арқылы жасалынған (бұдан әрі – 2020 жылғы зерттеу) әлеуметтік зерттеуді атап өтуге болады (Айменов, 2010).

Жастардың құқықтық мәдениетінің қалыптасуының менталдық ерекшеліктерін зерделеу мақсатында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің (ҚазҰУ) заң факультеті мен экономика және бизнес жоғары мектебінің студенттері арасында сауалнама жүргізілді. Айта кету керек, ҚазҰУ-і еліміздің көптеген аймақтарынан келген студенттерді біріктірендіктен, іріктемеміздің қалыптасуына маңызды себеп болды.

Сауалнама барысында келесі зерттеу сұрақтары қойылды:

1. Жас ұрпақтың жас деңгейі, жынысы, курс, мамандықтарына байланысты құқықтықтарын білу деңгейі қандай?

2. Сәйкесінше бұл факторлар құқықтық мәдениеттің қалыптасуына қаншалықты ықпал етуі мүмкін?

3. Студенттердің құқықтық мәдениет деңгейіне заң үстемдігін қабылдау немесе нигилизм қаншалықты әсер етеді?

4. Студенттердің бойында құқықтық мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін басқа қандай факторлар болуы мүмкін?

Сонымен бірге зерттеу талаптарына сәйкес зерттеу сұрақтарына тәуелді бірнеше болжамдар ұсынылады.

Но (1) Студенттің құқықтарды білу деңгейі мамандығына, курсына, жасына тәуелді емес.

На (1) Студенттің құқықтарды білу деңгейі мамандығына, курсына, жасына тәуелді.

Но (2) Студенттің құқықтарды білу деңгейі жынысына тәуелді емес.

На (2) Студенттің құқықтарды білу деңгейі жынысына тәуелді.

Но (3) Құқықтардың сақталуы мен міндеттердің орындалуын талап етуде гендерлік айырмашылық жоқ.

На (3) Құқықтардың сақталуы мен міндеттердің орындалуын талап етуде гендерлік айырмашылық бар.

Но (4) Қазақстан Республикасы Конституциясында көзделген құқықтар, міндеттер мен бостандықтардың білу деңгейі мамандықтарына тәуелді емес.

На (4) ҚР Конституциясында көзделген құқықтар, міндеттер мен бостандықтардың білу деңгейі мамандықтарына тәуелді.

Но (5) Заңның үстемдігімен келісу жасқа, жынысқа және мамандыққа тәуелді емес.

На (5) Заңның үстемдігімен келісу жасқа, жынысқа және мамандыққа тәуелді

Но (6) Заң үстемдігі мен жеке азаматтың өз құқықтарын білу деңгейі, қоғамда азаматтардың заңдарда көрсетілген құқықтарын білу деңгейі арасында байланыс жоқ.

На (6) Заң үстемдігі мен жеке азаматтың өз құқықтарын білу деңгейі, қоғамда азаматтардың заңдарда көрсетілген құқықтарын білу деңгейі арасында байланыс бар.

Материалдар мен әдістер

Құқықтық мәдениет, менталдық ерекшелік, құқықтық құндылықтар, жастардың дүниетанымы сияқты феномендерді ескере отырып, жан-жақты теориялық тұрғыдан зерттеу қарастырылды. Қойылған мақсатқа негізделе отырып, анықталған зерттеу сұрақтарына жауап беру мақсатында зерттеудің сандық әдістері қолданылды (O'Leary, Tennent, 2024).

Сандық деректер сауалнама негізінде жинақталды. Сауалнама жасырын түрде, Google Forms ақылы жүргізілді. Сауалнама негізінен студенттердің құқықтық мәдениет деңгейін, заң үстемдігі мен нигилизмге қатысты пікірлерін анықтауға бағытталды. Сандық деректер IBM SPSS Statistics бағдарламасында талданды (Hair және т.б., 2017). Болжамдарға сәйкес бірнеше топтарға арналған бірөлшемді дисперсиялық талдау (One-Way Anova), екі топқа арналған тәуелсіз t-test, X^2 немесе Chi-Square test және сонымен қатар айнымалылар арасында көптүрлі регрессия жүргізілді. Нәтижелер анализ және синтез әдістері арқылы сараланды.

Мақаладағы зерттеудің әдіснамалық негізін танымның ғылыми диалектикалық әдістерінің ережелері құрайды. Ғылыми зерттеулерді жүргізу кезінде диалектикалық, салыстырмалы-құқықтық, құқықтық модельдеу, логикалық әдістер қолданылды. Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы азаматтардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін деңгейін анықтаумен айқындалады. Бұл құқықтық мәдениетті қазақстандық тәжірибеде кеңінен қолданылуына мүмкіндік беруі тиіс.

Нәтижелер мен талқылаулар

Сауалнамаға қатысқан респонденттердің саны – 303. Респонденттердің оқып жүрген мамандықтары және жастарына тәуелді 3 респонденттің жауаптары релевантты емес деп анықталды. Респонденттер бойынша сипаттамалық статистика мәліметтері келесідей болды:

- Гендерлік әртүрлілікке қатысты, келесідей мәліметтер анықталды: ер адамдар – 154 немесе 51,3%, ал әйел адамдар – 146 немесе 48,7% құрады.

- Жас ерекшеліктеріне байланысты респонденттер келесідей бөлінді: 17-19 жас аралығында – 204 адам немесе 68%, 20-22 жас аралығында – 92 адам немесе 30,7%, ал 23-25 жас аралығында – 4 немесе 1,3% анықталды.

- Мамандықтарына сәйкес 219 студент немесе 73% құқықтану, ал 81 студент немесе 27% экономика бағыты бойынша оқиды.

- Курстарына қатысты келесідей бөлінді: 1-курс – 116 студент немесе 38,7%, 2-курс – 81 студент немесе 27%, 3-курс – 32 студент немесе 20,7%, ал 4-курс – 71 студент немесе 23,7%.

Сауалнама сұрақтарының сенімділік-дәйектілікті анықтау үшін Кронбах (α) коэффициенті есептелді. Коэффициент 0,700 құрады, сәйкесін-

ше $\leq 0,7$ болып, ішкі сәйкестікті көрсетті (Burns және т.б., 2008).

Ең алдымен, ҚазҰУ студенттерінен «Өз құқықтарыңызды не үшін білу керек?» деген сауал қойылды. Сауалға жауап беру барысында респонденттердің 71% өз қауіпсіздіктерін қамтамасыз ету үшін деп жауап берді. Ал сұралғандардың 13% «құқықтық мемлекет құру үшін» нұсқасын белгілесе, 12% «азаматтық қоғамды дамыту үшін» нұсқасын таңдаған. Респонденттердің 3,3% құқықты қоғам талаптарын орындау үшін білу керек деп көрсетті. Демек жастардың басым көпшілігі құқықтарды білудің құндылығы мен маңыздылығын өз қауіпсіздігін қамтамасыз етумен байланыстырады. Сонымен бірге құқықтық мемлекет және азаматтық қоғамды дамыту сияқты жоғары идеалдарға жастардың нигилизмін, яғни нигилистік көзқарастарын, сенімсіздігін байқауға болады.

Но (1) болжамын тексеру мақсатында, «Сіз өз құқықтарыңызды қай деңгейде білемін деп ойлайсыз?» сұрағы бойынша респонденттердің жауаптары талданды. Сәйкесінше бірөлшемді дисперсиялық талдау жүргізілді (One-Way Anova). Нәтижесі төмендегідей болды (1-кесте).

1-кесте – Бірөлшемді дисперсиялық талдау (One-Way Anova)

Айнымалы	F (Фишер статистикасы)	P Value (Sig)	Статистикалық маңыздылығы
Жасы	2,567	0,055	Маңыздылық шегінде
Курс	1,243	0,294	Маңызды емес
Мамандық	5,781	0,001	Маңызды
Sig < 0,05 статистикалық маңызды			

Үш топқа арналған бірөлшемді дисперсиялық талдау нәтижелері бойынша студенттердің оқу курс деңгейі олардың заңдарды білу деңгейіне айтарлықтай әсер етпейді. Ал олардың жастары заңдарды білу деңгейіне кей жағдайда әсер етуі мүмкін. Мамандықтары бойынша, заңдарды білудің орташа деңгейі құқықтану мамандығы ($M = 1,78$, $SD = 0,682$) мен экономика мамандығы ($M = 2,10$, $SD = 0,816$), $p = 0,001$ мәніне ие болып, демек $< 0,05$ кем мәні студенттер арасында статистикалық тұрғыдан айтарлықтай ерекшеленетінін көрсетті (Burns және т.б., 2008). Құқықтану мамандығының студенттері көп жағдайда өз құқықтарын өте жақсы, жақсы деңгейде білетіндіктерін көрсеткен. Демек Но(1) болжамы ішінара қабылданады.

Келесі Но(2) болжамын тексеру мақсатында екі топқа арналған тәуелсіз t-test жүргізілді. Нәтижеге сәйкес келесідей қорытындылар жасай аламыз. Ер ($M = 1,79$, $SD = 0,673$) мен әйел ($M = 1,95$, $SD = 0,786$), $t = -1,81$, $p = 0,07$ демек $> 0,05$ статистикалық тұрғыдан айтарлықтай ерекшеленбейтінін көрсетті (2-кесте). Алынған мәнге сәйкес біздің елімізде құқықтық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына гендерлік өзгешілік әсер етпейді.

2-кесте – Екі топқа арналған тәуелсіз t-test

Мамандық	Саны	Орташа/ Mean	Стандартты ауытқу (SD)	t	df	P Value (Sig)
Ер	154	1,79	0,673	- 1,81	298	0,07
Әйел	146	1,95	0,786			

Студенттер құқықтық ақпаратты қайдан алатындығы маңызды болып табылады. Бұл критерий қайнар көздерді бағалауға және құқықтық мәдениетті қалыптастыруға не әсерін тигізетіндігін түсінуге мүмкіндік береді. Сауалнамаға сәйкес, студенттерден құқықтарды қайдан білетіндері туралы сұралды. Студенттердің 58% өз құқықтарын мектеп қабырғасынан, 29,7% университеттен білетіндерін көрсетті. Ал 9,7% аталарынан білетіндігін айтты, 2,7% интернет желісі және тағы да басқа ақпарат көздерінен оқыған. Демек жастар арасында құқықтық мә-

тіндері туралы сұралды. Студенттердің 58% өз құқықтарын мектеп қабырғасынан, 29,7% университеттен білетіндерін көрсетті. Ал 9,7% аталарынан білетіндігін айтты, 2,7% интернет желісі және тағы да басқа ақпарат көздерінен оқыған. Демек жастар арасында құқықтық мә-

дениеттің қалыптасуына білім ұйымдары елеулі ықпал етеді. Сәйкесінше білім беру ұйымдарында құқықтық тәрбие беру жүйесінің нәтижелілігін көруге болады. Дегенмен әлеуметтік институт ретінде отбасының жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруда рөлі әлсіз. Сонымен бірге заманауи технологиялар уақытында респонденттердің өз құқықтарын оқып білуде интернет және әлеуметтік желілердің мүмкіндігін төмен деңгейде пайдалануы зерттеу барысында күтпеген жайт болды.

Керісінше, 2020 жылғы зерттеудегі құқықтық ақпаратты қайдан алатындығы туралы сұраққа сұралғандардың 22,1% қайнар көз ретінде интернетті көрсеткен. Демек интернет бұл студенттік жастар үшін құқықтық ақпараттың маңызды қайнар көзі болып табылады. Осы зерттеуге сәйкес, студенттердің 19% мектеп қабырғасын, 17,2% оқулықтар мен оқу құралдарын, 11,1% заңдар мәтінін, 10,4% ата аналарын, 7,8% құрбыларын атап өткен. Біздің және 2020 жылғы зерттеуге сәйкес «мектеп» құқықтық ақпараттың басты қайнар көздерінің бірі болып табылады. Яғни, білім ұйымы ретінде мектеп жастардың құқықтық сауаттылығы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыруға елеулі түрде әсерін тигізеді. Екі зерттеуде де студенттер ата аналарын құқықтық ақпараттың қайнар көзі ретінде шамамен бірдей деңгейде көрсеткенін атап өту қажет.

Респонденттерге «адам құқықтары мен құқықтық мәдениетті қалай қабылдайтындықтарына» қатысты бірнеше сұрақтар қойылды. Соның ішінде қандай құжат адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының негізгі қайнар көзі болып табылатындығына байланысты сауал қойылған кезде, 71,3% «Адам құқықтарының жалпы декларациясы», 24% «Қазақстан Республикасы Конституциясын» көрсеткен. Ал адамдардың қолайлы өмір сүруі үшін құқықтардың қайсысы маңыздырақ екендігін анықтау барысында 64,7% ар-ождан бостандығын белгілессе, 23% сөз бостандығын, 7% ақпарат еркіндігі мен заң алдындағы теңдікті көрсеткен. Демек, жастар арасында Конституцияның адам құқықтары мен бостандықтарының негізгі қайнар көзі ретіндегі маңыздылығын одан әрі күшейтуді талап етеді.

Құқықтық мемлекеттің негізгі көрсеткіштерінің бірі заң билігі мен заңның орындалуының бұлтартпастығы. Осы орайда жастарға заңдар қай кезде сақталуы тиіс деген сұрақ қойылды. Олардың 26% заңдар қоғамның дәстүрлеріне, 9,3% жеке нанымдарына, ал 8,6% отбасы мен

достарының көзқарастарымен сәйкес келген жағдайда сақталуы керек деп көрсетті. Сұралғандардың 55,3% «барлық жағдайда» деп жауап берді. Бұдан көретініміз, менталдық ерекшелік тұрғысынан сұралған жастардың жартысында заңдарды сақтауда нигилистік қарым-қатынас байқалады. Сол себептен жастардың менталдығында заң билігі толыққанды құндылық болып табылмайтындығын көруге болады. Әсіресе, дәстүрлер әлеуметтік құндылықтар ретінде жастардың біршама (26%) бөлігінің санасында маңызды рөл атқарады. Демек құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам құруда бір жағынан дәстүрлер тежегіш фактор болса, екінші жағынан, дәстүр сияқты әлеуметтік нормалар құқықтық мәдениетті қалыптастыруда әрқашан ескерілу қажет. Осы жерде В.В.Загородскийдің пікірін айта кету қажет, оған сәйкес құқықтық мәдениеттің деформациясын мінез-құлық әрекетінің сыртқы нышаны деп түсіну керек, бұл құқықтық мінез-құлық субъектісі өзінің мінез-құлқын құқықтық нормалармен салыстыруды қажет емес деп санайтынын және оларды менсінбейтін немесе оларға деген теріс көзқарасын көрсетеді (Загородский, 2010: 125-127).

Құқықтар мен міндеттерге ересектердей неше жастан ие болуы керек деген сұрақ қойылды. Жас факторы жастардың көзқарастарына сәйкес аса қатты менталдық ерекшеліктерді көрсетпеді. Берілген нұсқалардың ішінен 19% – 14 жас, 33,3% – 16 жас, 47,7% – 18 жасты көрсетті. 7 және 10 жас жауап нұсқалары таңдалмаған. Респонденттердің пікірінше, ел азаматтары құқықтарға ие болу мен міндеттерді атқаруда кәмелеттік жасқа жақындаған кезде ересек адамдардай жауапкершілік таныту керектігін көрсетті. Жалпы қолданыстағы заңнамада белгіленген «жас цензі» жастардың менталдық ерекшеліктерін ескереді деп пайымдай аламыз.

Зерттеу барысында Конституцияда көзделген құқықтар мен міндеттерді білу, сақтауға қатысты сұрақтар қойылды. Ең алдымен құқықтың сақталуы немесе міндеттің орындалуын талап етудің қайсысы маңызды деп мамандыққа байланысты сұралған кезде, екеуінің де тең маңыздылығын көрсетті. Но(3) болжамын тексеру барысында тәуелсіз t-test жүргізілді. Мәндері Ер ($M = 2,48$, $SD = 0,842$) мен Әйел ($M = 2,72$, $SD = 0,630$), $t = -2,769$ $p = 0,006$ демек $> 0,05$ статистикалық тұрғыдан айтарлықтай ерекшеленетінін көрсетті. Респонденттердің құқықтардың сақталуы мен міндеттердің орындалуын талап етуде айтарлықтай гендерлік айырмашылық бар. Ер адамдар көп жағдайда міндеттердің орындалуын

талап етсе, әйел адамдар құқықтардың сақталуына назар аударады. Осылайша На (3) альтернативті болжамды қабылдаймыз.

Сұрау салу барысында, жастарға Қазақстан Республикасы Конституциясында көзделген құқықтары мен бостандықтарын, міндеттерін білу деңгейі бойынша сұрақ қойылды (3-кесте), осылайша Но(4) болжамы қарастырылды.

3-кесте – «Конституцияда көзделген құқықтарыңыз бен бостандықтарыңызды, міндеттеріңізді білесіз бе?»

Жауаптары	Саны	Пайыз, %
Өте жақсы	99	33
Жақсы	146	48,7
Қанағаттанарлық	51	17
Нашар	4	1,3

Мақсат студенттердің оқып жатқан мамандықтарына байланысты салыстырмалы түрде талдау жасау болды. Бұл жерде айтарлықтай ерекшелік байқалады. Тәуелсіз t-test бойынша статистикалық тұрғыдан маңызды. Себебі $p = 0,002$ демек $> 0,05$ көрсеткішіне ие болып, зерттеу нәтижесінің маңыздылығы дәлелденді. Осы тұрғыдан экономика мамандығының студенттері Қазақстан Республикасы Конституциясында көзделген құқықтар мен бостандықтар, міндеттерден құқықтану мамандығының студенттеріне қарағанда хабардарлығын жоғары екендігін көрсетті. Демек На (4) болжамы қабылданады, сонымен бірге, бұл мәлімет Но (1) болжамын толықтырады. Бұндай нәтижеден заңгерлер өздерінің заңға қатысты білімдерін кәсіби тұрғыдан қатал сыни тұрғыдан бағалауы себеп болуы мүмкін деп болжай аламыз. Бұл сұрақ болашақ зерттеулерде әрі қарай тереңінен зерттелуін қажет етеді. Сонымен қатар екі мамандықтың өкілдері де Қазақстан Республикасы Конституциясында көзделген барлық құқықтарды білудің маңыздылығын көрсетеді және Конституция нормаларын сақтауды міндет ретінде қабылдайды.

Азаматтардың, соның ішінде біз қарастырып отырған кәметтік жасқа толып, еңбек нарығына шығуына дайындалып жатқан жастардың менталитеті, менталдық ерекшеліктері құқықтық құндылықтарды қабылдауына елеулі түрде әсерін тигізеді. Өз кезегінде, құқықтық құндылықтар тұтастай құқықтық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Құқықтық мәдениет адамдардың қандайда бір жағдайда

жауапкершілік танытып, өздерін ұстауында көрініс табады. Осыған орай, азаматтардың заңдарды түсінуі, оларды сақтауға ұмтылуы қоғамдағы құқықтық мәдениеттің әлеуетін арттырады.

Зерттеу барысында респонденттерден «құқықтық мәдениет» ұғымын қалай қабылдайтындықтары және олардың пікірінше ол нені қамтитындығы туралы сұралды. Конституцияда көрсетілген адам құқықтары мен бостандықтарының құрметтелуі мен сақталуы құқықтық мәдениеттің ең басты көрсеткіші ретінде анықталды, бұл жауапты сауалнамаға қатысқан студенттердің 84% таңдады. Респонденттердің 5,7% қоғамның аз бөлігі қабылдайтын құқықтық құндылық ретінде анықтайды. Демек жастардың басым көпшілік бөлігінде құқықтық мәдениетті барабар қабылдайды. Құқықтық мәдениет нені қамтиды деген сұраққа респонденттердің 37% оған құқықтық білім, құқықтық наным, құқықтық бағдарлар және құқықтық әрекеттерді жатқызды. Осы көрсеткішке сұралғандардың 30,7% құқықтық мәдениет құқықтық сана мен адамгершілікті қамтитындығын атап өтті.

Құқықтық мемлекеттің қалыптасуы жағдайында жалпы қоғамдағы құқықтық мәдениет деңгейінің жоғары болуы заң үстемдігін мойындауы мен орнығуына әсер етуі мүмкін. Сол себепті, мемлекет тарапынан қоғамдағы құқықтық нигилизмді жою жөнінде тиісті шаралар қабылдануы қажет. Қоғамдағы заң үстемдігінің сақталуының анықтау мақсатында студенттерге «Біздің қоғамда заңның үстемдігі сақталады деп ойлайсыз ба?» деген сұрақ қойылды. Сәйкесінше Но(5) болжамы тексерілді. Болжамды тексеру мақсатында Хи-квадрат (X^2 , Chi-Square Test) тесті жүргізілді (O'Leary, Tennent, 2024).

Сұрау салу нәтижесінде, келесідей нәтижелер алынды (Кесте 4).

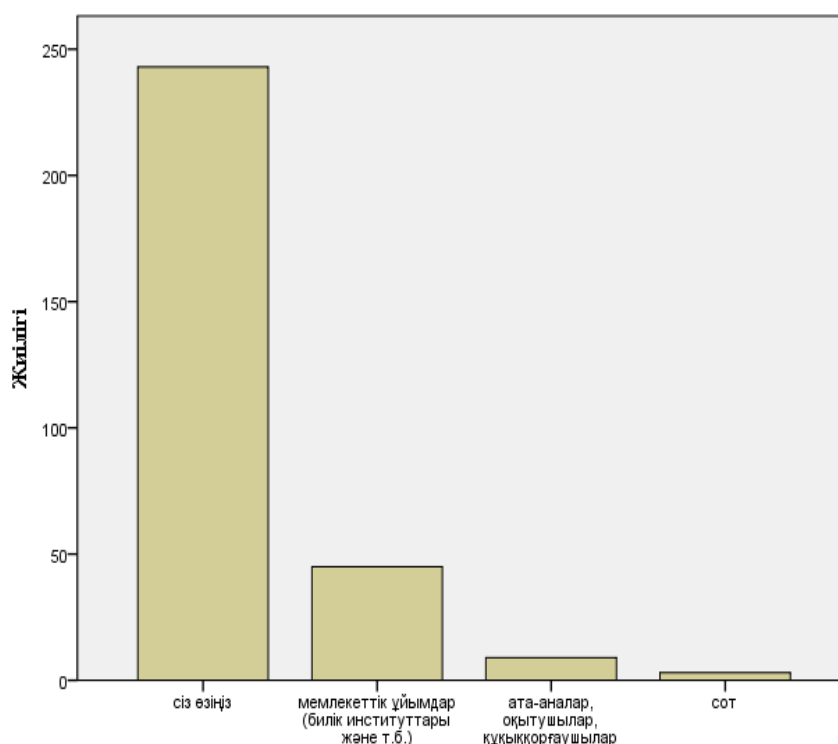
Нәтижеге сәйкес жас және жыныс сияқты факторлар заң үстемдігін мойындауға әсер етпейді. Ал мамандық факторы бойынша айтарлықтай ерекшелік бар. Маңыздылық көрсеткіші $Sig < 0,05$ тең болып, яғни $p = 0,001$ мәнге ие, статистикалық тұрғыдан айтарлықтай ерекшеленетінін мойындаймыз. На(5) заң үстемдігінің сақталуы жасқа, жынысқа және мамандыққа тәуелді болжамын ішінара қабылдаймыз. Экономика бағытындағы студенттердің құқықтану мамандығының студенттеріне қарағанда заң үстемдігінің сақталуына қатысты құқықтық нигилизм деңгейі жоғары. Бұл өз кезегінде нигилизмнің қалыптасуына не себеп болғандығын әрі қарай тереңінен зерттеуді талап етеді.

4-кесте – Хи-квадрат (χ^2) нәтижесі

Айнымалы	Pearson Chi-Square мәні	P Value (Sig)	Нәтижесі
Жасы	6,779	0,576	Маңызды емес
Жынысы	2,890	0,561	Маңызды емес
Мамандық	6,779	0,001	Маңызды
Sig < 0,05 статистикалық маңызды			

Құқықтық нигилизм деңгейіне сот, полиция, үкімет сияқты институттарға сенімнің төмен болуы, әділетсіздіктің құрбаны болуы, заңды сақтау міндетті емес деп ойлау жағдайында қалыптасуы мүмкін. Сондықтан респонденттерге қосымша «Қалай ойлайсыз, бірінші кезекте, сіздің құқығыңызды кім қорғауы тиіс?» (1-сурет) сұрағы қойылды. Респонденттердің

84% құқықтарды ең алдымен өздері қорғауы керектігін айтқан. Бұдан көріп отырғанымыздай, жастар өз құқықтарын қорғауда жауапкершілік пен өздерінің құқықсубъектілігін сезінеді, негізінен өздеріне сенеді. Сонымен бірге, олар құқықтарды қорғаудағы қоғамдық және мемлекеттік институттарға нигилистік көзқарас танытады.

1-сурет – «Қалай ойлайсыз, бірінші кезекте, сіздің құқығыңызды кім қорғауы тиіс?»

Но (6) болжамын тексеру кезінде алдын-ала белгіленген айнымалылар қолданылды. Тәуелді айнымалы ретінде заң үстемдігі, ал тәуелсіз айнымалылар ретінде жеке азаматтың өз құқықтарын білу деңгейі мен қоғамда азаматтардың заңдарда көрсетілген құқықтарын білу деңгейі қолданылды. Демек әдебиеттерге шолу кезінде

анықталған тәуелсіз айнымалылар бізге құқықтық мәдениет деңгейін көрсетеді. Болжамды тексеру үшін көптүрлі регрессия жүргізілді. Нәтижеге сәйкес, (5-кесте) келесідей қорытынды жасаймыз. Заң үстемдігін қабылдауда 19,1% вариация коэффициенті азаматтардың құқықтарын білу деңгейімен түсіндіріледі. Демек азаматтар-

дың заңды білу деңгейі шартты бір бірлікке артқан сайын, заң үстемдігін қабылдау да 0,426-ға ұлғаяды.

5-кесте – Модельдегі айнымалылар коэффициенті

	Модельдің маңыздылығы	R-Square (R ²)	(R)
Заң үстемдігі	F=35,088 P Value (Sig)=0,000	0,191 (19,1%)	0,437
Sig < 0,05 статистикалық маңызды			

На(6) Заң үстемдігі, жеке азаматтың өз құқықтарын білу деңгейі және қоғамда азаматтардың заңдарда көрсетілген құқықтарын білу деңгейі арасында байланыс бар деген болжамды қабылдаймыз. Жоғарыда келтірілген көптірлі регрессия мәні төмен, демек болашақ зерттеулерде қосымша тәуелсіз айнымалыларды зерттеу моделіне енгізу керектігін айқындайды.

Респонденттерден олардың құқықтары бұзылған жағдайдың орын алғандығы туралы сұралды. Респонденттердің 37% ондай жағдайдың болғандығын көрсетті, соның ішінде 7,3% құқықтық көмекке жүгінгендігі туралы айтты. Ал қалғандары өмірде ондай жағдайдың болмағандығын көрсетті. Нақтылау мақсатында, қандай

құқықтарыңыз бұзылған жағдайлар орын алды деп қосымша сұрақ қойылды. Көп жағдайда жеке басқа қол сұғушылық, тұтынушылық құқықтарының бұзылуы, еркін жүріп-тұру, білім алу және тағы да басқа құқық бұзушылыққа тап болғандарын жеткізеді. Сонымен қатар студенттерден тұлға ұсталған жағдайда, 72 сағат ішінде неге рұқсат етіледі деп сұралды. Адвокатқа рұқсат етіледі деп сұралғандардың 64,3% жауап берген, ал 15,3% отбасы мен достарының көмегіне жүгінуге болатындығын көрсеткен. Бұл сұраққа респонденттердің 11,7% жауап бере алмады.

Құқықтық сауаттылық тек құқықтық көзқарастарда ғана емес, сонымен бірге құқықтық белсенділікте көрініс табады. Ол іс жүзінде алынған құзыреттілікті қолдануды меңзейді. Осыған орай студенттерден құқықтық бағыттағы қызметке қатысу тәжірибелері бар немесе жоқтығы туралы сұралды. Барлық сауалнамаға қатысушылардың, 300-дің ішінен 106 респондент ондай тәжірибенің болғандығын және сот отырыстарына қатысқандықтарын жеткізді. Әрине, бұл жерде оқып жатқан мамандық ерекшелігін ескеру орынды, Pearson Chi-Square мәні, яғни маңыздылық көрсеткіші $p = 0,001$ мәнге ие болып, құқықтану мен экономистер арасында айырмашылық барын анықтадық. Дегенмен экономистерде де құқықтық тәжірибе барын көруге болады (6-кесте).

6-кесте – «Құқықтық бағыттағы қызметте қатысу тәжірибеңіз бар ма?»

Мамандық	Ондай тәжірибе бар	Ондай тәжірибе жоқ	Бірнеше рет сот отырыстарына қатыстым	Құқықтық кеңес беруге қатыстым	Басқа	Барлығы
Құқықтану	90	97	25	7	0	219
Экономика	16	58	5	1	1	81
Барлығы	106	155	30	8	1	300

2020 жылғы зерттеуге сәйкес, студенттердің басым көпшілік бөлігінде (84,1%) құқықтық салада тиісті тәжірибесі болмаған. Респонденттердің тек 11,8% құқықтық бағыттағы қызметтерде (сот отырыстарында, талап арыз беруде, өз құқықтарын әр түрлі инстанцияларда қорғауда) қатысқан. Яғни, екі зерттеу нәтижелерін назарға ала отырып, студенттердің құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы басты кедергілердің бірі құқықтық тәжірибенің жетіспейтіндігі болып табылатындығын айтуға болады.

Жоғарыда анықталған мәліметтерге сәйкес жасына, жынысы, мамандықтарынан тәуелсіз жастардың қоғам ішінде құқықтық мәдениет жоғары деңгейде болуы қажет. Сонда кез-келген Қазақстан Республикасының азаматы өзінің және жақындарының құқығын қорғап, құқықтық көмек беруге қабілетті бола алады. Өз кезегінде құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейде болуы қоғамда заңның үстемдік етуін мүмкіндігін арттырады, құқықтық мемлекеттің қалыптасуы және азаматтық қоғамның дамуына септігін

тигізеді. Дегенмен құқықтық нигилизм мәселесі де құқықтық мәдениеттің қалыптастыру мен дамытуда кедергі болады.

Қорытынды

Осы мақала аясында қазақстандық тәжірибе мен құқықтық шынайылықты зерделеу, жастар арасында құқықтық мәдениетті қалыптастыру мен дамытуда олардың менталдық ерекшеліктері маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Жастардың өз құқықтарын білуі деңгейіне жас, жыныс, білім алу деңгейі секілді факторлар айтарлықтай әсер етпейді. Олар өз құқықтарын білудің маңыздылығы мен қажеттілігін сезінеді. Жастардың басым көпшілігі бірінші кезекте құқықтарды білуді өз қауіпсіздігін қамтамасыз етумен байланыстырады. Білім ұйымдары жастарға құқықтық білім берудің негізгі қайнар көзі болып табылады. Жастар интернет және әлеуметтік желілерді (фейсбук, инстаграмм, тикток) белсенді пайдаланушысы болғанымен, оларды құқықтық ақпаратты алудың қайнар көзі ретінде қарастырмайды. Зерттеу нәтижесі жастар өз құқықтарын бірінші кезекте өздері қорғауы керек екендігін түсінетіндігін көрсетті. Екінші жағынан олар өз құқықтарын қорғауда жауапкершілік пен құқықсубъектілікті танытады, бұл құқықтық тұрғыдан, олардың дербестілігі мен қалыптасуы нышанын аңғартады деп пайымдалады.

Жалпы жастар арасында құқықтық мәдениет туралы дұрыс түсінік қалыптасқан. Олар Қазақстан Республикасы Конституциясында көрсетілген адам құқықтары мен бостандықтарының құрметтелуі мен сақталуы құқықтық мәдениеттің ең басты көрсеткіші ретінде анықтайды. Осы орайда, тұтастай қоғамда құқықтық мәдениеттің біріңғай және нақты түсінігін қалыптастыру мақсатында заңнамалық деңгейде мысалға «Нормативтік актілер туралы» Қазақстан Республикасы Заңында немесе Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында оның нормативтік анықтамасын беру ұсынылады.

Құқықтық мәдениет, құқықтық мемлекеттің маңызды көрсеткіші заң үстемдігінің сақталуы, заң билігі, адам құқықтары мен бостандықтарының сақталуы секілді аспектілерінде нигилистік әсерлер әлі де болса сақталып келеді. Жастар кез келген қоғамның қозғаушы факторы, сондықтан

мемлекет және қоғам тарапынан бұл бағыттағы жағдайды жақсарту үшін тұрақты түрде кешенді жұмыстарды жүргізуді талап етеді. Олардың ішінде, құқықтық мәдениетті қалыптастыру мен жетілдіру туралы арнайы мемлекеттік бағдарлама қабылдау, оқу және білім беру салаларында құқықтық мәдениетті қалыптастыру мен көтеруге бағытталған институционалды реформалар жүргізу, жастардың құқық және құқықтық құндылықтардың маңыздылығын менталдық деңгейде қабылдауын жақсартуға бағытталған интернет, әлеуметтік жүйелердегі белсенділікті күшейтуді айта кеткен дұрыс.

Қоғамда құқықтық мәдениетті қалыптастыру мен жетілдіру мемлекеттік емес ұйымдар мен мекемелер, қоғамдық институттар, қоғамдық бірлестіктер, ақсақалдар алқасы мен әйелдер қауымдастығы, саналы ұрпақ және тағы басқа секілді жастар ұйымдары белсене қатысуы керек. Бүгінгі таңда мемлекеттің осы мәселе бойынша аталған ұйымдармен үйлесімдік танытуда қауқарсыздық танытанын сыңайлы. Осы себептен құқықтық білімді насихаттау мен тарату, оны іс жүзінде қолданылуы үшін мемлекеттегі барлық қоғамдық ұйымдар және мемлекеттік ұйымдардың белсендігін арттыратын механизмін ендіру қажеттігі туындайды.

Жоғарыда жүргізілген зерттеулерден көргеніміздей, азаматтардың өз құқықтары мен бостандықтары, заңдар туралы білімі артқан сайын қоғамда заң билігі мен заң үстемдігі арта түседі. Сондықтан құқықтық мәдениетті жастар арасында қалыптастыру ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан тереңірек зерттеу, оның негізінде құқықтық мәдениетті жетілдіру туралы тәжірибелік ұсыныстар әзірлеу қоғамда құқық үстемдігі мен заң билігін қамтамасыз етуге бағытталған шаралар қабылдауға мүмкіндік береді. Әрине, дамыған батыс елдеріндегі озық тәжірибе деңгейіне жету үшін бірталай шаруалар атқарылуы тиіс, оған біраз уақыт және күш жұмсалуды керек. Батыстық үлгіден ерекшелігі, ғасырлар бойы қазақ қоғамда көпшіліктің мүддесі жеке-нің мүддесінен, құқықтары мен қажеттіліктерінен басымдықта болды. Сол себептен адамдардың менталдық деңгейінде әсер ету арқылы олардың құқық туралы, құқықтың әділеттігі, үстемдігі және бейтараптығы туралы көзқарастары мен пікірлерін оң бағытта өзгерту тектоникалық күшті талап етеді.

Заманауи уақыттың талаптарына сәйкес түрлену процесі барысында, осы мемлекетте өмір сүретін адамдардың, тұтастай халықтың құқық-

тық шынайылық, құқық және заңдарға қатысты ұзақ бойы әртүрлі тарихи, мәдени және басқа да факторлардың әсерінен қалыптасқан менталдық және дүниетаным жүйесінің ерекшеліктерін, саналық және бейсаналық көзқарастарының көріністері мен архетиптері, олардың өзара әсерін тереңірек зерделеу, жастардың арасында құқықтық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының заңдылықтары мен тенденцияларын

түсінуге негіз болады деп пайымдалады. Құқық үстемдік ететін қоғам жағдайында жастар арасында құқықтық мәдениетті дұрыс және тиімді қалыптастыру, оны тиісті түрде және нысанда құқықтық теориялық қамтамасыз ету, құқықтық сананы оң қалыптастыруға, сол арқылы, қоғамдағы жалпы құқықтық мәдениеттің деңгейін тиімді көтеруге, заң үстемдігінің орнығуына ықпал жасайтындығы сөзсіз.

Әдебиеттер

- Абсаттаров Г.Р. Правовая культура: характеристики и специфика (на примере современного Казахстана) // Вестник РУДН. – 2014, №2. – С. 181–189.
- Айменов А.Ж. Правовая культура в представлениях и практика студенчества Казахстана // cyberleninka.ru (Дата обращения: 18.05.2023).
- Акмамбетов Г.Г. Личность как этическая проблема. Автореферат на соискание ученой степени доктора философских наук. Москва, 1984. – С. 361.
- Ахметов А.С. Особенности правовой культуры казахстанского общества [Текст] / А.С. Ахметов // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 2013. – №5 (96). – С. 238–242.
- Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. – Алматы, 2003. – С. 452–453.
- Байниязов Р.С. Правосознание и российский правовой менталитет // Правоведение. – 2002. – №2 (229). – С. 31–45.
- Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы, 2008. – 216 бет.
- Загородский В.В. Деформация правовой культуры в современном Казахстане: понятие, последствия, пути преодоления // В.В. Загородский // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2010. – №2 (51). – С. 125–127.
- Иванников И.А. Концепция правовой культуры // Правоведение. – 1998. – №3 (222). – С. 14–19.
- Ибраева А.С., Сартаев С.А., Ибраев Н.С., Есетова С.К., Сейфуллина А.Б. Теория государства и права. Курс лекций. Алматы, 2017. – 211 б.
- Искендірова С.К., Жаров Е., Жуламанова Д. (2024). Талант-менеджмент в государственном управлении Республики Казахстан: вызовы и перспективы // Государственное управление и государственная служба. – 2024. – №1 (88). – С. 48–63. <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2024-1202>
- Кабыкенова Б.С. Философия правовой культуры [Текст] / Б.С. Кабыкенова // Вестн. Каз. нац. ун-та. Сер. политологии, философии, культурологии. – 2007. – №2. – С. 13–16.
- Павловская-Кравчук В.А. Понятие и сущность правового менталитета: методология исследования // Вестн. Акад. пров. наук Украины. – Х.: Право, 2010. – №4 (63). – С. 257–266.
- Пралиева Г.К. Правосознание казахстанского общества: проблемы и перспективы развития. Монография. – Алматы, 2010. – С. 204.
- Сапарғалиев Ф.С., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы, 2007. – 175 б.
- Турлаев А.В. Правовая культура личности и права человека [Текст] / А.В. Турлаев // Актуальные проблемы современности. – 2007. – №2. – С. 162.
- Bencsik, A., Juhász, T., Horváth-Csikós, G. (2016). Y and Z Generations at Workplaces. Journal of Competitiveness, 6(3), 90–106. <https://doi.org/10.7441/joc.2016.03.06>
- Burns, Robert P., and Richard Burns. Business Research Methods and Statistics Using SPSS. SAGE, 2008.
- Code of honor of public servants of RK | Electronic government of the Republic of Kazakhstan. (n.d.). Retrieved 15 February 2025, from https://egov.kz/cms/en/articles/state_service/ethic_code
- Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C.M., and Sarstedt, M. (2017). A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM). 2nd Edition, Sage Publications Inc., Thousand Oaks, CA.
- O’Leary, Z., Tennent, E. (2024). The Essential Guide to Doing Your Research Project. United Kingdom: SAGE Publications, Limited.

References

- Absatdarov, G. R. (2014). Pravovaya kultura: kharakteristiki i spetsifika (na primere sovremennogo Kazakhstana) [Legal culture: characteristics and specifics (on the example of modern Kazakhstan)]. Vestnik RUDN, (2), 181–189.
- Aimenov, A. Zh. (2023). Pravovaya kultura v predstavleniyakh i praktika studenchestva Kazakhstana [Legal culture in the perceptions and practice of Kazakhstani students]. cyberleninka.ru (Date accessed: 18.05.2023).
- Akmambetov, G. G. (1984). Lichnost' kak eticheskaya problema [Personality as an ethical problem]. Avtoreferat na soiskanie uchenoy stepeni doktora filosofskikh nauk. Moskva.

- Akhmetov, A. S. (2013). Osobennosti pravovoy kultury kazakhstanskogo obshchestva [Peculiarities of the legal culture of Kazakhstan society]. Vestnik ENU im. L. N. Gumileva, (5) (96), 238–242.
- Baimakhanov, M. T. (2003). Izbrannye trudy po teorii gosudarstva i prava [Selected works on the theory of state and law]. Almaty, 452–453.
- Bainiyazov, R. S. (2002). Pravosoznanie i rossiyskiy pravovoy mentalitet [Legal consciousness and Russian legal mentality]. Pravovedenie, (2) (229), 31–45.
- Bencsik, A., Juhász, T., & Horváth-Csikós, G. (2016). Y and Z Generations at Workplaces. Journal of Competitiveness, 6(3), 90–106. <https://doi.org/10.7441/joc.2016.03.06>
- Burns, R. P., & Burns, R. (2008). Business Research Methods and Statistics Using SPSS. SAGE.
- Code of honor of public servants of RK | Electronic government of the Republic of Kazakhstan. (n.d.). Retrieved 15 February 2025, from https://egov.kz/cms/en/articles/state_service/ethic_code
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2017). A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) (2nd ed.). Sage Publications Inc.
- Ivannikov, I. A. (1998). Kontseptsiya pravovoy kultury [The concept of legal culture]. Pravovedenie, (3) (222), 14–19.
- Ibraeva, A. S., Sartayev, S. A., Ibraev, N. S., Esetova, S. K., & Seyfullina, A. B. (2017). Teoriya gosudarstva i prava. Kurs lektsiy [Theory of state and law. Course of lectures]. Almaty, 211 p.
- Iskenderova, S. K., Zharov, E., & Zhulamanova, D. (2024). Talant-menedzhment v gosudarstvennom upravlenii Respubliki Kazakhstan: vyzovy i perspektivy [Talent management in public administration of the Republic of Kazakhstan: challenges and prospects]. Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaya sluzhba, 1(88), 48–63. <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2024-1202>
- Kabykenova, B. S. (2007). Filosofiya pravovoy kultury [Philosophy of legal culture]. Vestnik Kaz. nats. un-ta. Ser. politologii, filosofii, kulturologii, (2), 13–16.
- O’Leary, Z., & Tennent, E. (2024). The Essential Guide to Doing Your Research Project. United Kingdom: SAGE Publications, Limited.
- Pavlovskaya-Kravchuk, V. A. (2010). Ponyatie i sushchnost’ pravovogo mentaliteta: metodologiya issledovaniya [The concept and essence of legal mentality: research methodology]. Vestnik Akkad. prav. nauk Ukrainy. Kh.: Pravo, (4) (63), 257–266.
- Pralieva, G. K. (2010). Pravosoznanie kazakhstanskogo obshchestva: problemy i perspektivy razvitiya [Legal consciousness of Kazakhstan society: problems and development prospects]. Monografiya. Almaty, 204.
- Zimanov, S. Z. (2008). Kazakhtyn biler soty – biregei sot zhuyesi [Kazakh biys’ court – a unique court system]. Almaty, 216 p.
- Turlaev, A. V. (2007). Pravovaya kultura lichnosti i prava cheloveka [Legal culture of personality and human rights]. Aktualnye problemy sovremennosti, (2), 162.
- Sapargaliev, G. S., & Ibraeva, A. (2007). Memleket zhane kutyk teoriyasy [Theory of state and law]. Almaty, 175 p.
- Zagorodskiy, V. V. (2010). Deformatsiya pravovoy kultury v sovremennom Kazakhstane: ponyatie, posledstviya, puti preodoleniya [Deformation of legal culture in modern Kazakhstan: concept, consequences, ways of overcoming]. Gumanitarnye i sotsialno-ekonomicheskie nauki, (2) (51), 125–127.

Авторлар туралы мәлімет:

Бакиров Дархан Абдиманопович – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ кеден, қаржы және экология кафедрасының аға оқытушысы, құқықтану магистрі, (Қазақстан, Алматы, e-mail: dbakirov@mail.ru);

Жуламанова Динара Болатовна – Алматы Менеджмент Университетінің оқытушысы, педагогика магистрі (Қазақстан, Алматы, e-mail: zhakdinara@mail.ru);

Кошкинбаева Алия Сержановна – PhD, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің Құқық кафедрасының меңгерушісі, қауымдастырылған профессор (Қазақстан, Алматы, e-mail: ankin2008@bk.ru).

Information about authors:

Bakirov Darkhan Abdimanapovich. – master of jurisprudence, senior lecturer of the department of customs, financial and environmental law Al-Farabi KazNU (Kazakhstan, Almaty, e-mail: mauxametnur@mail.ru);

Zhulamanova Dinara Bolatovna – master of pedagogy, teacher of the Almaty Management University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: mauxametnur@mail.ru);

Koshkinbayeva Aliya Serzhanovna – PhD, assistant professor, the Head of Department of Law Kazakh National Agrarian Research University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: ankin2008@bk.ru).

Сведения об авторах:

Бакиров Дархан Абдиманопович – магистр юриспруденции, старший преподаватель кафедры таможенного, финансового и экологического права КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: mauxametnur@mail.ru);

Жуламанова Динара Болатовна – магистр педагогики, преподаватель Алматы Менеджмент Университет (Алматы, Казахстан, e-mail: mauxametnur@mail.ru);

Кошкинбаева Алия Сержановна – PhD, асс. профессор, заведующая кафедрой права Казахского национального аграрного исследовательского университета (Алматы, Казахстан, e-mail: ankin2008@bk.ru).

Тіркелді: 20 мамыр 2025 жыл
Қабылданды: 10 маусым 2025 жыл

FTAMP 10.07.01

<https://doi.org/10.26577/JAPJ202511422>

К.А. Айтеке¹, М.Х. Матаева¹, Э.С. Майшекина¹,
Б.С. Исахов^{2*}

¹Әлихан Бөкейханов атындағы университеті, Семей, Қазақстан

²Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

*e-mail: bakha86@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ СОЦИЕТАЛДЫ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

Құқықтық мемлекеттің, демократияның қалыптасуы мен жетілдірілуі азаматтық қоғамның дамуымен тығыз байланысты. Мемлекеттің әлеуметтік қызметін зерттеу, әлеуметтік мемлекет моделінің қалыптасу жолдарын зерделеу әртүрлі тарихи кезеңдерде жүрді. Әлеуметтік қолдау мәселесі бұрыннан пайда болды, бірақ ұзақ уақыт бойы әр түрлі қоғамдардың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінде заңмен бекітілмеген. Қазақстан қоғамы заңнамалық негізде тұрақты жұмыс істейтін әлеуметтік саясатты құру бағытын Конституциямен бекітіп берді. Бұл қоғам мен мемлекет өмірінің барлық салаларының табысты болашақ дамуының кепілі болып табылады. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамның социеталды конституционализмнің қалыптасуы елдің саяси, әлеуметтік және құқықтық саладағы өзгерістерді көрсететін маңызды процестер болып табылады. Бұл тек конституциялық принциптердің негізгі тұстарын нақтылап қана қоймай, азаматтардың әлеуметтік құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беруін белгілейді. Ал азаматтық қоғам саяси, әлеуметтік және экономикалық процестерге әсер ете отырып, азаматтардың құқықтарын қорғауға және қоғамдық пікір қалыптастыруға бағытталған тәуелсіз қоғамдық ұйымдардың, институттар мен бастамалардың жиынтығы бола отырып, мемлекеттік салалардан тыс қызмет атқарады. Ұсынылған мақала азаматтық қоғамның социеталды конституционализмнің қалыптасуына әсерін зерделеуге арналған.

Зерттеу мақсаты. Азаматтық қоғамның социеталды конституционализмнің қалыптасуының әсерін зерделей отырып, оның проблематикасын анықтау.

Түйін сөздер: мемлекет, азаматтық қоғам, конституционализм, әлеуметтік мемлекет, әлеумет.

K.A. Aiteke¹, M.H. Mataeva¹, E.S. Maishekina¹,
B.S. Issakhov^{2*}

¹Alikhan Bokeikhanov University, Semey, Kazakhstan

²Miras University, Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: bakha86@gmail.com

The impact of civil society on the formation of societal constitutionalism in the Republic of Kazakhstan

The formation and improvement of the rule of law, democracy is inextricably linked with the development of civil society. The study of the social functioning of the state, the study of the ways of formation of the model of the social state took place in various historical periods. The problem of social support arose a long time ago, but for a long time was not enshrined by law in the Customs and traditions of various societies. Kazakhstan's society has enshrined in the Constitution the direction of creating a stable social policy on a legislative basis. This is the key to the successful future development of all spheres of life of society and the state. The formation of societal constitutionalism of civil society in the Republic of Kazakhstan is the most important processes reflecting changes in the political, social and legal sphere of the country. It not only clarifies the main points of constitutional principles, but also establishes the guarantee of social rights and freedoms of citizens. Civil society, on the other hand, functions outside the state spheres, being a set of independent public organizations, institutions and initiatives aimed at protecting the rights of citizens and forming public opinion, influencing political, social and economic processes. The presented article is devoted to the study of the influence of civil society on the formation of societal constitutionalism.

Keywords: state, civil society, constitutionalism, social state, social.

К.А. Айтеке¹, М.Х. Матаева¹, Э.С. Майшекина¹,
Б.С. Исахов^{2*}

¹ Университет имени Ахихана Бокейханова, Семей, Казахстан

² Университет Мирас, Шымкент, Казахстан

*e-mail: bakha86@gmail.com

Влияние гражданского общества в Республике Казахстан на формирование социал-конституционализма

Становление и совершенствование правового государства, демократии тесно связаны с развитием гражданского общества. Изучение социальной деятельности государства, изучение путей формирования модели социального государства происходило в разные исторические периоды. Проблема социальной поддержки возникла давно, но долгое время не закреплялась законом в обычаях и традициях различных обществ. Казахское общество закрепило Конституцией курс на создание постоянно действующей социальной политики на законодательной основе. Это залог успешного будущего развития всех сфер жизни общества и государства. Становление социал-конституционализма гражданского общества в Республике Казахстан является важнейшим процессом, отражающим изменения в политической, социальной и правовой сфере страны. Это не только конкретизирует основные моменты конституционных принципов, но и устанавливает гарантии социальных прав и свобод граждан. Гражданское общество функционирует вне государственных сфер, являясь совокупностью независимых общественных организаций, институтов и инициатив, направленных на защиту прав граждан и формирование общественного мнения, воздействуя на политические, социальные и экономические процессы. Представленная статья посвящена изучению влияния гражданского общества на формирование социал-конституционализма.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, конституционализм, социальное государство, социум.

Кіріспе

Қазақстан өз алдына мемлекет ретінде тәуелсіздік алған жылдары ішінде, ұлттық заң ғылымында конституциялық-құқықтық құндылықтарға, мемлекет пен қоғамның саяси-әлеуметтік дамуы туралы көзқарастарға жауап еретін жаңа конституциялық бағыт қалыптасты.

1995 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітеді, оның ең жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады (<https://adilet.zan.kz/>). Сондықтан демократиялық және құқықтық мемлекеттің қалыптасуы, Қазақстан Республикасында адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын нығайту, кеңейту және дамыту ұстануға айтарлықтай қызығушылық тудырады. Конституциялық реттеу саласын сипаттау кезінде зерттеушілер категориялар мен ұғымдар жүйесін қолданады, олардың арасында конституционализмнің алуан түрлілігі ерекшеленеді. Бірақ осы санаттың маз-

мұнын ашқан кезде зерттеушілер біркелкі, тіпті одан да көп, бірдей деп атауға болмайтын пікірлер айтты. Әр түрлі авторлар осы құбылыстың бір немесе басқа жағын баса көрсету және ашу арқылы әртүрлі көзқарастарды білдіреді.

Социеталды конституционализмнің құрылуы демократиялық құқықтық мемлекет пен дамыған азаматтық қоғамның қалыптасуымен органикалық бірлікте ғана мүмкін болатындығы дәлелденді. Социеталды конституционализм, жаһандық конституционализмнің әр түрі бола отырып, құқық әлеуметтануы тұрғысынан көптеген материалдық конституцияларды жинақтауға қабілетті, дүниежүзілік конституциялық тәртіп ретінде талданады. Осыдан, трансформация және құқықтық реттеу жаңа негізге, яғни жеке әлеуметтік домендердің материалдық конституциясына негізделген процесс ретінде жүреді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу міндетін ашу, әр түрлі әдістемелік құралдарды қолдануды қажет етті. Зерттеудің

негізгі объектісі Қазақстан Республикасындағы азаматтық қоғамның социеталды конституционализмнің қалыптасуына әсері туралы болғандықтан, оны талдау кезінде жалпыға бірдей танымның ғылыми әдістері ретінде зерттеу барысында салыстырмалы талдау, құқықтық модельдеу, тарихи, ресми-құқықтық, құрылымдық-функционалдық және басқа да ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар жеке ғылыми әдіске сүйенеді. Жүргізілген зерттеулердің дереккөздер базасын конституционализм дамуының әртүрлі аспектілеріне арналған ғылыми әзірлемелер, аталған сала бойынша мамандардың ғылыми конференцияларындағы монографиялар, диссертациялар, баяндамалар мен тезистері құрайды.

Талдау

Мемлекеттің әлеуметтік функциясының маңыздылығына дау айту қиын, өйткені ол қоғамның және әр азаматтың өмірлік мүдделеріне жеке-жеке әсер етеді. Дұрыс анықталған әлеуметтік саясатты жүзеге асыру мемлекеттің экономикалық тұрақтылығы мен өркендеуіне әкеледі, оның сыртқы саяси қауіпсіздігін анықтайды. Социеталды конституционализмнің қалыптасуы әлеуметтік мемлекеттің жұмыс істеуіне және адамның әлеуметтік құқықтарын қорғауға, елдегі тұрақтылық пен қоғамдағы келісімді қамтамасыз етуге бағытталған өз функцияларын жүзеге асыруына байланысты проблемалардың теориялық және практикалық маңыздылығына байланысты.

Профессор В.А. Кимнің пікірінше, конституционализм идеясы құқықтық мемлекетпен байланысты. Құқықтық мемлекеттің сипатын қарастыра отырып, оның құқыққа қатысты екі жақты рөлін атап өткен жөн. Ол, мемлекет, тиісті органдар арқылы құқықтық нормалар жасайды және сол нормаларға бірден бағынады (Ким 2001: 254). Конституционализм идеяларының негізінде жалпыдемократиялық құндылықтарға деген ұмтылыс жатыр немесе А. Шайо анықтағандай, бұл халықтың, ұлттың рухы, әділеттілік немесе жақсы әдет (Шайо 1999: 21). Конституционализм идеялары адамның құқықтары мен бостандықтары туралы конституциялық ережелер арқылы, тікелей және өкілді демократия институттарында және т.б. арқылы заңды түрде жүзеге асырылуы және нақтылануы мүмкін. Тәжірибелік іске асыру тұрғысынан конституционализм белгілі бір даму кезеңінде белгілі

бір мемлекетте демократиялық институттарды жүзеге асырудың нақты тарихи тәжірибесін, Қазақстанның конституциялық дамуындағы жалпы демократиялық құндылықтардың көріну тенденциялары мен заңдылықтарын қамтиды (Амандыкова 2002: 26-27).

Конституционализм ұғымы жинақталған және жалпыланған түрде конституциялық нормалар, қатынастар, институттар мен құрылымдар олардың статикалық-динамикалық күйінде, олардың іс-әрекеті мен дамуындағы бүкіл жүйені алады. Сонымен бірге, ол конституциялық нормалардың барлық инфрақұрылымын ашады, олардың қызмет ету рөлін көрсетеді, әртүрлі байланыстарға әсер етеді және конституционализмнің барлық компоненттерін қоғамдық өмірдің құрылымдарымен байланыстырады. Конституционализм ұғымында конституциялық нормалар түріндегі мәнін, ортасын, бағыттаушы буынды бөліп көрсету қажет. Олардың айналасында бірінші буынның компоненттері (конституциялық – құқықтық қатынастар, конституциялық институттар мен құрылымдар), содан кейін екінші буынның компоненттері (конституциялық көзқарастар, теориялар мен тұжырымдамалар) жиналады. Ғалымдардың пікірінше, конституционализмнің негізгі компоненттері ретінде: көзқарастар жүйесі; конституциялық институттардың жиынтығы; конституциялық қатынастар жүйесі; тиісті құрылымдар жүйесін атауға болатындығын көрсетеді (Баймаханова 2012).

Егер конституционализмнің өзегі Конституциядан, конституциялық-құқықтық актілердің барлық нормаларынан тұрса, онда бұл орталық кең инфрақұрылыммен, қатынастармен, институттармен және осы нормативтерді іске асыруға арналған субъектілермен толықтырылады. Барлық аталғандардың байланыстар жүйесінсіз конституциялық нормалар жүйесі көп нәрсені білдірмейді. Бірақ олармен бірге ол жұмыс істейтін белсенді организм болады, ол тек құқықтың іргелес аймақтарына ғана емес, сонымен бірге құқықтан тыс кең, өмірлік қатынастарға, процестерге, құрылымдар мен институттарға да әсер етеді. Конституционализм Конституцияның «жұмыс істеуіне», оның алғышарттарын қамтамасыз етуге арналған үстемдік, біріктіру қасиеттері, жоғары күші бар және тікелей әрекет ету сияқты қасиеттерді жүзеге асыру, елде конституциялық заңдылық пен конституциялық құқықтық тәртіпті бекітуге қол жеткізу, онда қарастырылған адамның құқықтары мен бостандықтарын нақты ету шарттары.

Тарихқа қатысты мәселелер, жалпы айтқанда, азаматтық қоғам деп аталатын құрылу мен білім ежелгі өркениеттер дәуірінен бастап байқалды. Азаматтық қоғам идеясының бастамаларын Платон, Аристотель, Цицерон және басқа да танымал зерттеушілердің, ойшылдардың еңбектерінен кездестіруге болады. Оның пікірінше, адамдар, тең құқылы адамдар және толыққанды азаматтар болды, олар мемлекеттік жүйе мен қоғам істерінде қарқынды рөл атқарды. Ойшыл бұл қоғамды тәуелсіз, тең құқықты, бір-бірімен белгілі бір міндеттемелермен және сонымен бірге саяси құрылымның бірігуі ретінде көрді.

Зерттеушілердің пікірінше, «азаматтық қоғам, қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынас туралы жасалған қоғамдық келісім нәтижесінде пайда болды» (https://www.civisbook.ru/files/File/Russo_O_dogovore.pdf).

Сондықтан азаматтық қоғам құрылымы типі бар тұжырымдамаға қызығушылық түсінікті. Әлеуметтік жағдайды түсінудің көптеген жолдары бар. Бұл әдетте әділдікке, азаматтардың әл-ауқатына және қорғалуына жауапты елдің атауы. Бірақ қоғам өмірінің әлеуметтік-қоғамдық саласы үшін билік органдарының белгілі бір жауапкершілігін көрсететін мұндай көзқарас, бұл жауапкершіліктің қаншалықты таралатыны туралы сұраққа жауап бермейді.

Мұндай зерттеу марксизм классиктерінде де кездеседі: «...азаматтық қоғам немесе азаматтық мазмұндағы қоғам – адамдардың материалдық, экономикалық өмірі мен қызметінің саласы. Бұл мемлекетке қатысты бастапқы болып табылады, азаматтық өмір әртүрлі мүдделердің жиынтығы ретінде мемлекетті біріктіреді (Баранов 2015: 125).

Алайда, біз толыққанды және қалыптасқан азаматтық қоғам дегеніміз белгілі бір мағынада тәуелсіз және сонымен бірге өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе екенін және кез-келген басқа қоғам сияқты әр түрлі сипаттағы қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін адамдардың түрлі бірлестіктеріне негізделетінін нақты білуіміз керек. Азаматтық типтегі дамып келе жатқан қоғам – бұл мемлекетті ұйымдастыруға әкелетін көптеген алғышарттардың бірі, жалпы алғанда, құқықтарға негізделген немесе құқықтық мемлекет. Заң шығармашылығында Дэвид Истон әзірлеген классикалық сипаттағы схема бар, мұнда «азаматтық қоғам саяси жүйеге қоғамның талаптары мен қолдауының сүзгісі ретінде» (Easton 1965: 96).

Қазақстандық ғалымдардың көзқарасы бойынша «азаматтық қоғам деген жеке адамның, әлеуметтік топтардың, сан қырлы мүдделері мен талаптарын іс жүзінде асыру және қанағаттандыру үшін қалыптасқан қоғамдық қатынастардың жиынтығы және содан туындайтын мемлекеттік емес ұйымдардың құқықтық негізінде құрылған жүйесі» деген анықтама келтіреді (Өзбекұлы 2006: 69).

Мемлекет азаматтық қоғамның сынын, көрегендік пікірлерін толық ескерген жағдайда қоғамда үйлесімділік, келісімділік орнайды, қақтығыстардың шеңбері тарылады, индивидтердің бастарының бірігуіне жағдайлар жасалынады. Ал, азаматтық қоғамдағы идеялық келіспеушіліктер пікірталас арқылы келісімге келу, жетуге жағдайлар туғызады.

Құқықтық зерттеулерде дұрыс атап өтілгендей, әлеуметтеуші мемлекет тұжырымдамасы өз дамуында халықтың жекелеген санаттары үшін өзара көмек пен оның ең төменгі стандарттарынан жалпыға бірдей қорғауға өтіп, әл-ауқат пен жеке мүмкіндіктерді арттыруға ықпал ету үшін әрбір адамға елдің өміріне қатысуға мүмкіндік берді (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31655954).

Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің жаңа конституцияларында «азаматтық қоғам» терминінің өзі болмаса да, онда оның адам мен азаматтың құқығы мен бостандығының негізгі элементтері, жеке тұлға, қоғам және мемлекет арасындағы қарым – қатынастың конституциялық принциптері, жеке меншік құқығы мен кәсіпкерлік қызмет бостандығы, әлеуметтік-бағдарланған нарықтық экономика, саяси және идеологиялық принциптер әр түрлі, көппартиялық, жергілікті өзін-өзі басқару және азаматтардың азаматтық бастамаларын өзін-өзі ұйымдастырудың басқа түрлері бекітілген (Матаева 2006: 217).

Социеталды конституционализмнің орталық, тұжырымдамалық ережелерінің бірі – қазіргі кездегі нәрсені талап ету, жеткізу қоғамда барған сайын міндетті нормалар көптеген жолдармен және субъектілермен құрылуы мүмкін, ал конституция енді құрылтай актілермен байланысты емес (Бочкарев 2021: 11). Бұл тезистен Д. Скьюлли, Г. Тойбнер, А. Фишер-Лескано және т. б. еңбектеріне негізделген социеталды конституционализм идеясы пайда болады. Қазіргі қоғамның авторитарлық дрейфіне жауабы ретінде социеталды конституционализмнің тұжырымдамасының негізін қалаушы Д. Скьюлли

(Sciulli, 1988a: 377), социеталды конституционализм теориясы еріктілермен және процедура-лық сипатымен анық көрінетін, ерекшеленетін нормалары мен институттары бар, кез-келген қазіргі заманауи азаматтық қоғамның белгілі секторларына, құрылымдары мен ұйымдарына назар аударады деп болжады. Тек осы нормалар мен институттардың болуы, біріншіден, қазіргі жағдайда орын алып жатқан, әлеуметтік өзгерістердің авторитарлық емес бағытын екіншіден, кез келген секторлар, құрылымдар немесе ұйымдар аясында әр түрлі топтағы басқаларға бағыттап әрекет жасаушы субъектілер (актор) мен бәсекелес топтардың әлеуметтік интеграциясы мүмкін екендігін сипаттай алады (Sciulli, 1992b: 156-160).

Конституционализм құрылымдардың өзара байланысты топтарының күрделі жүйесі болғандықтан, конституционализмнің негізгі элементтерін, бастапқы принциптерін белгілеу белгілі бір ғылыми және практикалық қызығушылық тудырады. Конституционализмді зерттеушілер конституционализмнің белгілері туралы айтады, дегенмен, біздің ойымызша, принциптер туралы, яғни конституционализмнің негізгі идеялары немесе негізгі принциптері туралы айту дұрысырақ болар еді. Сонымен қатар, конституционализмнің құндылық мәні оның принциптерінде қалыптасатынын атап өткен жөн.

Конституционализммен жүзеге асырылатын принциптерді зерттеп, бөліп көрсете отырып, біз оларды ортақ жүйе деп санаймыз. Тек олардың бірлігінде әрекет еткен жағдайда ғана конституционализмнің құқықтық құндылық ретінде бар екендігі туралы айтуға болады. Қазіргі қазақстандық конституционализм қағидаттарының бірлігінсіз біздің қоғамымыздың әл-ауқатының кепілі болуға, сондай-ақ қазақстандық мемлекеттіліктің үдемелі және жанжалсыз дамуында бағдар болуға тиіс ортақ әмбебап құқықтық құндылықтар туралы сөз бола алмайды. Сонымен бірге, кем дегенде бір принциптің жоғалуы не тиімсіздігі саяси-құқықтық тәжірибе ретінде конституционализмнің жоқтығын көрсетеді (Амандыкова 2002: 28).

Жалпы социеталды конституционализм турасында А.К. Котов конституционализм құқықтық мемлекеттің бастауы, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамға апаратын жол екенін атап көрсетеді. Конституционализм – бұл тұрақты конституциялық құқықтық тәртіптің нәтижесі. Азаматтық қоғам – бұл экономикалық еркіндік пен демократиялық саяси режимге

негізделген жеке тұлғаның автономиясын және қоғамның өзін-өзі реттеуін бекітудің салдары. Конституционализм ол халықтық егемендікке, жеке меншікке, экономикалық бостандыққа, биліктің бөлінуіне баса назар аударатын тек зайырлы және республикалық құбылыс (Котов 1997: 80-82).

Қоғамның жаһандануы қоғамның әрбір функционалдық саласы конституциялық мәртебесі бар нормаларды қалыптастыруға қабілетті құқықтық тәртіпті орнатады. Жаһандық қоғамда өзара іс-қимылдың барлық салалары (қарым-қатынас жүйелер) қазіргі қоғам өмірінде орталық орын алмайтын ұлттық басқарушы институттардан, яғни мемлекеттен бөлінеді.

Социеталды конституционализмді жақтаушылар жасаған негізгі қорытынды-конституциялық нормалар нақты анықталған қоғамдық саяси-құқықтық актілер арқылы жасалмайды, ал жеке құқықтың трансұлттық құрылымдары квазимемлекеттік, квази-саяси мәртебені қабылдай алады, өйткені олар әртүрлі әлеуметтік домендер үшін құрылымдық нормаларды жасайды. Тіпті орталық банктер, университеттер және басқа да ғылыми ұйымдар, конституциялық соттар және т.б. сияқты мамандандырылған функционалды институттар өздерінің саяси ықпал ету көздері және өзін-өзі конституциялау процестеріне ие. Г. Тойбнер мемлекеттердің конституциялары, тіпті ықпал ету саласы ұлттық шекарадан асып кеткендерді де (мысалы, интернетті пайдаланушылардың негізгі құқықтарына немесе төрелік талқылаудағы заңның үстемдігінің кепілдіктеріне қатысты мәселелерде) трансконституционализм ретінде кеңірек түсіндіруге болмайтынын атап өтті, өйткені бұл жағдайда өзін-өзі институттандыратын әлеуметтік институттардың ерекше конституциялық әлеуеті бағаланбайды: қоғамның функционалдық дифференциациясы – бұл саяси шешімдер қабылдаудың негізгі мәселесі емес, күрделі эволюциялық процесс, олардан біртіндеп өз логикасына сәйкес мамандандырылған институттарды қалыптастыратын айырмашылықтар пайда болады. Бұл процесте функционалдық жүйелер ресми ұйымдармен және трансұлттық режимдермен не болып жатқанын өздерінің жеке басын анықтау арқылы өздерін қалыптастырады (Teubner 2018).

Қазақстан Республикасының Конституциясы, еліміздің барлық азаматтарының өмір сүру деңгейіне кепілдік беру үшін әлеуметтік саясаты жүргізуі тиіс деп санаймыз. Себебі халықтың еркін дамуына экономикалық, әлеуметтік, құ-

қықтық жағдайлар жасауға кепілдік береді және бұл ұлттық деңгейде.

Қарап отырсақ, еліміздің Негізгі заңы социеталды конституционализмнің негізгі бағыттарын айқындап берді. Атап айтсақ, денсаулығы бұзылған, мүгедектігі бар, күнкөріс деңгейі нашарлаған не жоғалтқан жағдайда, жалақы мен зейнетақыны, сонымен қатар әлеуметтік қамсыздандыруды және т.б. белгілейді және төлейді. Бұл тұста ҚР-да азаматтық қоғам институттарының тұрақты түрде дамуы үшін әлеуметтік мемлекет ретінде қазіргі саяси аядағы талдауды қажет ететін мәселелерді белсене ұстана отырып, толыққанды жетілуі маңызды роль атқарары сөзсіз. Оған алғышарттары нарықтық экономиканы қалыптастыру, ашықтық, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру және басқа да маңызды тұстарды қамтитын азаматтық қоғам ұйымдары мен құрылымдарының ролін күшейте отырып қол жеткізуге болады. Сонда ғана елімізде азаматтық қоғамның ролі артып, олардың өкілдері өздеріне қажеттіліктерді дамыта отырып, өз құқықтарын қорғауға батыл қадам басады және қорғайды.

Нәтиже

Шын мәнінде, азаматтық мінездемесі бар қоғамда ғана адамның өзін-өзі жүзеге асырудың нақты себебі болуы мүмкін. Өйткені бұл оны қоғамның тәуелсіз мүшесі етеді. Басқа нұсқада, жалпы алғанда азаматтық қоғам өз құқықтары бар адамдар өз бетінше әрекет еткенде және сонымен бірге олардың әрекеттері үшін жауап бергенде ғана құрылуы мүмкін.

Жоғарыда аталғандай, азаматтық қоғам қалыптастыру үшін, конституциялық бекітілген тумысынан берілетін адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтары туралы түсініктер шешуші рольді алады. Азаматтардың азаматтық типтегі қоғамдағы мінез-құлқы мүлдем сәйкес келмейді. Ең дұрысы, әлеуметтік топтың белгілеріне, принциптері мен функцияларына назар аудара отырып, әлеуметтендіруші (социеталды) мемлекеттің ерекшеліктері де үйлесімді тізбекте пайда болады, өйткені олардың сипаттамалары іс жүзінде ұқсас, сонымен қатар социеталды конституционализмнің ерекшеліктерін сипаттау мақсатында біз азаматтық қоғамның сипаттамалық ерекшеліктерін көреміз.

Қазіргі таңда конституциялық-құқықтық реттеу көлемін кеңейту, оның тиімділігін арттыру үрдісі байқалады, бұл құқықты интернацио-

налдандырудың әсеріне және соның салдарынан Конституциялық құқықтағы саясаттандыру мен әлеуметтену элементтерінің күшеюіне байланысты (Юрковский 2017: 53-54). Сонымен бірге, бұл процесс классикалық немесе ұлттық конституционализмге тән, ал әлеуметтік конституционализм тұжырымдамасы жаһандық қоғамдағы өзара әрекеттесудің барлық салалары өзін-өзі реттейтін, ішкі рефлексивті нормативтік тәртіпті орнатады, мұнда байланыс жүйелері өздерінің функциялары үшін нормативтік шектеулерді рәсімдей алады.

Сонымен қатар, азаматтық қоғамның социеталды конституционализмнің қалыптасуы әсерін, мемлекетке жаһандық әлеуметтік институттарды конституциялау процесінде елеусіз рөл атқарады, оны бақылаушы немесе қосымша рөл ретінде анықтауға болады. Ал «Конституция егемендік және мемлекеттің басқа атрибуттары ретінде белгілі бір мемлекет үшін жалғыз болуы керек. Бір мемлекетке қатысты екі егемендік бола алмайтындай, бір мемлекет үшін екі, үш немесе одан да көп Конституция бола алмайды... Конституция мемлекетті реттеуі керек, ал азаматтық қоғам деңгейі шарттармен реттелуі керек». Конституция өз функцияларын барлық басқа заңдардан басым болған және оның қайнар көзі халық болған жағдайда ғана орындай алады. Халықтық егемендіктен басқа заңдастырудың кез-келген түрі Конституцияның үстемдігіне қауіп төндіреді. Осылайша, конституция саяси биліктің ерекше заңдастырылуы ретінде көрінеді.

Шын мәнінде, азаматтық мінездемесі бар қоғамда ғана адамның өзін-өзі жүзеге асырудың нақты себебі болуы мүмкін. Өйткені бұл оны қоғамның тәуелсіз мүшесі етеді. Басқа нұсқада, жалпы алғанда азаматтық қоғам өз құқықтары бар адамдар өз бетінше әрекет еткенде және сонымен бірге олардың әрекеттері үшін жауап бергенде ғана құрылуы мүмкін. Біздің азаматтарымыз үшін бұл маңызды мәселе, өйткені біздің азаматтардың азаматтық типтегі қоғамдағы мінез-құлқы мүлдем сәйкес келмейді. Ең дұрысы, әлеуметтік топтың белгілеріне, принциптері мен функцияларына назар аудара отырып, социеталды (әлеуметтендіруші) мемлекеттің ерекшеліктері де үйлесімді тізбекте пайда болады, өйткені олардың сипаттамалары іс жүзінде ұқсас, сонымен қатар әлеуметтендіруші мемлекеттің ерекшеліктерін сипаттау мақсатында біз азаматтық қоғамның сипаттамалық ерекшеліктеріне жүгіну дұрыс болады.

Азаматтық қоғам немесе азаматтық мазмұндағы қоғам адамның және азаматтың жеке басының бостандығы мен тәуелсіздігіне кепілдік береді, бұл негізінен әлеуметтенетін мемлекет мүшесіне кірмейді. Дамыған азаматтық қоғам контекстінде әлеуметтік мемлекет азаматтардың мүмкіндіктері мен шынайы демократияны, таңдау еркіндігін, қоғамдағы жеке бағдарды, қаржыны, руханиятты және басқа да әлеуметтік салаларды толық пайдалану үшін практикалық жағдайлар жасайды.

Азаматтық қоғам немесе азаматтық мазмұндағы қоғам, адамдар мен мемлекет арасындағы делдал ретінде әрекет етеді, жалпы заңның үстемдігін, мемлекеттік институттардың мемлекеттік билікті бақылауын, мемлекеттің жеке өмірге араласпауы және жеке адамның құқықтары мен заңның үстемдігін, азаматтардың және олардан тұратын қоғамдық және ұлттық бірлестіктердің мүдделерін қолдауды қамтамасыз етеді.

Азаматтық қоғамның басым функциялары, адамды мемлекеттің барлық озбырлығынан және билік тасымалдаушыларынан қорғау, мемлекет саясатын бақылауды жүзеге асыру, яғни әділетсіз шешімдерге жол бермеу, азаматтарды тәрбиелеу мен әлеуметтендіруге, оның ішінде адамдардың мүдделерін қорғауға барлық көмек көрсету болып табылады. Жалпы мазмұнның қоғамға тән барлық ерекшеліктерін ескере отырып, азаматтық қоғамның немесе азаматтық типтегі қоғамның қалыптасуы мен эволюциялық дамуына сөзсіз әсер ететін оң және теріс басымдықтарды талдау болмас еді.

Осылайша, Қазақстан Республикасындағы қазіргі конституциялық процестің басты стратегиялық мақсаты, адам құқықтары және дамыған елдердің мемлекеттік-құқықтық шынайылығы аясындағы халықаралық-құқықтық стандарттарға сәйкес келетін, демократиялық конституционализмнің біртіндеп қалыптасуы. Осыған байланысты Конституцияны мемлекеттің Негізгі заң ретінде түбіртектеу, қазақстандық қоғамда конституционализмнің қалыптасуын құру мәселелері, Конституцияның принциптерін, идеяларын, әлеуметтік психологияны ең маңызды әлеуметтік құндылықтар ретінде қоғамдық санаға енгізу іргелі міндет ретінде әрекет етеді.

Бізбен, азаматтық қоғамның құрылымдары мен ұйымдары еліміздегі әл-ауқаты жоғары мемлекеттің дамуы үшін маңызды роль атқара-

тындығын көру қисынды болады. Сондықтан құқықтық мәртебені мейлінше көтеріп, қалпына келтіру тұстарын жалғастыру қажет.

Қорытынды

Азаматтық қоғам немесе азаматтық мазмұндағы қоғам адамның және азаматтың жеке басының бостандығы мен тәуелсіздігіне кепілдік береді, бұл негізінен әлеуметтенетін мемлекет мүшесіне кірмейді. Жеке бас бостандығынан бас тарту немесе бостандықты көрсетуден қорқу, ең алдымен, билікті жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың шамадан тыс өкілеттіктеріне байланысты әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін.

Социеталды конституционализм құқықтың плюрализміне сүйене отырып және оны жалпы әлеуметтік мағынада қарастыра отырып, Конституцияны материалдық тұрғыдан түсіндіреді, оны социеталды ретінде талдайды, конституциялау процесі мемлекет шеңберімен шектелмейді, бірақ конституциялық сипаттағы құқықтық нормаларды құратын көптеген субъектілері бар трансұлттық саланы қамтиды. Сонымен қатар, бұл процесс ішінара өздігінен жүреді, құқықты өзгертеді немесе бейімдейді және ол мемлекеттің Конституцияны қабылдауына ұқсас емес. Ол өзін-өзі конституциялаумен сипатталады, онда субъект өзін-өзі институттандырады және социеталды конституционализм тұрғысынан құқықтық өзін-өзі реттеу механизмі арқылы қоғамдық қатынастарға әсер ету мүмкіндігіне ие. Алайда, жаһандықтың бір түрі болып табылатын социеталды жаһандық конституционализмнің негіздемесі, практикалық және теориялық тұрғыдан шешуді қажет ететін бірқатар мәселелерді тудырады.

Атап айтсақ, практикалық деңгейде жаһандық конституционализмге классикалық конституционализмді сипаттайтын ерекшеліктер тән емес: жаһандық қауымдастық біртұтас құқықтық жүйе емес, керісінше автономды режимдерден тұрады; жаһандық қауымдастық та, басқарылатындар мен билік арасында диалог жоқ; ауқымды конституцияның жаһандық авторы (құрылтайшы органы) жоқ; нормалардың сақталуына кепілдік бере алатын мәжбүрлеу күші жоқ. Социеталды конституционализм тұжырымдамасында конституция ұғымы доктриналық деңгейде жалпылама түсіндіріледі, бұл құқықтық реттеудің мағынасын нақтылай ал-

майды, ол конституциялық құқықтық нормалар жүйесіне негізделмегендіктен де оны конституциялық құқықтық реттеу ретінде қарастыруға болмайды. Материалдық конституцияны, оның функцияларын анықтайтын нақты критерийлер негізделмеген, әлеуметтік конституциялардың қолданылу аясы да анық емес. Егер жаһандық конституционализм теориясы біртұтас нормативтік құқықтық құжатты қажетсіңсе, онда қоғамдық конституционализм конституциялық актілерді қабылдауға қабілетті бірнеше орталықтарды қолдайды. Осылайша, қоғамда көп жағдайда шешімін табуды емес, сол жаһанданды әлеуметтік кеңістік проблемасына қатысты, ең алдымен олардың заңдастырылуына негізделген жаңа көзқарастарды талап ететін және қоғамдық конституционализмге тән практикалық және теориялық тұрғыдан қарама-қайшы проблемалардың кездесетінін айта кетуге болады.

Азаматтық қоғам социеталды конституционализмнің қалыптасуына, алдымен құқықтық мемлекеттің принциптерін дамытуға, конститу-

циялық құқықтар мен бостандықтардың сақталуы мен қорғалуына ықпалын тигізеді. Бұл дегеніміз, елімізде демократиялық институттардың нығайуы мен қоғамдағы тұрақтылықты сақтауда үлесі зор. Екіншіден, ҚР-да социеталды конституционализмнің қалыптасуы және азаматтық қоғамның дамуы экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан дамуға тұрақты орта құра алады. Өйткені, олар инвестициялық ахуалдың дамуына, жақсаруына септігін тигізеді, сәйкесінше бұл елдің тұрақтылығын және одан әрі жақсаруына бағыттайды. Үшіншіден, еліміздің халықаралық қарым-қатынас пен ынтымақтастық аясында мемлекетті жоғары деңгейге көтеруге ықпалы бар. Сонымен, Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамның нәтижесінде социеталды конституционализмнің қалыптасуы, негізінен азаматтардың конституциялық принциптерінен туындайтын, ел өміріне араласуына және оның одан әрі дамуына әсер ете алу мүмкіндігі бар неғұрлым орнықты, әділетті, дамыған қоғам құрудан тұрады.

Әдебиеттер

- Амандыкова С.К. Становление доктрины конституционализма в Казахстане. – Караганда, 2002. -439 с.
- Баймаханова Д.М. Конституционализм, его принципы и их роль в развитии и защите прав человека и гражданина в РК // <http://nbilib.library.kz/elib/library.kz/journal/Baimaxanova0512.pdf>
- Баранов П., Воронцов А., Шевченко С. Обществознание. Полный справочник. – М.: АСТ: Астрель, 2015. – 542 с.
- Бочкарев С.В. Правовое регулирование и социетальный конституционализм: соотношение понятий. Государство и право: теоретические и исторические аспекты // Вестник МГПУ. Серия «Юридические науки» 2021 file://pravovoe-regulirovanie-i-sotsientalnyy-konstitutsionalizm-sootnoshenie-ponyatiy.pdf.
- Ж.-Ж. Руссо Об общественном договоре, или принципы политического права Текст произведения используется в научных, учебных и культурных целях URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Russo>.
- Жаилганова А.Н. Социальное государство и Основной закон// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31655954
- Матаева М.Х. Конституционная история Казахстана и стран Центральной Азии. XX век. Астана : Елорда, 2006. – 413 с.
- Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылы 30 тамызда қабылданған // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
- Ким В.А. Годы созидания.- Алматы, 2001.-312 с.
- Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2006. – 264 б.
- Шайо Андраш. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер.с венг.М.: Юрист, 1999. -С.21.
- Юрковский А.В. Конституционно-правовое регулирование в позитивно-правовом смысле: понятие и признаки // Сибирский юридический вестник. -2017. -№1 (76). -С. 50–62.
- Easton D.A. Framework for Political Analysis. London; Sydney; Toronto; New Delhi; Tokyo, 1965. -142 p.
- Sciulli D. Foundations of Societal Constitutionalism: Principles from the Concepts of Communicative Action and Procedural Legality // British Journal of Sociology, 1988.- № 39. -P. 377–407.
- Sciulli D. Theory of Societal Constitutionalism: Foundations of a Non-Marxist Critical Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.- 368 p.
- Teubner G. Constitutionnalisme sociétal: Neuf variations sur un thime de David Sciulli // Jus Politicum: Numéro 19: Ebook. Constitutionnalisme global (janvier 2018). URL: <http://www.juspoliticum.com/article/Constitutionnalisme-societal-Neuf-variationssur-un-theme-de-David-Sciulli-1203.html> (дата обращения: 13.08.2024).

References

- Amandykova S.K. Stanovlenie doktriny konstitucionalizma v Kazahstane [Formation of the doctrine of constitutionalism in Kazakhstan].- Karaganda, 2002.-439 s.
- Bajmahanova D.M. Konstitucionalizm, ego principy i ih rol' v razviti i zashhite prav cheloveka i grazhdanina v RK [Constitutionalism, the ego principle and its role in the development and protection of human and citizen rights in the Republic of Kazakhstan] // <http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/Baimaxanova0512.pdf>
- Baranov P., Voroncov A., Shevcheno S. Obshhestvvoznaniye. Polnyy spravochnik [Social education. Complete guide.]. – M.: AST: Astrel', 2015. – 542 s.
- Bochkarev S.V. Pravovoe regulirovaniye i sotsial'nyy konstitucionalizm: sootnosheniye ponjatiy. Gosudarstvo i pravo: teoreticheskie i istoricheskie aspekty [Legal regulation and societal constitutionalism: the relationship of concepts. Gosudarstvo i pravo: theoretical and historical aspects]// Vestnik MGPU. Seriya «Juridicheskie nauki» 2021 file:/pravovoe-regulirovaniye-i-sotsialnyy-konstitucionalizm-sootnosheniye-ponyatiy.pdf.
- Zh.-Zh. Russo Ob obshhestvennom dogovore, ili principy politicheskogo prava Tekst proizvedeniya ispol'zuetsya v nauchnyh, uchebnyh i kul'turnykh celjah [About the public contract, or the principle of political law Text work is used in scientific, educational and cultural purposes] // URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Russo>.
- Zhailganova A.N. Social'noye gosudarstvo i Osnovnoy zakon [Social state and basic law]// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31655954
- Mataeva M.H. Konstitucionnaya istoriya Kazahstana i stran Central'noy Azii.XX vek [Constitutional history of Kazakhstan and the countries of Central Asia. XX century.]. Astana : Elorda, 2006. – 413 s.
- Qazaqstan Respublikasynyng Konstituciyasy: 1995 zhyly 30 tamyzda qabyldangan [Constitution of the Republic of Kazakhstan: adopted on August 30, 1995] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
- Kim V.A. Gody sozidaniya [Years of creation].- Almaty, 2001.-312 s.
- Ozbekuly S., Qopabaev O. Memleket zhane quqyq teoriyasy: Oqulyq [Theory of state and law: Textbook]. – Almaty: Zheti Zhargy, 2006. – 264 b.
- Shajo Andrash. Samoogranicheniye vlasti (kratkij kurs konstitucionalizma) [Self-restraint of power (a short course in constitutionalism)]/ Per.s veng.M.: Jurist, 1999. -C.21.
- Jurkovskij A.V. Konstitucionno-pravovoe regulirovaniye v pozitivno-pravovom smysle: ponjatie i priznaki [Constitutional-legal regulation in the positive-legal sense: concept and features] //Sibirskij juridicheskij vestnik. -2017. -№1 (76). -S. 50–62.
- Easton D.A. Framework for Political Analysis. London; Sydney; Toronto; New Delhi; Tokyo, 1965. -142 p.
- Sciulli D. Foundations of Societal Constitutionalism: Principles from the Concepts of Communicative Action and Procedural Legality // British Journal of Sociology, 1988.- № 39. -R. 377–407.
- Sciulli D. Theory of Societal Constitutionalism: Foundations of a Non-Marxist Critical Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.- 368 r.
- Teubner G. Constitutionnalisme sociétal: Neuf variations sur un thème de David Sciulli // Jus Politicum: Numéro 19: Ebook. Constitutionnalisme global (janvier 2018). URL: <http://www.juspoliticum.com/article/Constitutionnalisme-societal-Neuf-variations-sur-un-theme-de-David-Sciulli-1203.html> (data obrashheniya: 13.08.2024).

Авторлар туралы мәлімет:

Әйтеке Кәмішат Адуқызы – Әлихан Бөкейханов атындағы университеттің докторанты (Қазақстан, Семей, e-mail: kamshat.aiteke@gmail.com);

Майгүл Хафизқызы Матаева – заң ғылымдарының докторы, профессор Әлихан Бөкейханов атындағы университеті (Қазақстан, Семей, e-mail: maigulm@mail.ru);

Майшекина Елдана Советқызы – PhD докторы, Әлихан Бөкейханов атындағы университеті (Қазақстан, Семей қ., e-mail: Eldana_18@mail.ru);

Исахов Бақытжан Сейділлаұлы (автор-корреспондент) – PhD докторы, «Мирас» университеті (Қазақстан, Шымкент, e-mail: bakha86@gmail.com);

Information about authors:

Aiteke Kamshat Adukyzy – doctoral student at the Alikhan Bukeikhanov University (Kazakhstan, Semey, e-mail: kamshat.aiteke@gmail.com);

Maigul Khafizovna Mataeva – Doctor of Law, Professor Alikhan Bukeikhanov University (Kazakhstan, Semey, e-mail: maigulm@mail.ru);

Maishekina Eldana Sovetovna – PhD, Alikhan Bukeikhanov University (Kazakhstan, Semey, e-mail: Eldana_18@mail.ru);

Isakhov Bakytzhan Seidillaevich (corresponding-author) – PhD, Miras University (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: bakha86@gmail.com);

Сведения об авторах:

Айтеке Камшат Адуқызы – докторант Университета имени Алихана Бокейханова (Семей, Казахстан, e-mail: kamshat.aiteke@gmail.com);

Матаева Майгуль Хафизовна – доктор юридических наук, профессор Университета имени Алихана Бокейханова (Семей, Казахстан, e-mail: taigult@mail.ru);

Майшекина Эльдана Советовна – доктор PhD, Университет имени Алихана Бокейханова (Семей, Казахстан, e-mail: Eldana_18@mail.ru);

Исахов Бакытжан Сейдиллаевич (корреспондент-автор) – доктор PhD, Университет Мирас (Шымкент, Казахстан, e-mail: bakha86@gmail.com);

*Тіркелді: 14 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды: 10 маусым 2025 жыл*

2-бөлім
**КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҒЫ**

Section 2
**CONSTITUTIONAL AND
ADMISTRATIVE LAW**

Раздел 2
**КОНСТИТУЦИОННОЕ
И АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО**

IRSTI 10.01.07; 28.23.01

<https://doi.org/10.26577/JAPJ202511423>

G.N. Mukhamadieva* , **E.T. Alimkulov** , **A.K. Zhanibekov**
A.B. Sharipova , **N.M. Apsimet**

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: mukhamadiyevagn@gmail.com

AUTOMATION OF LAWMAKING: PROSPECTS FOR THE IMPLEMENTATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY

The foundation for this article is research and developments dedicated to the implementation of information and digital technologies in the legislative process to enhance its efficiency, transparency, and strengthen interactions between government authorities and citizens. The scientific novelty of the study lies in the application of advanced digital technologies to optimize legislative activities and expand civic participation in this process.

The article explores the prospects for integrating artificial intelligence (AI) technologies into the legislative process, analyzing contemporary approaches to the automation of drafting, analyzing, and adapting regulatory legal acts. The article focuses on the application of natural language processing (NLP), machine learning, and expert systems to enhance the efficiency and accuracy of law-making processes.

The authors conduct a comparative analysis of the experience of digitalization of lawmaking in different countries, focusing on the potential risks and legal challenges associated with the use of artificial intelligence technologies in this area. It is noted that AI is already being used in certain elements of legislative activity, but mainly as an auxiliary tool rather than an independent participant in the process. Based on the results of the study, it was concluded that the automation of lawmaking using AI is highly promising. Its use is particularly in demand at the stages of information analysis, preparation of draft laws and assessment of regulatory impact. At the same time, the need to develop regulatory, ethical, and procedural frameworks for the safe and effective integration of AI into lawmaking is emphasized.

The conclusion offers recommendations for integrating intelligent systems into Kazakhstan's legislative process and outlines possible directions for further research.

Keywords: lawmaking, artificial intelligence, research study, prospects, efficiency.

Г.Н. Мухамадиева*, Е.Т. Алимкулов, А.К. Жәнібеков,
Ә.Б. Шәріпова, Н.М. Әпсімет

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

*e-mail: mukhamadiyevagn@gmail.com

Заң шығаруды автоматтандыру: жасанды интеллект технологиясын енгізу перспективалары

Осы мақаланы жазу үшін оның тиімділігін, ашықтығын арттыру және мемлекеттік органдар мен азаматтар арасындағы өзара іс-қимылды күшейту мақсатында заң шығару процесіне ақпараттық және цифрлық технологияларды енгізуге арналған зерттеулер мен әзірлемелер негіз болып табылады. Жұмыстың ғылыми жаңалығызаңнамалық қызметті оңтайландыру және осы процеске азаматтық қатысуды кеңейту үшін озық цифрлық технологияларды қолдану. Мәселен, мақалада заң шығару процесіне жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын енгізу перспективалары қарастырылады, нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеуді, талдауды және бейімдеуді автоматтандырудың заманауи тәсілдері талданады. Заң шығармашылығының тиімділігі мен дәлдігін арттыру үшін табиғи тілді өңдеу әдістерін (NLP), машиналық оқытуды және сараптамалық жүйелерді қолдануға баса назар аударылады.

Авторлар осы салада жасанды интеллект технологияларын пайдаланумен байланысты ықтимал тәуекелдер мен құқықтық сын-қатерлерге назар аудара отырып, әртүрлі елдердегі заң шығарушылықты цифрландыру тәжірибесіне салыстырмалы талдау жүргізеді. ЖИ қазірдің өзінде заңнамалық қызметтің жекелеген элементтерінде қолданылады, бірақ көбінесе процестің тәуелсіз қатысушысы емес, көмекші құрал ретінде қолданылады. Зерттеу қорытындысы бойынша ЖИ қолдану арқылы заң шығаруды автоматтандырудың жоғары перспективасы туралы қорытынды жасалды. Оны ақпаратты талдау, заң жобаларын дайындау және реттеуші

дерінде қолдану ерекше сұранысқа ие болып көрінеді. Сонымен қатар ЖИ заң шығару қызметіне қауіпсіз және тиімді интеграциялау үшін нормативтік, этикалық және процедуралық негіздерді әзірлеу қажеттілігі атап өтіледі.

Қорытындыда зияткерлік жүйелерді Қазақстанның заңнамалық процесіне интеграциялау бойынша ұсынымдар ұсынылды, сондай-ақ одан әрі зерттеудің ықтимал бағыттары қаралды.

Түйін сөздер: заң шығару, жасанды интеллект, зерттеу жұмысы, перспективалар, тиімділік.

Г.Н. Мухамадиева*, Е.Т. Алимкулов, А.К. Жанибеков,
А.Б. Шарипова, Н.М. Апсимет

КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: mukhamadiyevagn@gmail.com

Автоматизация законотворчества: перспективы внедрения технологии искусственного интеллекта

Основой для написания данной статьи являются исследования и разработки, посвящённые внедрению информационных и цифровых технологий в законотворческий процесс с целью повышения его эффективности, прозрачности и усиления взаимодействия между государственными органами и гражданами. Научная новизна работы заключается в использовании передовых цифровых технологий для оптимизации законодательной деятельности и расширения гражданского участия в этом процессе. Так, в статье рассматриваются перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в законотворческий процесс, анализируются современные подходы к автоматизации разработки, анализа и адаптации нормативно-правовых актов.

Особое внимание уделяется использованию методов обработки естественного языка (NLP), машинного обучения и экспертных систем для повышения эффективности и точности правотворческой деятельности.

Авторы проводят сравнительный анализ опыта цифровизации законотворчества в различных странах, акцентируя внимание на потенциальных рисках и правовых вызовах, связанных с использованием технологий искусственного интеллекта в данной сфере. Отмечается, что ИИ уже применяется в отдельных элементах законодательной деятельности, однако преимущественно в качестве вспомогательного инструмента, а не самостоятельного участника процесса. По итогам исследования сделан вывод о высокой перспективности автоматизации законотворчества с применением ИИ. Особенно востребованным представляется его использование на этапах анализа информации, подготовки законопроектов и оценки регулятивного воздействия. Вместе с тем подчёркивается необходимость разработки нормативных, этических и процедурных основ для безопасной и эффективной интеграции ИИ в законотворческую деятельность.

В заключении предложены рекомендации по интеграции интеллектуальных систем в законодательный процесс Казахстана, а также рассмотрены возможные направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: законотворчество, искусственный интеллект, исследовательская работа, перспективы, эффективность.

Introduction

The advancement of digital technologies in the sphere of lawmaking is becoming a distinct and forward-looking field of academic interest, encompassing the use of information security systems, artificial intelligence (AI), big data processing, and digital service platforms. Both on the global stage and within the Republic of Kazakhstan, systematic efforts are being undertaken to research and integrate such technologies into legislative practices. Although individual studies have addressed aspects of this evolution, the digital transformation of lawmaking institutions remains an actively developing domain, reinforcing its academic significance and novelty. Strategic directions in this regard have been

articulated by the Head of State and are reflected in several foundational policy documents. These include the President's Address to the People of Kazakhstan "The Economic Course of a Fair Kazakhstan" dated September 1, 2023 (https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1/links); the Concept of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan until 2030 (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>); the Concept for the Development of Artificial Intelligence for 2024–2029 (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592>); and the Concept of Digital Transformation, Development of the Information and Communication Technology Industry, and Cybersecurity for 2023–2029 (March 28, 2023, No. 269) (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269>). These state programs emphasize the integration of digital tools

into legislative mechanisms as part of a broader strategy for institutional modernization. The research focuses on three main areas which include the automation of document workflow and the development of e-government (eGov) and the establishment of platforms that enhance citizen-government interaction in the legislative sphere. The application of AI in legislative processes is currently being academically researched in Kazakhstan. Researchers investigate two applications of AI in legislation: using natural language processing to analyze bills and employing machine learning models to forecast legal outcomes from different decisions. The research community has identified data protection and cybersecurity as essential topics within the legislative domain. Research projects that protect legislative data and processes include investigations into maintaining confidential information safety during law discussions and adoption.

Materials and methods

When studying the issues raised, logical, formal – legal, analytical, as well as functional methods are used that determine the essence of the institution under study, the qualitative characteristics of the subject of the study, which make it possible to determine the possibility of regulating the impact of Constitutional and sectoral legislation on the state of law and order in the Republic of Kazakhstan.

The scientific analysis adopted by the authors consistently implements and effectively combines the principles of complexity and consistency, which made it possible to more fully and scientifically actualize the issues of lawmaking automation using AI.

The research study uses analysis and synthesis methods to examine existing scientific publications and international experiences with AI-based legislative automation and legislative acts. The study uses the comparative method to analyze different national approaches toward digitalizing the legislative process. The system analysis method evaluates lawmaking through legal technical and ethical perspectives. The research includes expert interviews with law and information technology specialists to assess the potential of legislative process automation.

Effective use of methods helps to achieve the objectivity and reliability of the results. Thus, the study shows that artificial intelligence technologies have significant potential for automating lawmaking, especially at the stages of analysis, forecasting and preparation of draft regulations. International

experience shows the successful use of AI as an auxiliary tool, however, full implementation requires solving legal, ethical and technical issues.

Literature review

The government of Kazakhstan works with international organizations including the World Bank and United Nations (UN) to enhance digital public services and legislative processes. The partnership involves studies for improving digital platforms that enhance government-to-citizen engagement. The legal framework development for digital technologies including blockchain and artificial intelligence (AI) receives special focus because these tools help monitor law enforcement activities and provide transparency in legislative procedures. The European Union (EU) puts substantial effort into creating digital platforms which enable citizens to participate in legislative processes through the eParticipation platform (<https://en-m-wikipedia-org.translate.google/>). The EU is also exploring the potential of AI for legislative analysis and law enforcement forecasting through projects related to eLegislation (<https://www.gov.si/en/registries/projects/ezakonodaja/>). These systems improve government-citizen interaction and make the legislative process more open and accessible. The United States is one of the leading countries in the development of automated legislative systems, including the use of AI for bill analysis and law enforcement monitoring. In particular, the AI Bill Drafting system provides legislators with tools for automatically drafting bills (<https://www.softwareimprovementgroup.com>). American researchers are also actively studying cybersecurity issues in legislative processes. In Canada, legislative digitalization is closely linked to the active use of platforms for public discussions of laws and citizen proposals. The Canadian government is conducting research on the use of Big Data to assess the consequences of legislative enactments (<https://www.bigdatasummitcanada.com/>). South Korea and Japan are actively implementing AI technologies in the legislative process. In South Korea, researchers are exploring the use of machine learning to predict the consequences of legal decisions, while Japan is experimenting with the automation of routine legal review processes (<https://www.cambridge.org/>).

Studies worldwide show that AI applications of natural language processing (NLP) in European Parliament legal text analysis speed up the evaluation of legislative proposals against current legal frameworks. Such projects highlight the effectiveness of

AI in reducing errors and expediting legal expertise (<https://www.europarl.europa.eu/>). The use of Big Data for analyzing law enforcement practices in countries such as Germany, the United Kingdom, and the Netherlands has become a crucial component of legislative process research (<https://academic.oup.com/>). This approach enables the modeling of potential legislative outcomes and enhances the legal framework based on real-world data.

For instance, Richard Susskind's work discusses the impact of information technology on lawmaking, the legal profession, and legal institutions. It examines issues related to automation and AI integration in the legal field. Susskind, R. E. *The Future of Law: Facing the Challenges of Information Technology* // Oxford University Press. – 2013. <https://www.amazon.com.translate.google/> One of the directions in which digital technologies are influencing legislative studies is the application of big data and machine learning. For example, I. Rubinstein, S. Lee, and P. M. Schwartz have examined how data mining techniques and internet profiling are becoming subject to new forms of regulation and technological control in the context of legal analysis (Rubinstein, I., Lee, S., & Schwartz, P. M. *Data Mining and Internet Profiling: Emerging Regulatory and Technological Approaches* // University of Chicago Law Review. – 2018. https://www.researchgate.net/publication/228189354_Data_Mining_and_Internet_Profiling_Emerging_Regulatory_and_Technological_Approaches). A different aspect of AI integration into legal processes is explored by M. Lippi and P. Torroni, who assess the potential of argumentation mining for automatically extracting legal reasoning from statutes and judicial decisions – a technique increasingly relevant in analyzing legislative drafts (Lippi, M., & Torroni, P. *Argumentation Mining: State of the Art and Emerging Trends* // ACM Transactions on Internet Technology. – 2016. <https://dl.acm.org/doi/10.1145/2850417>). Questions of fairness and algorithmic transparency, particularly in relation to AI applications in law enforcement and policy design, are addressed by R. Binns in his monograph *Fairness in Machine Learning: Lessons from Political Philosophy*, where he draws connections between philosophical principles and computational models (Binns, R. // Springer Briefs in Computer Science. – 2021. <https://arxiv.org/abs/1712.03586>). Comparative perspectives on AI use in legislative drafting are offered by A. Jungherr, who analyzes international case studies to identify both promising practices and the limitations of automating lawmak-

ing procedures (<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/20563051231186353>).

Together, these sources contribute to a more profound academic understanding of how digital tools – including AI, big data, and computational linguistics – are reshaping the contours of legislative work. For instance, in the article by Bondarchuk I.V. and Rudenko A.V., the prospects of implementing digital technologies in legislative processes are analyzed, along with the potential risks and legal consequences of digitalization. They argue that a legal system overly reliant on big data risks deviating arbitrarily and undemocratically from the fundamental values of the legal framework (<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-normotvorcheskoy-deyatelnosti-v-usloviyah-informatsionnogo-obschestva#> Vestnik of Moscow City Pedagogical University. Series: Legal Sciences, 2022). The monograph by E.V. Suslonova covers aspects of digitalization in public administration, including legislative processes. It explores approaches to creating a digital government and legislative infrastructure. Suslonova, E. V. *Digital Government: Concept and Practice* // Prospect Publishing. – 2020. – 144 p. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/106480/3/978-5-7996-3380-6_2021.pdf

Multiple monographs about e-government development exist for the Republic of Kazakhstan. One of them, *Kazakhstan: Information and Communication Infrastructure*, provides insights into the country's modern information infrastructure and its evolution in the context of digitalization (Barlybaeva S., 2014 // <https://dokumen.pub/9786012473810.html>). Furthermore, in 2023, the Kazakhstan Institute for Strategic Studies (KISI) presented the monograph *Kazakhstan-2023: Current Trends and Future Outlook*, which analyzes key transformations in the political system, society, economy, and foreign policy, including aspects of digitalization and e-government development (<https://kisi.kz/ru/kisi-prezentoval-monografiju-kazahstan-2023-tendenchii-nastoyashhego-i-kontury-budushhego/>). Additionally, the study *E-Government: Marketing Strategy for Brand Promotion*, prepared by the Sange Research Center in 2007, examines strategies for promoting and implementing e-government in Kazakhstan (<https://sange.kz/wp-content/uploads/2018/02/Egov2007.pdf>). A detailed analysis of Kazakhstan's progress in digital governance is provided in the study *The Evolution of E-Government in Kazakhstan: From Formation to Digital Transformation (2004–2022)*, which outlines the

key phases of development – from the initial establishment of digital infrastructure to the implementation of comprehensive digital transformation initiatives in public administration. Special attention is given to analyzing government programs and initiatives aimed at improving service quality, increasing transparency, and enhancing the efficiency of state bodies (Sabdenov 2024). These monographs offer a thorough analysis and valuable recommendations for the development of e-government in Kazakhstan. A.K. Kuttybayeva presents *The Use of Artificial Intelligence in Lawmaking: Organizational and Legal Aspects* as a significant work which studies AI integration into lawmaking through legal and organizational analysis and international implementation and specific implementation challenges. (Kuttybayeva 2024). The conference proceedings *Artificial Intelligence and Law: The Experience of the Republic of Kazakhstan* present scientific articles and reports that discuss AI application challenges in legal work and AI integration prospects for legislative processes (<https://www.zqai.kz/ru/>). The academic studies deliver important knowledge about AI implementation in legislative activities.

Results and discussion

The research on digitalization of lawmaking in Kazakhstan has a certain scientific novelty because it is based on the application of the latest technologies, such as AI and Big Data, to improve the legislative process. The review of the previous studies has revealed that Kazakhstan has a good basis for the digitalization of lawmaking. However, the implementation of more complex and advanced solutions, such as predicting the consequences of laws and involving public opinion in the legislative process, is not well enough studied.

The research demonstrates clear alignment with a vital national objective while providing solutions to a vital governmental challenge and holding importance at both national and international levels and producing results that will advance science and technology development. The results will have a major impact on scientific and technological progress. The projected social and economic impact stands at a very high level.

Multiple elements support the scientific and technological requirements which establish the significance of this research. The Criminal Procedure Code of Kazakhstan contains exact duplicate articles in its provisions. We believe personal inviolability in criminal proceedings extends beyond Ar-

ticle 14 of the CPC of the Republic of Kazakhstan. The Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (CPC RK) contains several provisions aimed at safeguarding personal inviolability, most notably in Article 15, which articulates the principle of protecting the rights and freedoms of individuals during criminal proceedings. This article is supported by a range of specific guarantees outlined in the Code, including:

- Article 17, which affirms the sanctity of one's dwelling;
- Article 18, which provides legal protection against unlawful interference with property;
- Article 16, which addresses the protection of personal and family privacy;
- Article 13, which upholds the right to personal honor and dignity.

While these norms reflect and align with constitutional principles – particularly those embedded in Articles 15 and 16 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan – Article 15 of the CPC serves a more overarching function. It operates not only as a procedural right but also as a unifying provision, integrating and reinforcing the guarantees found in Article 14, which focuses on the protection of participants' legal interests in the criminal justice process. In this context, personal inviolability is not treated in isolation but as part of a broader commitment to upholding human rights throughout all stages of criminal proceedings. However, despite the fact that these articles reflect the principle of personal inviolability, Article 14 of the CPC RK does not reference Articles 16, 17, or 18 of the CPC. This reveals legislative drafting deficiencies: the legislator repeats the same issue verbatim in different articles concerning compensation for damages and the security of persons involved in criminal proceedings.

The CPC RK (Articles 39-42) and the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Articles 922, 923) provide provisions that state compensation is available only to those who may be acquitted. However, from the point of view of the principle of personal inviolability in criminal proceedings, it is also necessary to consider the issue of compensation for persons who are not subject to rehabilitation. The right to personal inviolability is not only applicable to suspects and persons unlawfully detained on criminal charges, but also to those lawfully imprisoned. What if they were subjected to violence during criminal proceedings, endangering their life and health, or suffered harm to their honor and reputation due to improper application of CPC provisions? At the same time, law enforcement officers authorized

to conduct criminal proceedings, in accordance with paragraph 5 of the above-mentioned Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan No. 7 and paragraphs 2 and 8 of Article 14 of the CPC RK, must ensure that “detainees, suspects, accused persons, defendants, and convicts also have the right to compensation for harm caused to them in cases where, during the judicial process, they were subjected to violence or cruel treatment; when decisions or actions of the authorities conducting criminal proceedings humiliated their honor and dignity; when unnecessary personal data was collected, disclosed, or disseminated; or when persons deprived of liberty were held in conditions dangerous to their life and health”. In this regard, Article 42 of the CPC RK requires the necessary amendments and additions through a Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan.

There are long-standing legislative proposals whose necessity is undisputed, yet they remain unadopted. Although detective activities are not a new concept globally, private investigation remains unregulated in Kazakhstan. The first draft law on this matter was developed in 2012 but has yet to be passed. The Constitution of the Republic of Kazakhstan in Article 13 grants every person the right to defend their rights and freedoms through all means which are not prohibited by law. In this regard, the introduction of private detective activities in Kazakhstan has a constitutional basis. The primary objectives of this initiative should include expanding citizens’ ability to protect their rights and legitimate interests. As we previously noted, granting individuals the ability to defend themselves, whether personally or with the assistance of a private investigator, would ensure better protection of their rights and interests in criminal proceedings.

The initial phase of the research project involves studying the potential use of big data for predicting the consequences of new legislation based on historical information and the analysis of contemporary trends. The analysis of extensive judicial decisions together with law enforcement practices through artificial intelligence (AI) helps identify patterns and challenges to enhance legislation. The research investigates methods to use natural language processing (NLP) technologies for automated legal document drafting and verification and editing and digital legislative initiative integration with international law to enable cross-country knowledge exchange. The study of automated legal technologies that enforce laws without human intervention needs to address ethical concerns about AI usage be-

cause legislative drafting receives valuable data insights from social media and digital sources to track public opinions and demands. The research must stress both the responsibility and fairness and transparency aspects of AI decision-making processes. The implementation of these changes will establish enhanced citizen involvement in legislative procedures while making the process more transparent.

The development of the project will reach an essential milestone through the establishment of an AI-based prediction system which enables risk reduction and forecasting of legal and social impacts that occur within the proposed program. The direction represents an innovative approach for Kazakhstan because current research in this field primarily simplifies document management instead of developing law enforcement models. The proposed development project targets the creation of a single integrated platform which will handle all legislative development stages from discussion through adoption and enforcement monitoring. The system provides automated draft storage functions for electronic legislation (e-legislation) and aims to improve the connection between lawmakers and citizens during the law creation process. Research indicates that digitalization within legislative activities leads to better efficiency and transparency while decreasing corruption levels. Kazakhstan will obtain a distinctive solution through this implementation which could function as a reference model for international nations. It is proposed to establish an ethical and legal framework for AI use in legislative processes, which represents a novel direction both for Kazakhstan and for global legal science. The Republic of Kazakhstan is actively discussing the draft law “On Artificial Intelligence”. On March 3, 2025, Member of the Mazhilis E. Smyshlyaeva presented this draft, aiming to establish a transparent legal framework for integrating AI technologies into the country’s economy. The proposed draft law on artificial intelligence in Kazakhstan is structured into seven chapters comprising 27 articles. One of its key features is the introduction of a tiered classification system for AI technologies, assigning them to minimal, medium, or high-risk categories depending on their potential societal impact. Importantly, the law prohibits the development and deployment of fully autonomous decision-making systems that function without any human oversight. Moreover, developers and system owners are obligated to disclose the use of AI in their products and provide clear explanations of how these technologies operate (<https://online.zakon.kz/>). In contrast, the European Union

has already implemented a comprehensive legal framework through the Artificial Intelligence Act (AI Act), which officially took effect on August 1, 2024. This legislation is designed to mitigate the risks posed by AI applications and includes provisions for the establishment of a regulatory authority responsible for enforcement. The EU model distinguishes between different levels of risk – including limited, high, and unacceptable – and introduces a separate category for generative AI systems, such as neural networks. Non-compliance may lead to substantial financial penalties, reflecting the seriousness of the regulatory approach. The use of AI systems to manipulate people's cognitive behavior or specific vulnerable groups including children and biometric identification systems like facial recognition is strictly prohibited (<https://ru.euronews.com/>). Thus, Kazakhstan is following global trends in AI regulation, developing its own legislation while considering international experience and the specifics of the national economy.

The ultimate outcome of digitalizing lawmaking is the integration of AI technologies into the legislative sphere. AI can analyze legal texts for contradictions, legal accuracy, and compliance with current legislation. The identification of potential gaps or inconsistencies enables AI to perform legal assessments of draft laws and process judicial decisions and analyze norm application in practice and draft amendments by correcting errors and simplifying wording and ensuring compliance with legislative standards and requirements.

The fast processing capabilities of AI enable it to analyze enormous data sets which leads to accelerated legislative procedures. The system allows politicians to retrieve precedents as well as comparable laws and project modification suggestions at a fast pace. AI systems predict legal applications of new laws through the evaluation of court decisions and past law enforcement tactics. The ability of legislators to foresee how new norms will be interpreted by judges and regulatory bodies exists because of this system. AI systems create models to predict how new laws will affect crime statistics as well as employment numbers and economic growth which helps prevent adverse or unexpected results. AI systems process public comments and proposals during legislative discussions which leads to faster evaluation and enhances government-to-citizen communication. AI systems generate customized recommendations about relevant laws to citizens through analysis of their activities and location and personal preferences. The application of legisla-

tion in tax collection and licensing and administrative decision-making can be automated through AI which leads to simplified law enforcement and decreased government agency workload.

AI may enable full or partial legal consulting automation in the future to provide exact advice about drafting and amending laws and their effect analysis. Augmented reality (AR) and virtual reality (VR) technologies could be utilized for visualizing and modeling the impact of legislation – for example, demonstrating potential changes to urban infrastructure following the adoption of a specific law. The integration of blockchain technologies into the legislative process holds significant potential for increasing both transparency and information integrity. By recording every change made to draft laws and maintaining immutable logs of parliamentary votes, blockchain ensures traceability and verifiability at each stage of decision-making. In parallel, the implementation of smart contracts could contribute to the automation of specific regulatory tasks – especially in fields such as commercial transactions or public procurement, where legal parameters can be formalized in programmable code. These tools allow for the automatic execution of legally significant actions without requiring direct human control, provided the pre-defined conditions are met. To assess how proposed legislation might affect different social groups or economic sectors, predictive AI models will be essential. These models, when supported by dedicated digital platforms, can also facilitate broader civic participation. Citizens would gain the ability to engage with draft laws via online consultations, submit feedback, and support initiatives through digital petition systems and voting mechanisms. Nevertheless, alongside these innovations, one must not overlook the growing importance of cybersecurity. As legislative procedures increasingly rely on digital infrastructure, protecting the integrity of data and the rights of users becomes a fundamental requirement. Ensuring a secure and trustworthy digital environment is not only a technical challenge but also a legal and ethical imperative in the evolution of lawmaking. The protection of citizens' rights to personal data and the requirements of confidentiality necessitate the creation of methods and algorithms for securing data used in law analysis and drafting as well as a regulatory framework for digital technologies in lawmaking. This framework should address data protection, electronic signatures, and liability for automated decision-making. In the future, AI may be able to autonomously generate legislative proposals based on data analysis

and predictive modeling of future scenarios. Such systems could offer optimal legal solutions tailored to specific social and economic conditions.

Conclusion

Thus, the competitive advantage of the expected project results is evident. There are no fundamental differences between this research concept and existing similar or competing ideas. The concept and outcomes of such research already exist globally, and in Kazakhstan, the digitalization of the legislative process is becoming a key component of public administration and judicial reforms. The government has in recent years introduced digital technologies to improve transparency, efficiency and accessibility in legislative activities. Among the key projects in this area is the e-Parliament system which has not been fully launched yet. The implementation of digital platforms aimed at automating legislative activities is intended to streamline communication among members of parliament, government agencies, and the public. These systems are expected to enhance transparency by allowing citizens to monitor the development of draft legislation, contribute to public consultations, and offer constructive feedback. In parallel, Kazakhstan is pursuing the development of an integrated digital environment connecting all branches of state power, which is anticipated to accelerate deliberative processes, improve institution-

al coordination, and support the coherent advancement of legislative proposals.

Although various research projects and pilot initiatives focused on digital governance – including its legislative dimension – are currently underway, many remain at the exploratory stage. Robust evaluations of their socio-economic impact, operational effectiveness, and long-term viability are still being formed through ongoing data collection and analytical efforts.

At the same time, the application of artificial intelligence in legislative processes, while offering considerable advantages in terms of automation, predictive analysis, and expanding public engagement, also encounters natural limitations. Certain legislative tasks inherently require human judgment, ethical reasoning, and sensitivity to legal context – aspects that current AI models cannot fully replicate.

Therefore, while AI and digital tools can significantly modernize and improve lawmaking practices, their use must be carefully balanced with legal integrity, public accountability, and ethical responsibility.

This research has been/was/is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR27101389 The introduction of artificial intelligence tools into the legislative process of the Republic of Kazakhstan to optimize and improve the efficiency and transparency of legislation.

References

- AI Legislation in the US: A 2024 Overview // <https://www.softwareimprovementgroup.com/us-ai-legislation-overview/#:~:text=The20National%20Artificial%20Intelligence%20Initiative,and%20secure%20development%20of%20AI>
- Barlybaeva, S. Kazakhstan: informacionno-kommunikatsionnaja infrastruktura [Kazakhstan: Information and Communication Infrastructure]. – Almaty: Kazakh universiteti, 2014. – 92 p. // <https://dokumen.pub/9786012473810.html>
- Big Data Summit Canada, 2024. Using AI and Big Data to Predict the Impact of Legislation // <https://www.bigdatasummit-canada.com/> (date of reference: 19.10.2024).
- Big data policing: The use of big data and algorithms by the Netherlands Police. A Journal of Policy and Practice, Volume 17, 2023 // <https://academic.oup.com/policing/article/doi/10.1093/police/paad061/7281562>
- Binns, R. Fairness in Machine Learning: Lessons from Political Philosophy. – Springer Briefs in Computer Science, 2021 // <https://arxiv.org/abs/1712.03586> (date of reference: 19.10.2024).
- Bondarchuk, I. V., Rudenko, A. V. Tsifrovizatsiya normotvorcheskoj dejatel'nosti v usloviyah informacionnogo obshchestva [Digitalization of Law-Making Activities in the Information Society] // Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Juridicheskie nauki (Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Series: Legal Sciences). 2022 // <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-normotvorcheskoj-deyatelnosti-v-usloviyah-informatsionnogo-obschestva> (date of reference: 19.10.2024).
- Concepts of artificial intelligence development for 2024-2029. Approved by Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 24, 2024 No. 592 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592>
- Concepts of legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 15, 2021 No. 674 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>
- Concepts of digital transformation, development of the information and communication technology and cybersecurity industry for 2023-2029. Approved by Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 269 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269>

Conference Proceedings “Artificial Intelligence and Law: Experience of the Republic of Kazakhstan and Foreign Countries”. – Astana, 2024 // <https://www.zqai.kz/ru/novoe-v-zakonodatelstve/sbornik-materialov-konferencii-iskusstvennyy-intellekt-i-pravo-opyt>

Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V ZRK // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>

Dossier on the draft Law of the Republic of Kazakhstan “On Artificial Intelligence” (January 2025) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34868071&pos=202;-51#pos=202;-51

European Parliament. The Role of AI in Law-Making and Legal Text Analysis // [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/652713/IPOL_STU\(2020\)652713_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/652713/IPOL_STU(2020)652713_EN.pdf) (date of reference: 19.10.2024).

E-Government. Marketing Strategy for Brand Promotion. – Astana, 2007 // <https://sange.kz/wp-content/uploads/2018/02/Egov2007.pdf>

Jungherr, A. AI Applications in Law-Making: A Comparative Study // SAGE Journals, 2023 // <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/20563051231186353> (date of reference: 19.10.2024).

Katsumi NITTA, Ken SATOH AI Applications to the Law Domain in Japan. Asian Journal of Law and Society, 7 (2020), pp. 471–494 // https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/B0E405E2EBC9BED36D9D38E-736B4A099/S2052901520000352a.pdf/ai_applications_to_the_law_domain_in_japan.pdf

Kazakhstan-2023: tendentsii nastojashhego i kontury budushhego. Kollektivnaja monografiya [Kazakhstan-2023: Trends of the Present and Future Prospects. A Collective Monograph]. – Astana: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 2023. – 294 p. // <https://kisi.kz/wp-content/uploads/2023/12/kniga-2023-finalnyj.pdf>

Kuttybaeva, A.K. Ispol’zovanie iskusstvennogo intellekta v zakonotvorchestve: organizatsionnye i pravovye aspekty [The Use of Artificial Intelligence in Lawmaking: Organizational and Legal Aspects]. 2024 // file:///C:/Users/user/Downloads/6_60-69.pdf

Lippi, M., & Torroni, P. Argumentation Mining: State of the Art and Emerging Trends // ACM Transactions on Internet Technology. 2016 // <https://dl.acm.org/doi/10.1145/2850417> (date of reference: 19.10.2024).

Opportunities of Artificial Intelligence Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, June 2020 // [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/652713/IPOL_STU\(2020\)652713_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/652713/IPOL_STU(2020)652713_EN.pdf)

President Kassym-Jomart Tokayev’s State of the Nation Address “Economic course of a Just Kazakhstan” dated September 1, 2023] // <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-economic-course-of-a-just-kazakhstan-283243>

Rubinstein, I., Lee, S., & Schwartz, P. M. Data Mining and Internet Profiling: Emerging Regulatory and Technological Approaches // University of Chicago Law Review. 2018. // https://www.researchgate.net/publication/228189354_Data_Mining_and_Internet_Profiling_Emerging_Regulatory_and_Technological_Approaches (date of reference: 19.10.2024).

Suslonova, E. V. Tsifrovoe pravitel’stvo: kontseptsija i praktika [Digital Government: Concept and Practice]. – Moscow: Prospekt, 2020. – 144 p. // https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/106480/3/978-5-7996-3380-6_2021.pdf.pdf (date of reference: 19.10.2024).

Sabdenov, R. i dr. Evoljutsija “elektronnogo pravitel’stva” v Kazahstane: ot formirovanija do tsifrovoj transformatsii (2004-2022) [Evolution of “E-Government” in Kazakhstan: From Formation to Digital Transformation (2004-2022)]. 2024 // <https://journal-ks.kisi.kz/index.php/ks/article/view/318>

Susskind, R. E. Budushchee prava: Vyzovy informacionnyh tekhnologij [The Future of Law: Challenges of Information Technology]. – Oxford: Oxford University Press, 2013 // <https://www.amazon.com/Future-Law-Challenges-Information-Technology/dp/0198764960> (date of reference: 19.10.2024).

The EU Law on AI Regulation has entered into force. 01.08.2024 // <https://ru.euronews.com/next/2024/08/01/the-eu-ai-act-enters-into-force>

Vikipedija. Svobodnaja jenciklopedija [Wikipedia. The Free Encyclopedia] // https://en-m-wikipedia-org.translate.goog/wiki/E-participation?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc

Авторлар туралы мәлімет:

Мухамедиева Гүлжан Нүсіпжанқызы – заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ заң факультеті қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mukhamadiyevagn@gmail.com)

Алимулов Ербол Темірханұлы – заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alerbol@mail.ru)

Жәнібеков Ақынқожа Каленұлы – PhD докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhan_akin@mail.ru)

Шәріпова Әсел Бостанқызы – заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aselya.sharipova@mail.ru)

Әпсімет Нұрәулет Мұхамедиярұлы – қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының докторанты (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: apsimet.nurdaulet@gmail.com)

Information about the authors:

Mukhamadieva Gulzhan Nusupzhanovna – Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: mukhamadiyevagn@gmail.com)

Alimkulov Erbol Temirkhanovich – Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law of Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: alerbol@mail.ru)

Zhanibekov Akynkozha Kalenovich – Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law Al-Farabi Kazakh National University, doctor PhD (Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhan_akin@mail.ru)

Sharipova Asel Bostanovna – Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: aselya.sharipova@mail.ru)

Apsimet Nurdaulet Mukhamediarovich – doctoral student of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the Faculty of Law Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: apsimet.nurdaulet@gmail.com)

Информация об авторах:

Мухамадиева Гульжан Нусупжановна (корреспондент-автор) – кандидат юридических наук, профессор кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: mukhamadiyevagn@gmail.com);

Алимкулов Ербол Темирханович – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: alerbol@mail.ru);

Жанибеков Акынкожа Каленович – доктор PhD, доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: zhan_akin@mail.ru);

Шарипова Асель Бостановна – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: aselya.sharipova@mail.ru);

Апсимет Нурдаулет Мухамедиярович – докторант кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: apsimet.nurdaulet@gmail.com).

Previously sent (in English): May 29, 2025.

Accepted: June 10, 2025.

FTAMP 10.15.59

<https://doi.org/10.26577/JAPJ202511424>**А.А. Есекеева^{1*}, К.С. Адилова², А.Қ. Отеуова³**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан²Туран университеті, Алматы, Қазақстан³Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

*e-mail: ainash.akim@gmail.com

БАЛА ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ УӘКІЛ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ МОДЕЛЬДЕРІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Мақалада қазіргі таңдағы бала құқықтары мен бостандықтарын зорлық-зомбылық пен қанаудан қорғаудың маңызды нысаны ретінде Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтының құрылым моделінің тиімділігі зерттелген, сондай-ақ бала құқықтары жөніндегі уәкілдер қызметінің шет мемлекеттердегі тәжірибиелер зерделенеді. Авторлар Балалар омбудсмені институтын қалыптастыратын 4 модельді талдай отырып, олардың оң және теріс тұстарын анықтайды, сондай-ақ бала құқықтары жөніндегі уәкіл қызметінің тиімділігінің критерийлерін қарастырады.

Авторлардың пікірінше, Бала құқықтары жөніндегі Уәкілдің құқықтық мәртебесін арттыруда біріншіден, заңнамалық деңгейде реттеліп, конституциялық заңнамада бекітілуі қажет, екіншіден, Қазақстан Республикасының Конституциясына, халықаралық стандарттарға және қазіргі заманғы мемлекеттік басымдықтарға қайшы келетін құқықтық нормаларды анықтау мақсатында Қазақстан Республикасының заңнамасына егжей-тегжейлі мониторинг жүргізген жөн. Себебі Конституцияның 4-бабында көзделген республика бекіткен халықаралық шарттардың нормалары іс жүзінде жүзеге асырылмай отыр. Тиісті мониторингті Қазақстан Республикасы ратификациялаған екіжақты және көпжақты шарттық міндеттемелердің шеңберінде де жүргізу қажет.

Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтының қалыптасуы балаларды қорғау тетіктерінің барлық саласында туындайтын проблемаларды жоюға мүмкіндік береді, сондай-ақ мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және лауазымды тұлғалардың қызметін ынталандыруға оң әсер етеді. Бала құқықтары жөніндегі уәкіл қызметінің негізгі мақсаттары – көмелетке толмағандардың қажеттіліктерін, құқықтары мен мүдделерін қорғау, Бала құқықтары туралы конвенцияны, балалардың конституциялық құқықтарын сақтау үшін күресу және олардың таралуына ықпал ету.

Бала құқықтары жөніндегі уәкіл қызметінің халықаралық тәжірибесі көрсеткендей, шет мемлекеттерде бала құқықтары жөніндегі омбудсмен институты «балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін құрылған, заңнамалық түрде құрылған тәуелсіз орган» ретінде анықталады, сондай-ақ Балалар омбудсмені институты балалардың құқықтарын қорғаудың дербес институты ретінде танылады.

Түйін сөздер: бала құқықтары, Бала құқықтары жөніндегі уәкіл, конвенция, модель, ұлттық заң, омбудсмен, комитет, үкіметтік емес ұйымдар.

A.A. Yessekeeva^{1*}, K.B.I. Adilova², A.K. Oteuova³¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan²Turan University, Almaty, Kazakhstan³West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Uralsk, Kazakhstan

*e-mail: ainash.akim@gmail.com

Models for the formation of the institution of the commissioner for children's rights : domestic and foreign experience

The article examines the effectiveness of the structural model of the institution of the Commissioner for Children's Rights as the most important form of protecting children's rights and freedoms from violence and exploitation, and examines the experience of the commissioners for children's rights in foreign countries. Analyzing the 4 models that form the institution of the children's Ombudsman, the authors identify their positive and negative sides, as well as consider the criteria for the effectiveness of the Commissioner for Children's Rights.

According to the authors, in improving the legal status of the Commissioner for Children's Rights,

to identify legal norms that contradict the Constitution of the Republic of Kazakhstan, international standards and modern state priorities. The fact is that the norms of international treaties ratified by the Republic, provided for in article 4 of the Constitution, are practically not implemented. Appropriate monitoring should also be carried out within the framework of bilateral and multilateral treaty obligations ratified by the Republic of Kazakhstan.

The formation of the institution of the Commissioner for Children's Rights makes it possible to eliminate problems that arise in all areas of child protection mechanisms, and also has a positive effect on stimulating the activities of state bodies, local governments and officials. The main goals of the activities of the Ombudsman for Children's Rights in any country are to defend the needs, rights and interests of minors, to fight for compliance with the Convention on the Rights of the Child, the constitutional rights of children and to promote their dissemination.

As the international experience of the Commissioner for Children's Rights shows, in foreign countries the institution of the Ombudsman for Children's Rights is defined as "a legally established independent body established to protect the rights and interests of children," and the Institute of the Children's Ombudsman is recognized as an independent institution for the protection of children's rights.

Keywords: rights of the child, Commissioner for Children's Rights, convention, model, national law, ombudsman, committee, non-governmental organizations.

А.А. Есекеева^{1*}, К.С. Адилова², А.Қ. Отеуова³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Туран, Алматы, Казахстан

³Западно-Казахстанский инновационно-технический университет, Уральск, Казахстан

*e-mail: ainash.akim@gmail.com

Модели формирования института уполномоченного по правам ребенка: отечественный и зарубежный опыт

В статье исследуется эффективность модели структуры института уполномоченного по правам ребенка как важнейшей формы защиты прав и свобод ребенка от насилия и эксплуатации, а также изучается опыт деятельности уполномоченных по правам ребенка в зарубежных странах. Авторы, анализируя 4 модели, формирующие институт детского омбудсмена, выявляют их положительные и отрицательные стороны, а также рассматривают критерии эффективности деятельности уполномоченного по правам ребенка.

По мнению авторов, в повышении правового статуса уполномоченного по правам ребенка необходимо, во-первых, регулироваться на законодательном уровне и закрепляться в конституционном законодательстве, во-вторых, проводить детальный мониторинг законодательства Республики Казахстан с целью выявления правовых норм, противоречащих Конституции Республики Казахстан, международным стандартам и современным государственным приоритетам. Дело в том, что нормы международных договоров, ратифицированных Республикой, предусмотренные статьей 4 Конституции, практически не реализуются. Соответствующий мониторинг также необходимо проводить в рамках двусторонних и многосторонних договорных обязательств, ратифицированных Республикой Казахстан.

Формирование института уполномоченного по правам ребенка позволяет устранить проблемы, возникающие во всех сферах механизмов защиты детей, а также положительно влияет на стимулирование деятельности государственных органов, органов местного самоуправления и должностных лиц. Основными целями деятельности омбудсмена по правам детей в любой стране является отстаивание нужд, прав и интересов несовершеннолетних, борьба за соблюдение Конвенции о правах ребенка, конституционных прав детей и содействие их распространению.

Как показывает международный опыт деятельности уполномоченного по правам ребенка, в зарубежных странах институт омбудсмена по правам ребенка определяется как «законодательно созданный независимый орган, созданный для защиты прав и интересов детей», а также институт детского омбудсмена признается самостоятельным институтом защиты прав детей.

Ключевые слова: права ребенка, уполномоченный по правам ребенка, конвенция, модель, национальное право, омбудсмен, комитет, неправительственные организации.

Кіріспе

Баланың құқықтары – бұл әр баланың нәсіліне, жынысына, тіліне, дініне, тұрғылықты жеріне, ұлттық немесе әлеуметтік тегіне, мүлкіктің немесе өзге де жағдайына қарамастан ие болуға

тиіс құқықтары мен бостандықтары болып табылады. Елімізде 2024 жылғы ресми мәлімет бойынша балалар саны 6,8 миллионға жетті. Оның ішінде 3,5 млн – ұл, 3,3 млн – қыз бала. Балалардың 59,7% қалалық жерде тұрады (<https://kaz.zakon.kz/>). Жыл сайын балалардың туылуы

көбеюде, 2022 жылмен салыстырғанда қазіргі кезде 200 мың сәбиге артқан. Қазіргі уақытта мектеп жасындағы балалар саны 3,8 млн.ды құрайды (<https://www.gov.kz/>).

Конституцияда бекітілгендей, мемлекетіміздің ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары (<https://online.zakon.kz/>) деп танылады. Осы ретте, 6 миллион 800 мың баланың денсаулығын сақтау, жалпы білім алуына жағдайлар жасау, балалардың құқықтарын қорғау, оларды әлеуметтік қолдау – мемлекеттің міндетіне жатады. Мемлекет балалардың өмірінің қолсұғылмауына кепілдік береді.

Бала құқықтарын қорғау және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету – мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Халықтың ең осал санатының – он сегіз жасқа толмаған адамдардың құқықтарын қорғау және қамтамасыз ету саласында, оның ішінде дәстүрлі емес жыныстық бағдарды насихаттайтын ақпараттан қорғауда үлкен маңызға ие.

«Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» 2002 жылғы 8 тамыздағы Қазақстан Республикасының Заңында баланың негізгі құқықтары мен міндеттерін бекіте отырып, балаларды құқықтық қорғау қажеттілігін растады. Бала құқықтарына қатысты бүгінгі күнге дейін 15 халықаралық құжат ратификацияланған. Бірқатар, маңызды құжаттар қатарында 1959 жылғы Бала құқықтары туралы декларация, 1989 жылғы БҰҰ-ның бала құқықтары туралы конвенциясы және 1990 жылғы Балалардың өмір сүруі, қорғанысы мен дамуын қамтамасыз ету туралы дүниежүзілік декларациясы, Біріккен Ұлттар Ұйымының бала құқығы туралы конвенциясы ратификацияланған маңызды келісім болып табылады.

Елімізде Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты 2002 жылы құрылды. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл аппараты бірнеше жылдар бойы балаларды қорғау жүйесін басым бағытта ілгерілету бойынша жүйелі жұмыс жүргізіп келді. Кәсіпкерлікке толмағандарға қатысты зорлық-зомбылықпен күресу, олардың отбасында, мектептерде және интернаттарда құқықтарын сақтау және т.б. бағыттарда бірқатар жобалар, зерттеулер және басқа да іс-шаралар жүзеге асырған болатын.

Бала құқықтары жөніндегі уәкіл ұғымына 2002 жылғы 8 тамыздағы «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңында анықтама бе-

рілді. Аталған заңның 1-бабының 8-3 тармағына сәйкес Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары жөніндегі уәкіл – Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайтын, өзіне балалардың құқықтары мен заңды мүдделерінің негізгі кепілдіктерін қамтамасыз ету, сондай-ақ мемлекеттік және қоғамдық институттармен өзара іс-қимыл жасай отырып, балалардың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру жөніндегі функциялар жүктелетін адам танылады (<https://online.zakon.kz/>). Заңда уәкіл ұғымына берілгенімен, уәкілдің атқаратын функциялары, оның құқықтық мәртебесі айқындалған жоқ.

Тұңғыш Президенттің 2016 жылғы 10 ақпандағы Жарлығымен бала құқықтарын қорғаудың ұлттық жүйесін жетілдіру үшін Біріккен Ұлттар Ұйымының Бала құқықтары туралы конвенциясын іске асыру мақсатында алғаш рет Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институты құрылды (<https://online.zakon.kz/>). Бұл – Мемлекет басшысының ана мен баланы қорғау жөніндегі саясатын жүзеге асыруға бағытталған қадамдардың бірі. Омбудсмен институтының негізінде уәкілдің нақты атқаратын өкілеттіктері бекітілді. Омбудсмен институты еліміздегі балалардың құқығын қорғаудың ұлттық жүйесін жетілдіре алды.

Балалар омбудсмені мемлекеттік басқарудың субъектісі бола отырып, баланың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау саласындағы мемлекеттік басқару қызметін үйлестіруді қамтамасыз етеді.

Бала құқықтары жөніндегі уәкілдің негізгі мақсаты баланың қадір-қасиетін құрметтей отырып, оның толық және үйлесімді дамуын қамтамасыз ету болып табылады.

Уәкілдің қызметі басқа мектеп органдарының функционалдық міндеттеріне қайшы келмейді, олардың күшін жоймайды немесе қайта қарауға әкеп соқпайды және әділдік, жауапкершілік және адамгершілік қағидаттарына негізделеді. Уәкіл қызметінің басым бағыттары білім беру процесіне кәсіпкерлікке толмаған қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау болып табылады. Уәкілдің өтініш берушінің және басқа адамдардың жеке өмірі туралы мәліметтерді жария етуге құқығы жоқ.

Елімізде Уәкілдің құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының Конституциясында емес, тек «Бала құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңында бекітілген.

Заңгер ғалымдардың көзқарасында, халықаралық стандарттарға сәйкес Бала құқықтары

жөніндегі Уәкілдің құқықтық мәртебесі Конституцияда немесе мемлекеттің жоғары заңнамалық актілерінде бекітілуі тиіс. Қазақстандық омбудсменнің конституциялық мәртебесін бекіту осы демократиялық институттың беделін арттыратыны сөзсіз және қаржылық дербестік қамтамасыз етілген жағдайда Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтарын қорғау институтының қызметіндегі тиімділікке ықпал ететінін атап өткен жөн (Ивлева, 2013). Халықаралық тәжірибеде балалар омбудсмені институттары бала құқықтарын қорғауға қатысты мониторингі қосымша тетік ретінде табысты жұмыс істейді, өйткені адам құқықтарының жаһандық үдерісінде қоғамның осы ең осал санатының құқықтары ерекше орын алады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми зерттеуді жазу барысында талдау мен синтез, индукция және дедукция, абстракция, жалпылау әдістерін қамтитын жалпы ғылыми және қатаң құқықтық әдістер, сондай-ақ бұл жұмыста зерттелетін модельдерді салыстырмалы талдауға, олардың негізгі сипаттамаларын анықтауға және соның негізінде сәйкес қорытындыларды тұжырымдауға мүмкіндік беретін салыстырмалы құқықтық әдіс қолданылды.

Ғылыми мақалада отандық және шетелдік бірнеше ғалымдардың еңбектері қолданылды, атап айтсақ, А.А. Есекеева, А.Е. Жатқанбаева, С. Әділғазы, Т.В. Ивлева, О.В. Федорова, Е. Кондратьева, Л.В. Кузнецова, М.Ю. Шамрин және т.б. еңбектері қолданылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

«Омбудсмен» сөзінің этимологиясы оның скандинавтық түбірін көрсетеді (ескі норсе тілінен – «билік», «нұсқау» (<https://www.un.org/ru/>). Дәл осы сөзді басқа тілдерге «өкіл», «адвокат», «делегат», «адвокат», «өкілетті адам» деп аударуға болады. Дегенмен, бейресми түрде «омбудсмен» термині жиі қолданылады.

Балалар құқықтары жөніндегі омбудсмен кұру идеясы 20 ғасырдың екінші жартысында балалардың мүдделері мен құқықтарын қорғау қажеттілігіне жауап ретінде пайда болды. Бала құқықтары жөніндегі алғашқы омбудсмендер әртүрлі елдерде әртүрлі уақытта пайда болды.

Жалпы, Бала құқықтары жөніндегі Уәкіл институты XX ғасырда қалыптасып, дамыған елдердің құқықтық жүйелеріне ене бастады.

Сондай-ақ, аталған институттың көптеген модельдері қалыптасты. Мәселен, Польша мемлекетінде уәкіл жеке орган ретінде анықталады, Румынияда халық қорғаушысы титулына ие, ал, Францияда медиатор немесе делдал қызметін атқаратын тұлға деп саналады. Уәкіл алқалы орган ретінде Непал, Австрия, Филиппин елдерінде табылады.

Бала құқықтары жөніндегі Уәкіл институты көптеген елдерде әртүрлі нысанда қалыптасқан. Олардың ішінде федералды, аймақтық, муниципалдық деңгейде ажыратылады. Адам өмірінің негізін құрайтын адам өмірі, денсаулық, білім алу, тұтыну, ер мен әйелдерге қатысты жыныстық теңсіздігін болдырмауды жолға қою мәселелерінде қоғамда әлсіз топтар санатын құрайтын көмелетке толмағандардың мүгедектердің, сондай-ақ, жекелеген санаттарда, жоғары оқу орындарында білім алушылардың, мемлекеттік қызметкерлердің, әскери қызметшілердің, тұтқындардың және т.б. құқықтары мен мүдделерін қорғайтын уәкіл институты пайда болды.

Уәкілдің кәсіби мамандануы азаматтық қоғамның, жалпы халық игілігіне оң әсерін береді, себебі, адам және азамат, оның ішінде балаларға қатысты құқықтар мен бостандықтарды неғұрлым тиімді қосымша қорғауға қажеттілігін айғақтайды. Осылайша, XX ғасырдың екінші жартысында мемлекеттер мен әлемдік қауымдастықтар тарапынан балалардың құқықтарын ерекше қорғау қажеттілігі сезіле бастады.

Бала құқықтарының декларациясы 1924 жылғы Женева декларациясының 5 қағидасын 10 қағидаға дейін кеңейтті. Оның Преамбуласында «бала өзінің физикалық және психикалық жетілмегендігіне байланысты туғанға дейін де, туғаннан кейін де тиісті құқықтық қорғауды қоса алғанда, арнайы кепілдіктер мен қамқорлыққа мұқтаж» деп атап өтеді. Декларация кез келген негіздер бойынша балаларға қатысты кемсітушілікке жол бермеу туралы айтады (1-тармақ); баланың қалыпты даму құқығы туралы (2-бап); білім алу құқығы туралы (7-акт). Декларацияға сәйкес, бала қатыгездік пен қанаудан қорғалуы керек (9-бап); оған жеткілікті тамақ, тұрғын үй, ойын-сауық және медициналық қызмет көрсету құқығы берілуі тиіс.

Зерттеу көрсеткендей, адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтынан айырмашылығы, балалар омбудсмені әлемдік тәжірибеде салыстырмалы түрде жаңа институт болып табылады. Балалар омбудсмені лауазымы алғаш рет 1981 жылғы 6 наурыздағы «Балалар омбудсмені ту-

ралы» Заңға сәйкес Норвегияда тіркелді және енгізілді, сондай-ақ, қазіргі уақытта 77 елде жұмыс істейді. 1997 жылы Еуропаның 32 елінен балалардың құқықтарын қорғаумен айналысатын ұйымдарды біріктірген Балалар құқықтары жөніндегі Омбудсмендердің еуропалық желісі құрылды. ENOC-тың басты міндеттері Бала құқықтары жөніндегі БҰҰ Конвенциясының ережелерін толық орындауға жәрдемдесу, балалардың құқықтарын қолдау қажеттілігі, сондай-ақ оларды қорғау туралы ақпаратты тарату болып табылады (<http://www.crin.org/ru/>). Көптеген дереккөздерде Норвегиялық балалар омбудсмені балалар құқықтарының үлгілі қорғаушысы ретінде сипатталған, ал кейбір елдерде ол тәжірибеде үлгі ретінде қабылданып, қолданылған. Сонымен бірге Бала құқықтары жөніндегі уәкіл қызметінің басқа да үлгілері пайда болды, бұл оның өзектілігі мен әлемдік қоғамдастықта мойындалуының дәлелі болды.

2002 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы Декларация мен «Балалардың өміріне жарамды әлем» іс-қимыл жоспарын қабылдағаннан кейін, осы Конвенция ратификацияланған әрбір мемлекет бала құқықтары жөніндегі уәкілдердің қызметтерін құруға міндетті болды (<http://www.un.org/ru/documents/>).

Балалардың құқықтарын қорғауға қатысты саяси жүйенің ерекшеліктеріне, әлеуметтік құрылымы мен азаматтық ұстанымын нақтылау дәрежесіне байланысты халықаралық практикада балалар омбудсмендері қызметінің модельдері мен нысандары ерекшеленеді. Қазіргі әлемдегі демократиялық мемлекеттердің басым көпшілігінде балалар омбудсмені түрлі модельдер (4 модель) негізінде құрылады.

Бала құқықтары жөніндегі уәкілдерді құрудың және оларға өкілеттіктер берудің *бірінші моделі* – парламент қабылдайтын ұлттық заң негізінде (Литва, Норвегия, Швеция, Исландия, Люксембург, Хорватия) Бала құқықтары жөніндегі уәкілдің институтын құруға негізделген. Литва Республикасында «Балалар омбудсмені туралы» 2000 жылдың 25 мамырында арнайы заң қабылданды. Аталған заңның 4, 5 тармақтарына сәйкес жоғары білікті заңгер мамандығын игерген, Литва қоғамында беделі бар азамат Литва Парламенті Сейммен 4 жылға Омбудсмен қызметіне тағайындалады. Литваның балалар омбудсмені кәмелетке толмағандардың және олардың заңды өкілдерінің өтініштерін қарау, балалардың құқықтарын қорғауға байланысты мекемелердің қызметін қадағалау, сондай-ақ

Уәкіл тарапынан бақылау жүргізу талаптарын орындамайтын тұлғаларға қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасауға құқылы.

Литва Республикасының Балалар құқықтары жөніндегі уәкілдің қатысуымен бала мүддесіне қатысты 2010 жылы маусым Литва Сеймінде Азаматтық кодекске неке жасын 16 жасқа дейін көтеру туралы түзетулер енгізілді және сол жылы Литваның Қылмыстық кодексіне кәмелетке толмағандарды өлтіруге оқталғандар үшін жазаны күшейтуге қатысты түзетулер енгізілді. Литвадағы бала құқықтары жөніндегі омбудсмен қызметі айтарлықтай оң нәтижеге қол жеткізе білген. Омбудсмен мәртебесінің жоғары екендігі, іс жүзінде бала мүддесіне қатысты ұлттық заңнамаларды толықтыруда айтарлықтай жауапты орын алатындығы көрінеді (Федорова, 2013).

Қазақстан Республикасындағы Балалар омбудсменінің құрылымы да осы модельді ұстанады. Елімізде балалардың өмір сүруге, білім алуға, әлеуметтік қамсыздандырылуға, медициналық көмекке, демалысқа, қоғамдық өмір және мәдени іс-шараларға қатысты құқықтары заңмен бекітілген. Бала құқықтарын қорғауға қатысты бірқатар нормативтік актілер қатарына «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Заңы (<https://online.zakon.kz/>), «Білім туралы» Заң (<https://online.zakon.kz/>), «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» ҚР Заңы (<https://online.zakon.kz/>), «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» ҚР Заңы (<https://online.zakon.kz/>), «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» ҚР Заңы (<https://online.zakon.kz/>), «Отбасы үлгісіндегі балалар ауылы және жасөспірімдер үйлері туралы» ҚР Заңын (<https://online.zakon.kz/>) жатқызуға болады.

Литва мемлекетінің тәжірибесіне сүйене отырып, елімізде кәмелетке толмағандарға қатысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне және т.б. актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу барысында заң шығармашылық қызметке балалар уәкілінің міндетті түрде қатысуы тиіс деп санаймыз. Өйткені, қоғамда балалар үлкендер тарапынан заңсыз қанауға, қорлау мен зорлық-зомбылыққа жиі ұшырайды. Кейбір жағдайларда балаларға қатысты зорлық-зомбылық суицидке себеп болады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының ЮНИСЕФ балалар қоры жүргізген зерттеу нәтижелеріне сәйкес

Қазақстан кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтен өлім көрсеткіші бойынша әлемде екінші орында екенін көрсетті. 2024 жылы 5 пен 18 жас аралығындағы балалар арасында 2 389 суицид оқиғасы орын алған. Бас прокуратураның мәліметі бойынша балалардың суицид жасауының негізгі себептеріне жалғыздық, ата-анасымен немесе туыстарымен орын алған қақтығыстар, тұрмыстық жағдайының төмендігі, ауыр соматикалық аурулар, әлеуметтік мәртебесін жоғалтуы, жазадан қорқу жағдайлары жатады (<http://pravstat.prokuror.kz/rus>).

Литва мемлекетінің бала құқықтарын қорғауға қатысты ұстаным моделінде Бала құқықтары жөніндегі уәкілдерге айрықша құқықтар берілген. Олар балалардың мүдделеріне қатысты кез-келген мемлекеттік органдар мен құқық қорғау органдарымен етене тығыз жұмыстар атқарып, заң шығару процесіне қатысу мүмкіндіктері берілген. Қазақстан Республикасында да Бала құқықтары жөніндегі уәкіл қызметінің ауқымын кеңейту қажет.

Екінші модель – баланың құқықтарын қорғау туралы заңнамаға негізделеді. Мұнда бала құқықтарын қорғау туралы ұлттық заңнаманың орындалу ерекшеліктері ескеріледі, балалар омбудсменінің конституциялық мәртебесі бекітіледі. Омбудсмен функциялары тиісті заңның (Дания, Австрия, Жаңа Зеландия елдерінде) орындалуымен және орындалуын бақылаумен тікелей байланысты. Мәселен, Польшада балалар омбудсменінің қызметі Польша Республикасының Конституциясында, Австрияның федералдық конституциялық заңында бекітілген. Польшада омбудсмен жыл сайын 400 сот ісіне қатысады, оның өкілеттіктерін прокурордың өкілеттіктерімен салыстыруға болады (<https://zn.ua/personalities/>).

Польша Республикасының Балалар омбудсмені өзінің қызметтік өкілеттіктерін жүзеге асыру барысында мемлекеттік органдардан барлық қажетті ақпаратты сұратуға құқылы (Кондратьева, 2003).

Австрияда бала құқықтары «Кәмелетке толмағандардың ісін қарау туралы», «Жастар ісі туралы» және «Балаларды жұмыспен қамту туралы» Федералдық заңдарында Заңында қамтылған. Балалар омбудсмені бала құқықтары, олардың теңдік құқықтарына, зорлық-зомбылықтан қорғауға, сөз бостандығына қатысты семинарларды жүйелі түрде өткізеді. Сондай-ақ, Омбудсмен бала мүддесіне қатысты құқық қорғау органдарының қызметіне тікелей қатыса

алады. Венадағы Бала құқықтары жөніндегі уәкілдің ұсынысы бойынша жастарға темекі және алкоголь сатуға тыйым салуға байланысты Жастарды қорғау туралы заңға өзгертулер енгізілді, жастар мен жас отбасылардың игілігі үшін Құрылыс кодексінің нормалары жетілдірілді.

Австриядағы Бала құқықтары жөніндегі уәкіл қызметінің ерекшелігі – оған ешқандай билік өкілеттігі берілмеген, ол азаматтардың құқықтарын бұзған шенеуніктерге қатысты іс қозғай алмайды, оның міндеттеріне бұзылған құқықтарын қалпына келтіру емес, балалардың құқықтарын бұзудың алдын алу міндеті кіреді. Омбудсменнің басты міндеті – балалар құқығын қорғау, мемлекеттік билік органдарымен диалог жүргізу болып табылады.

Австрия, Польша мемлекеттерінің Бала құқықтары уәкілі қызметінің құрылымын саралай келе, Қазақстан Республикасында «Балалар омбудсмені туралы» заң қабылдау қажет деген тұжырымға келдік.

Қазақстан Республикасында Балалар омбудсменінің құқықтық мәртебесін, оның қызметінің кепілдіктерін, лауазымға тағайындау және қызметтен босату тәртібін, басқа да мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен, қоғамдық ұйымдармен, сондай-ақ республиканың әр аумағы субъектілеріндегі бала құқықтары жөніндегі уәкілдермен өзара іс-қимылдың принциптері мен нысандарын бекіту қажет (Есекеева, 2024). Балалар омбудсменінің конституциялық мәртебесін бекіту бұл демократиялық институттың беделін арттырып, оның қоғамда танымал болуына ықпал етері сөзсіз.

Бала құқықтары жөніндегі уәкіл лауазымын тағайындаудың *үшінші моделі* – қолданыстағы мемлекеттік органдар шеңберінде құрылады, мұндай омбудсмендер мемлекеттік органның штаттық қызметкері болып табылады және және басшыға есеп береді. Бұл модель Канада, Испания, Дания, Германия сияқты мемлекеттерде көрініс табады.

Даниядағы Балалар құқықтары жөніндегі уәкіл алқалы орган – Ұлттық комитет (немесе Ұлттық кеңес), ол 1994 жылы құрылған. Ұлттық комитет – Әлеуметтік істер министрлігі құрамында орналасқан тұрақты, тәуелсіз, мемлекет қаржыландыратын орган. Ұлттық комитет сонымен қатар мемлекеттік органдар жүйесіндегі бақылаушы орган болып табылады. Комитет қызметінің негізгі бағыттары: қоғамдағы балалардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету және қорғау, балалардың қоғамдағы жағда-

йы және олардың құқықтарын қамтамасыз ету туралы үкімет пен парламентті ақпараттандыру және консультациялар беру, балалардың құқықтарын қадағалау, жаңа заңдарға бастамашылық ету және балалар мәселелері бойынша ұлттық талқылаулар, кәмелетке толмағандардың құқықтары мен мүдделерін қозғайтын заң жобаларына сараптама жасау. Дегенмен, Даниядағы балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі алқалы органның сан қырлы қызметіне қарамастан, Ұлттық комитет жұмысында айтарлықтай олқылық бар. Бүгінде Ұлттық комитет балалар құқықтарының бұзылуына қатысты нақты арыздарды қарауды жүзеге асыруда. Кәмелетке толмаған адам Комитет мүшелеріне олардың құқықтары бұзылған жағдайда оларды қорғау туралы өтінішпен жүгіне алады. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бала құқықтары жөніндегі комитеті мұны елеулі олқылық деп атады, бірақ ол Даниядағы Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтын адам құқықтарын қорғау институты ретінде төмендетеді (Кузнецова 2001).

Комитет балалардың қоғамдық-әлеуметтік жағдайы, олардың құқықтарын қамтамасыз ету бойынша Дания Үкіметі мен Парламентіне ақпарат береді. 2012 жылы Комитет тарапынан балалардың құқықтары мен мүдделеріне қатысты Дания мемлекетінің Әділет министрлігі жанындағы Қылмыстық-құқықтық істер жөніндегі комитетінің, сондай-ақ Әлеуметтік қорғау министрлігінің құқық шығармашылық қызметіне ескертулер жасалып, бұл ескертулер мемлекеттің билік органдарының қабылдайтын заң жобаларында ескерілді (Федорова, 2013). Даниядағы Бала құқықтары жөніндегі ұлттық комитеттің құқықтық табиғаты жоғарыда қарастырылған мемлекеттерге қарағанда ерекше. Көп жағдайда мемлекеттік органдардың яғни, парламенттің, үкіметтің қызметін бақылау басым сияқты. Біздің пікірімізше, кәмелетке толмағандардың құқықтары лауазымды адамдардың қандай да бір әрекеттерімен бұзылған жағдайда олардың жеке шағымдарын қарау тетігін әзірлеу қажет.

Бала құқықтары жөніндегі уәкілді құру мен оның қызметінің *төртінші моделі* – (Финляндия, Израиль және т.б.) үкіметтік емес ұйымдарды құру тетігімен ерекшеленеді (Шамрин 2013). Финляндия мемлекетінде балалар омбудсмендері нақты істерді қарауға, оның ішінде сот отырыстарында сарапшы ретінде қатыса алады. Ресейлік ғалым Л.В. Кузнецова бұл модельді демократиялық сипаттағы модель деп бағалайды. Бұл модель бойынша балалар омбудсмені

мемлекеттік органдардың шешімдеріне ықпал ете алмайды, олардың құқықтық мәртебесі мен қызметі ресми бекітілмеген (Кузнецова, 2001).

Бала құқықтары жөніндегі уәкіл үкіметтік емес ұйым болып құрылған кейбір қазіргі заманғы мемлекеттер бұл модельді тиімсіз деп санағандықтан (мысалы, Финляндия) одан бас тартты. Финляндияда Омбудсмендермен қатар кәмелетке толмағандар істері жөніндегі әділет жүйесі жоғары мәртебеге ие.

Финляндиядағы кәмелетке толмағандар істері жөніндегі әділет – бұл Финляндиядағы балалардың құқықтарын қорғауға арналған сот-құқықтық жүйе, сондай-ақ кәмелетке толмағандар жасаған құқық бұзушылықтар бойынша сот төрелігі. Финляндиядағы кәмелетке толмағандарға қатысты әділет жүйесі БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы конвенциясының балаларды қорғау, олардың денсаулығын қорғау, олардың заңды құқықтары мен балаларға қатысты қылмыстық заңнамасы туралы негізгі ережелеріне негізделген, олар «Балаларды қорғау туралы» Заңда (қазіргі уақытта № 417 акт 2007 ж. бастап күшіне енген), сондай-ақ 2007 жылғы 20 қаңтардан бастап күшіне енген. осы Заңға, атап айтқанда, балаларды әлеуметтік қорғау шараларын айқындайтын «Баланы асырау және оларға бару туралы» Заңға (1983 ж. № 361) түзетулер енгізілді. 2015 жылғы 1 сәуірде «Әлеуметтік қызметтер туралы» жаңа заң күшіне енді, оның мақсаты «балалы отбасыларға уақтылы көмек алуды жеңілдету, сондай-ақ отбасын қолдаудың қысқа мерзімді тиімді шараларының қолжетімділігіне кепілдік беру» болып табылады.

Ал, Израиль мемлекетінде 1990 жылдан бері Бала құқықтары жөніндегі уәкіл үкіметтік емес ұйымның атынан жұмыс істейді. Жалпы, Израильдегі Бала құқықтары жөніндегі уәкіл қызметіне баға беру қиынға соғады. Ресми сайттарда уәкілдердің бала құқықтарын қорғауға қатысты қажетті деректер жоқ. Халықаралық балаларды қорғау желісі (CRIN) in Mothers веб-сайтында бала құқықтарына қатысты жалпы мәлімет берілгенмен, Израильдегі балаларды қорғау жағдайына қатысты деректер қамтылмайды. Израиль омбудсмен институты туралы ЮНИСЕФ деректеріне сүйенсек, елде кәмелетке толмағандарға күш көрсету, дене жарақаты немес денесіне зақым келтіру қылмыстарымен күрес қатаң жүргізіледі. Мектептерде бала денсаулығына зақым келтіру жазалары 2000 жылғы Білім алушылардың құқықтары туралы заңмен тыйым салынған. Осыған қарамастан, бұл елде бала құқықта-

рының бұзылуы азаймаған. Израильдің Балалар құқықтарын қорғау комитеті балаларға қатыгездікпен қарау, зорлық-зомбылықтың алдын алудың ұлттық стратегиясын әзірлеуді ұсынады.

Біздің пікірімізше, Бала құқықтары жөніндегі уәкіл қызметінің төртінші моделі өзге модельдерге қарағанда мемлекеттер үшін тиімсіз. Біріншіден, бұған кейбір мемлекеттердің осы модельден бас тартуы және заң актісі негізінде балалар омбудсменінің құқықтық жағдайын бекітуі дәлел. Екіншіден, бұл модельді ұстанатын Израиль мемлекетіндегі бала құқықтарын қорғау органының қызметі туралы ақпараттың жоқтығы, бала құқықтарының нашар жай-күйі Израиль омбудсменінің өкілеттіктерінің қысқа екендігін, жұмысының нәтижесі өнімді емес екендігін байқатады.

Әлеуметтік осал топтың қатарына жатқызылатын балалардың құқықтық жағдайы күрделі институт болып табылады, оның маңызды элементтері адамның құқықтары, бостандықтары мен міндеттері ғана емес, сонымен қатар оларды жүзеге асыру кепілдіктерінің жүйесі болып табылады.

Қорытынды

Зерттеуде балалар омбудсмені құрылымының қалыптасу модельдерін саралай келе Дания, Польша, Австрия сияқты мемлекеттердің бала құқықтарына қатысты саясаты мен заңнамалық қызметінің, Балалар омбудсмені институтының тәжірибесі зерделенді.

Осы орайда еліміздегі Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтының қалыптасуына қатысты келесідей бірқатар ұсыныстарды ұсынамыз:

1. Литва, Норвегия, Швеция сияқты ұлттық заң негізінде Бала құқықтары жөніндегі уәкілдің институтын құруға негізделген мемлекеттердің модельінің (бірінші модель) тиімді түсі – Балалар омбудсменінің заң шығарушы органдармен бірлесе отырып, құқық шығармашылық қызметке тікелей қатысуы болып табылады. Осы тұста, Қазақстан Республикасында да балалардың мүддесін қорғауда Балалар омбудсменінің Парламенттегі заң шығару жұмыстарына араласып, қатысуы міндеттелуі тиіс деп санаймыз. Бұл мемлекеттік органдар мен

қоғамдық ұйымдардың бала құқықтарының өзекті мәселелерін, оның ішінде отбасылар мен білім беру және өзге де ұйымдардағы балаларға қатысты зорлық-зомбылықты жоюды шешу үшін мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар арасындағы өзара іс-қимылды тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретін ең тиімді тетіктердің бірі болары анық.

2. Зерттеуде аталған модельдердің ішінде Балалар омбудсменінің құқықтық мәртебесі конституциялық деңгейде реттеу моделі біздің елімізге қажетті әрі жақын модель деп санаймыз. Ұсыныс ретінде біз Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтына дербес мәртебе беруді, балалар омбудсменінің өкілеттіктерін кеңейтуді орынды деп санаймыз. Өкінішке орай, бізде Уәкілдің құқықтық мәртебесі тек «Бала құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңында бекітілген.

4. Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтын жетілдіруде Қазақстан Республикасының Конституциясына, халықаралық стандарттарға және қазіргі заманғы мемлекеттік басымдықтарға қайшы келетін құқықтық нормаларды анықтау мақсатында Қазақстан Республикасының заңнамасына егжей-тегжейлі мониторинг жүргізген жөн. Себебі, Конституцияның 4-бабында көзделген республика бекіткен халықаралық шарттардың нормалары іс жүзінде жүзеге асырылмай отыр. Тиісті мониторингті Қазақстан Республикасы ратификациялаған екіжақты және көпжақты шарттық міндеттемелердің шеңберінде де жүргізу қажет.

Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтының жаңа институт екендігін ескере отырып, уәкілдің мәртебесін заңнамалық деңгейде бекіту және Бала құқықтары жөніндегі уәкіл мекемесінің өзінің уәкілетті қызметі шеңберінде заң шығару бастамасы құқығын айқындау қажет. Сондай-ақ, республикалық және жергілікті бюджеті айқындайтын Қазақстан Республикасының Бюджет кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізілуі тиіс. Өйткені, құқықтық көрсеткіштер тиісті кезеңдерге арналған республикалық бюджетке арналған актілерде көзделуі тиіс.

Осындай ауқымды шаралар жүзеге асырылғанда ғана бала құқықтары уәкілі институтының мәртебесі артары анық.

Әдебиеттер

- «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2025.02.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920
- Европейская сеть уполномоченных по правам детей [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.crin.org/ru/>
- Есекеева А.А., Жатқанбаева А.Е., Әділғазы С. Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары жөніндегі уәкілдің құқықтық мәртебесі. ҚазҰУ Хабаршысы, Заң сериясы. No1 (109). 2024 ж. 41 б. URL: <https://bulletin-law.kaznu.kz>
- Ивлева, Т. В. История становления института детского омбудсмена в России и зарубежом // Вестник Башкирского университета. – 2013. – Т.18. – №2. – С. 589.
- Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591-II Қазақстан Республикасының Заңы (2025.11.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51049318
- Кондратьева Е. Уполномоченный по правам ребенка (опыт Республики Польша) // Международно-правовые чтения. 2003. No 1.
- Конвенция о правах ребенка (одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989) (вступила в силу для СССР 15.09.1990) // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – 7 нояб. – № 45. – Ст. 955
- КПСиСУ Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. URL: <http://pravstat.prokuror.kz/rus>
- Кузнецова Л.В. Международный опыт создания и развития независимого механизма соблюдения и защиты прав детей / Л.В. Кузнецова // Права ребенка. Институт Уполномоченного по правам ребенка в Российской Федерации : опыт, проблемы, теоретические модели, нормативно-правовая база/ под общ. Науч.ред. Г.Н. Кареловой. –М.: Благотворительный фонд «Альтернативное образование», 2001. -187 с.
- Қазақстанда қанша бала бар – ресми статистика. Zakon.kz. URL: <https://kaz.zakon.kz/kogam-tynysy/6043485-azastanda-ansha-bala-bar--resmi-statistika.html>
- Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029
- «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-II Заңы (2025.11.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51032460
- «Қазақстан Республикасында Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтын құру туралы» ҚР Президентінің 2016 жылғы 10 ақпандағы № 192 Жарлығы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34505722#activate_doc=2
- «Мир, пригодный для жизни детей: Декларация и План действий» (Приняты резолюцией S-27/2 специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН 10 мая 2002 года) [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/>
- «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V Заңы (2025.22.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31661178
- «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі (2025.11.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102277
- Орта білім. Мемлекеттік білім басқармасы. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/activities/273?lang=kk>
- «Отбасы үлгісіндегі балалар ауылы және жасөспірімдер үйлері туралы» 2000 ж. 13 желтоқсандағы № 113-II Қазақстан Республикасының Заңы (2025.11.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51020941
- Федорова О.В. Краткая характеристика деятельности уполномоченных по правам ребенка в некоторых зарубежных странах. Право и законодательство. Известия ИГЭА, 2013. № 6 (92). С.134-135.
- Польский детский омбудсмен Марек Михалык: «Деятельность по защите детей для нас естественна» [Электронный ресурс] // Режим доступа: 10.25136/2306-9899.2018.4.27574 Международное право, 2018 – 4 URL: <https://zn.ua/personalities/>
- Шамрин М.Ю. Защита прав детей: административно-правовой аспект // Евразийский юридический журнал, 2013, No 3.

References

- Qazaqstan Respublikasynyń Zańy «Bilim turaly» 2007 zhylygy 27 shildedegi № 319-III (2025.02.03. berilgen özgerister men tolyqytyrularymen) [Law No. 319-III of the Republic of Kazakhstan “Education” dated July 27, 2007 (issued on February 3, 2025)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920
- Evropejskaja set’ upolnomochennyh po pravam detej [European Network of Commissioners for Children] [Elektronnyj resurs]. (n.d.). <http://www.crin.org/ru/>
- Esekeeva, A. A., Zhatkanbaeva, A. E., & Adilgazy, S. (2024). Qazaqstan Respublikasyndagy bala quqyqtary zhonindegi uәkil-din quqyqtyq martebesi [The legal status of the Ombudsman for Children in the Republic of Kazakhstan]. QazUU Habarshysy, Zang serijasy [Bulletin of KazNU, Law Series], No1 (109), 41. <https://bulletin-law.kaznu.kz>
- Ivleva, T. V. (2013). Istoriya stanovleniya instituta detskogo ombudsmena v Rossii i zarubezhom [History of the formation of the children’s ombudsman institute in Russia and abroad]. Vestnik Bashkirskogo universiteta, 18(2), 589.
- Kameletke tolmagandar arasyndagy quqyq buzushylyqtardyg profilaktikasy men balalardyng qadagalausyz zhane panasyz qaluynyng aldyn alu turaly 2004 zhylygy 9 shildedegi № 591-II Qazaqstan Respublikasynyng Zangy (2025.11.01. berilgen ozgerister men tolyqytyrularymen) [Law of the Republic of Kazakhstan No. 591-II of July 9, 2004, on the prevention of juvenile delinquency and

the absence of children from supervision and homelessness (as amended November 1, 2025)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51049318

Kondrat'eva, E. (2003). Upolnomochennyj po pravam rebenka (opyt Respubliki Pol'sha) [The authorized representative of the child (the experience of the Republic of Poland)]. Mezhdunarodno-pravovye chtenija, (1).

Konvencija o pravah rebenka (odobrena General'noj Assambleej OON 20.11.1989) (vstupila v silu dlja SSSR 15.09.1990) [Convention on the rights of the child (approved by the UN General Assembly on November 20, 1989; entered into force for the USSR on September 15, 1990)]. Vedomosti Syezda narodnykh deputatov SSSR i Verkhovnogo Soveta SSSR, 7 November, (45), 955.

KPSiSU General'noj prokuratury Respubliki Kazakhstan [KPSiSU General Prosecutor's Office of Respublika Kazakhstan]. (n.d.). <http://pravstat.prokuror.kz/rus>

Kuznecova, L. V. (2001). Mezhdunarodnyj opyt sozdaniya i razvitiya nezavisimogo mehanizma sobljudenija i zashhity prav detej [International experience of creation and development of independent mechanism of observance and protection of children's rights]. In G. N. Karelov (Ed.), Prava rebenka. Institut Upolnomochennogo po pravam rebenka v Rossijskoj Federacii: opyt, problemy, teoreticheskie modeli, normativno-pravovaja baza (pp. 1–187). Blagotvoritel'nyj fond «Al'ternativnoe obrazovanie».

Qazaqstanda qansha bala bar – resmi statistika [How many children are there in Kazakhstan – official statistics]. Zakon.kz. (n.d.). <https://kaz.zakon.kz/kogam-tynysy/6043485-azastanda-ansha-bala-bar--resmi-statistika.html>

Qazaqstan Respublikasynyng Konstitucijasy 1995 zhylgy 30 tamyz (2022.19.09. berilgen ozgerister men tolyqtyrularymen) [Constitution of the Republic of Kazakhstan of August 30, 1995 (with amendments and additions issued on September 19, 2022)]. (n.d.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029

«Qazaqstan Respublikasynyng balanyng quqyqtary turaly» Qazaqstan Respublikasynyng 2002 zhylgy 8 tamyzdagı № 345-II Zangy (2025.11.01. berilgen ozgerister men tolyqtyrularmen) [Law of the Republic of Kazakhstan No. 345-II dated August 8, 2002 “On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan” (with amendments and additions as of November 1, 2025)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51032460

«Qazaqstan Respublikasynda Bala kykyktary zhonindegi uakil institutyn quru turaly» QR Prezidentining 2016 zhylgy 10 aqpanydagı № 192 Zharlygy [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 192 dated February 10, 2016 “On the Establishment of the Institute of the Ombudsman for the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan”]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34505722#activate_doc=2

«Mir, prigodnyj dlja zhizni detej: Deklaracija i Plan dejstvij» (Prinjatye rezoljuciej S-27/2 special'noj sessii General'noj Assamblei OON 10 maja 2002 goda) Jelektronnyj resurs [A World Fit for Children: Declaration and Plan of Action (Adopted by Resolution S-27/2 of the Special Session of the UN General Assembly on May 10, 2002)] // <http://www.un.org/ru/documents/>

«Memlekettik zhastar sajasaty turaly» Qazaqstan Respublikasynyng 2015 zhylgy 9 aqpanydagı № 285-V Zangy (2025.22.01. berilgen ozgerister men tolyqtyrularmen) [Law of the Republic of Kazakhstan “On State Youth Policy” dated February 9, 2015 No. 285-V (with amendments and additions as of January 22, 2025)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31661178

«Neke (erli-zajjyptylyq) zhane otbasy turaly» Qazaqstan Respublikasynyng 2011 zhylgy 26 zheltoqsandagı № 518-IV Kodeksi (2025.11.01. berilgen ozgerister men tolyqtyrularmen) [Code of the Republic of Kazakhstan No. 518-IV dated December 26, 2011 “On Marriage (Matrimony) and Family” (as amended and supplemented on November 1, 2025)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102277

Orta bilim. Memlekettik bilim basqarmasy [Secondary Education. State Education Department]. (n.d.). <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/activities/273?lang=kk>

«Otbasy ulgisindegi balalar auyly zhane zhasospirimder yjleri turaly» 2000 zh. 13 zheltoqsandagı № 113-II Qazaqstan Respublikasynyng Zangy (2025.11.01. berilgen ozgerister men tolyqtyrularmen) [Law of the Republic of Kazakhstan No. 113-II dated December 13, 2000 “On Family-type Children's Villages and Youth Homes” (as amended and supplemented on November 1, 2025)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51020941

Fedorova, O. V. (2013). Kratkaja harakteristika dejatel'nosti upolnomochennyh po pravam rebenka v nekotoryh zarubezhnyh stranah [Brief description of the activities of the ombudsmen for the rights of the child in some foreign countries]. Pravo i zakonodatel'stvo, Izvestija IGJeA, (6)92, 134-135.

Pol'skij detskij ombudsmen Marek Mihaljak: «Dejatel'nost' po zashhite detej dlja nas estestvenna» [Polish children's ombudsman Marek Michalak: “Activity for the protection of children for us naturally”] [Jelektronnyj resurs]. (2018). Mezhdunarodnoe pravo, (4). <https://zn.ua/personalities/>

Shamrin, M. J. (2013). Zashhita prav detej: administrativno-pravovoj aspekt [Protection of children: administrative and legal aspect]. Evrazijskij juridicheskij zhurnal [Eurasian legal journal], (3).

Авторлар туралы мәлімет:

Есекеева Айнаш Акимсәліовна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, заң факультетінің 3 курс докторанты, (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ainash.akim@gmail.com);

Адилова Күлтай Ағытаевна – заң ғылымдарының кандидаты, Туран университеті Құқық Жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kultay.adil@gmail.com);

Отёуова Ақжамал Кадыржановна – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті (Қазақстан, Орал қ., e-mail: oteuova@mail.ru).

Information about the authors:

Yesekeeva Ainash Akimsalovna – 3rd year doctoral student of the Faculty of Law of the Kazakh National University named after Al-Farabi, (Kazakhstan, Almaty c., e-mail: ainash.akim@gmail.com);

Adilova Kultay Agytaevna – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Higher School of Law of Turan University (Kazakhstan, Almaty c., e-mail: kultay.adil@gmail.com);

Oteuova Akzhamal Kadyrzhonovna – master of jurisprudence, senior lecturer at the West Kazakhstan Innovation and Technology University (Kazakhstan, Uralsk c., e-mail: oteuovu@mail.ru).

Сведения об авторах:

Есекеева Айнаш Акимсаловна – докторант 3 курса юридического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: ainash.akim@gmail.com);

Адилова Култай Агытаевна – кандидат юридических наук, доцент Высшей школы права Университета Туран (Алматы, Казахстан, e-mail: kultay.adil@gmail.com);

Отеуова Акжамал Кадыржановна – магистр юридических наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан, e-mail: oteuovu@mail.ru).

*Тіркелді: 7 мамыр 2025 жыл
Қабылданды: 15 маусым 2025 жыл*

FTAMP 10.17.01

<https://doi.org/10.26577/JAPJ202511425>**Ғ.С. Отарбаев***, **Л.М. Каржаубаева**, **Ж.А. Исаева**

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

*e-mail: ganibek.otarbaev@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОЛ ҚОЗҒАЛЫСЫ ҚАУІПСІЗДІГІ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ҚАДАҒАЛАУ

Авторлар жол қозғалысы саласындағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша заманауи өзекті тақырыптардың бірін таңдады. 2024 жылғы тамызда 141,5 мың бірлік автокөлік құралы есепке қойылды, былтырғы сәйкес кезеңмен салыстырғанда көрсеткіш 44,1% өскен. 2024 жылғы 1 қыркүйектегі жағдай бойынша Қазақстанда тіркелген автокөлік құралдарының саны 5 579,4 мың бірлікті құрады, оның 88% – жеңіл автомобильдер, 9,9% – жүк көлігі және 2,1% – автобустар.

Осыған байланысты, мұнда тек жол қозғалысын ғана емес, сонымен қатар қоғамдық қатынастардың салаларын қамтамасыз ететін сабақтас құқықтық нормаларды қабылдау арқылы жол қозғалысын қамтамасыз етуді бақылау мен қадағалауды жүргізетін мемлекетке ерекше рөл беріледі.

Бұл мақалада авторлар жол-көлік оқиғасының туындауының кейбір себептерін, кейбір мемлекеттік органдардың жол қозғалысын қамтамасыз ету жөніндегі құзыреттерін, сондай-ақ Қазақстан Республикасында жол қозғалысының құқықтық негіздері мен жұмыс істеуін және оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуді белгілейтін нормативтік-құқықтық актілерді қарастырды.

Сонымен қатар, авторлар жол қозғалысы қауіпсіздігі және оларды шешу жолдары мәселелері бойынша халықаралық және шетелдік маңызды ғылыми зерттеулерді зерттеді.

Түйін сөздер: Жол қауіпсіздігі, жолқауіпсіздігі мәселесі, мемлекеттік бақылау және қадағалау, жол қозғалысы, жол-көлік оқиғалары, Ұлттық қауіпсіздік, жол қауіпсіздігі саласындағы нормативтік-құқықтық актілер.

G.S. Otarbaev*, L.M. Karzhaubayeva, Zh.A. Isayeva

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

*e-mail: ganibek.otarbaev@mail.ru

State control and supervision in the field of road traffic safety of the Republic of Kazakhstan

The authors chose one of the most relevant modern topics on ensuring safety in the field of road traffic. In August 2024, 141.5 thousand units of motor vehicles were registered, an increase of 44.1% compared to the same period last year. As of September 1, 2024, the number of registered motor vehicles in Kazakhstan amounted to 5,579.4 thousand units, of which 88% were passenger cars, 9.9% were trucks and 2.1% were buses.

In this regard, a special role here is assigned to the state, which carries out Control and supervision of road traffic security through the adoption of related legal norms that ensure not only road traffic, but also spheres of Public Relations.

In this article, the authors considered some of the reasons for the occurrence of a road accident, the competencies of some state bodies to ensure road traffic, as well as regulatory legal acts establishing the legal basis and functioning of road traffic in the Republic of Kazakhstan and ensuring its safety.

In addition, the authors studied significant international and foreign scientific research on the problems of road safety and ways to solve them.

Keywords: Regulatory legal acts in the field of road safety, problems of road safety, state control and supervision, traffic, traffic accidents, national security, road safety.

Г.С. Отарбаев*, Л.М. Каржаубаева, Ж.А. Исаева

Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

*e-mail: ganibek.otarbaev@mail.ru

Государственный контроль и надзор в сфере безопасности дорожного движения Республики Казахстан

Авторы выбрали одну из актуальных современных тем по обеспечению безопасности в сфере дорожного движения. В августе 2024 года на учет поставлено 141,5 тыс. единиц автотранспортных средств, по сравнению с аналогичным периодом прошлого года показатель вырос на 44,1%. По состоянию на 1 сентября 2024 года количество зарегистрированных в Казахстане автотранспортных средств составило 5 579,4 тыс. единиц, из них 88% – легковые автомобили, 9,9% – грузовые автомобили и 2,1% – автобусы.

В связи с этим особая роль здесь отводится государству, осуществляющему контроль и надзор за обеспечением дорожного движения, путем принятия смежных правовых норм, обеспечивающих не только дорожное движение, но и сферы общественных отношений.

В данной статье авторами рассмотрены некоторые причины возникновения дорожно-транспортного происшествия, компетенции некоторых государственных органов по обеспечению дорожного движения, а также нормативно-правовые акты, устанавливающие правовые основы и функционирование дорожного движения в Республике Казахстан и обеспечение его безопасности.

Кроме того, авторы изучили важные международные и зарубежные научные исследования по вопросам безопасности дорожного движения и путям их решения.

Ключевые слова: нормативно-правовые акты в области безопасности дорожного движения, проблемы безопасности дорожного движения, государственного контроля и надзора, дорожного движения, дорожно-транспортных происшествий, национальной безопасности, безопасности дорожного движения.

Кіріспе

Автомобиль көлігіндегі апат – әлемнің көптеген елдері үшін өзекті мәселе. Жол-көлік оқиғаларының зақымдануы ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіреді, өйткені үлкен материалдық шығындармен қатар адамдар күнсайын көшелермен жолдарда өліп, түрлі жарақаттар алады. Апаттың теріс салдары теміржол апаттарының, өрттердің және басқа да жазатайым оқиғалардың зақымдануынан бірнеше есе көп. Сонғы он жылдықта бұл күрделілік пен жан-жақтылықпен ерекшеленетін проблема ерекше айқындыққа ие болды, бұл негізінен автопарк санының өсуі мен жол инфрақұрылымының дамуы, сондай-ақ жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің тиімсіз жұмыс істеуі арасындағы диспропорцияға байланысты. Жол қозғалысы қауіпсіздігінің деңгейі шешілуі орасан зор әлеуметтік және саяси маңызы бар және елді дамытудың басым міндеттеріне жататын Елеулі мемлекеттік проблеманы білдіреді. Еліміздің жолдарындағы жоғары авариялылық пен өлім-жітімнің себептері әртүрлі: жол құрылысының елді автомобильдендіру қарқынынан артта қалуы, жолдардың сапасыздығы, олардың қозғалысты ұйымдастырудың техникалық құралдарымен жеткіліксіз жабдықталуы, көлік құралдарының конст-

руктивтік кемшіліктері, жүргізуші кадрларды даярлаудың төмен деңгейі және т.б. Жол-көлік оқиғаларының алдын алу проблемасы өз шешімі үшін атқарушы билік органдарының, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мемлекеттік емес ұйымдардың бірлескен күш-жігерін талап ететін кешенді болып табылады. Оны шешудің алғашқы қадамы тек жол қозғалысын ғана емес, сонымен қатар қоғамдық қатынастардың салаларын қамтамасыз ететін (қазіргі заманғы көлік құралдарын өндіру, жолдар мен көшелерді салу және оны күтіп ұстау, жол қозғалысына қатысушыларды даярлау және т.б.) құқықтық нормаларды қабылдау болып табылады (Сергеев 2009).

Материалдар мен әдістер

Мақала диалектикалық, формальды-логикалық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық, техникалық – зани сияқты ғылыми танымның жалпы және жеке зерттеу әдістерін пайдалана отырып дайындалған.

Әдеби шолу

2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V ҚРЗ «Қазақстан Республикасының Ішкі істер орган-

дары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 5-бабына сәйкес ішкі істер органдары Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүктелген міндеттер шегінде жол жүрісіне және оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мемлекеттік бақылау мен қадағалауды жүзеге асырады (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000199>). Осының жалғасуы негізінде, осы Қазақстан Республикасы Заңының 6-бабында келесідей көрсетілген, ішкі істер органдары өз құзыреті шегінде жол жүрісі ережелерінің және жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты нормативтердің сақталуын бақылауды жүзеге асыруға, жол жүрісін реттеуге міндетті екендігі көрсетілген. 9-1-бабында жергілікті полиция қызметі бөлімшелерден, соның ішінде жол қауіпсіздігі бөлімшелерінен тұрады делінген. 11-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі жол қозғалысы қауіпсіздігі саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруды қамтамасыз етеді, жол жүрісі қағидаларын әзірлейді.

Қазақстан Республикасы ІІМ Жол қозғалысы қауіпсіздігі саласында мемлекеттік органдар арасында үйлестіруші рөл берілген. Бұл салаға көптеген мемлекеттік органдар қатысады, атап айтқанда:

- 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V ҚРЗ «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000199>) Қазақстан Республикасы Заңының 10-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі жол жүрісі қағидаларын (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033003>) бекітеді және 2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V ҚРЗ «жол жүрісі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 9-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі жол қозғалысы саласында мемлекеттік саясатты әзірлейді (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194>).

- Көлік және коммуникация саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі) техникалық байқау операторларының механикалық көлік құралдарын және олардың тіркемелерін міндетті техникалық байқауды ұйымдастыру және жүргізу тәртібінің сақталуына мемлекеттік бақылауды жүзеге асырады; техникалық байқаудың диагностикалық картасының нысанын әзірлейді; жолаушылар мен багажды тұрақты емес тасымалдаумен айналысатын заңды тұлғалар мен дара кәсіпкерлердің жолаушылар мен багажды тасымалдау қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ұйым-

дастыру және жүзеге асыру тәртібін әзірлейді; жолдарда көлік құралдарының қозғалысын тоқтату немесе уақытша шектеу тәртібін бекітеді; техникалық байқау операторларының тізілімін жүргізеді; міндетті техникалық байқау жүргізу бойынша көрсетілетін қызметтердің құнын айқындау әдістемесін бекітеді; жолаушылар мен багажды тасымалдау қауіпсіздігін және шұғыл шақыру жүйесін пайдалану; Қарулы Күштердің, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың механикалық көлік құралдары мен олардың тіркемелерін қоспағанда, механикалық көлік құралдары мен олардың тіркемелерін міндетті техникалық байқаудан өткізуді ұйымдастыру және жүргізу қағидаларын, механикалық көлік құралдары мен олардың тіркемелерін міндетті техникалық байқаудан өту кезеңділігін бекітеді; шұғыл шақыру жүйесі операторының функцияларын жүзеге асыратын заңды тұлғаны айқындайды; механикалық көлік құралдары мен олардың тіркемелерін міндетті техникалық байқаудың бір ыңғай ақпараттық жүйесімен ақпараттық өзара іс-қимылды жүзеге асыратын мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз етуге қойылатын талаптарды бекітеді; көлік құралы паспортының (көлік құралы шассиінің паспортының) және өздігінен жүретін машинаның және техниканың басқа да түрлерінің паспортының бірыңғай нысандарын енгізу және электрондық паспорттар жүйелерін ұйымдастыру бөлігінде электрондық паспорттар жүйелерін ұйымдастыру туралы келісімді іске асырады; көлік құралдарының паспорттарын (көлік құралдары шассилерінің паспорттарын) және өздігінен жүретін машиналар паспорттарын және техниканың басқа да түрлерін ресімдеуді, оның ішінде көлік құралдарының электрондық паспорттарын ресімдеуді жүзеге асыратын уәкілетті органдардың (ұйымдардың) және көлік құралдарын (көлік құралдарының шассилерін), өздігінен жүретін машиналар мен техниканың басқа да түрлерінің бірыңғай тізілімінің Ұлттық бөлігін қалыптастырады және жүргізеді (көлік құралдары шассиінің паспорттары) және өздігінен жүретін машиналардың және басқа да техника түрлерінің электрондық паспорттары; электрондық паспорттар жүйесінің ұлттық операторын (ұлттық әкімшісін) айқындау үшін Қазақстан Республикасының Үкіметіне ұсыныс береді; ұйымдарға көлік құралдарының паспорттарын (көлік құралдары шассиінің паспорттарын) және өздігінен жүретін машиналар мен техниканың басқа да түрлерінің паспорттарын ресімдеу, оның ішінде

электрондық паспорттарды ресімдеу бойынша өкілеттіктер беру туралы немесе өкілеттіктер беруден бас тарту туралы қорытынды беру тәртібі мен шарттарын, көлік құралдарының (көлік құралдары шассиінің паспорттарының) және өздігінен жүретін машиналардың және басқа да техника түрлерінің электрондық паспорттарының айқындайды; көлік құралының паспортын (көлік құралы шассиінің паспортын) және өздігінен жүретін машинаның және техниканың басқа да түрлерінің паспортын қорғау элементтеріне қойылатын талаптарды бекітеді;

- Денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау министрлігі) Жол жүрісі қауіпсіздігін медициналық қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылын үйлестіреді; Көлік құралдарын басқару құқығын алуға үміткер адамды медициналық қарап-тексеруді, механикалық көлік құралдары жүргізушісін қайта медициналық қарап-тексеруді жүргізу қағидаларын әзірлейді және бекітеді; көлік құралдары жүргізушілерін міндетті рейс алдындағы және рейстен кейінгі медициналық қарап-тексеруді жүргізу қағидаларын әзірлейді және бекітеді; автокөлік алғашқы көмек қобдишаларының дәрілік заттары мен медициналық бұйымдарының тізбесін бекітеді; адамдарға көлік құралдарын басқаруға тыйым салынатын медициналық қарсы көрсетілімдердің тізбесін бекітеді; жол-көлік оқиғаларында зардап шеккендерге азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті органмен бірлесіп уақтылы медициналық көмек көрсетуді ұйымдастырады;

- Білім беру саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі) мемлекеттік органдардың жол жүрісі қауіпсіздігі саласындағы жалпы білім беретін мектеп оқушыларының білім деңгейін арттыру жөніндегі өзара іс-қимылын үйлестіреді; балаларды жол жүрісі қағидаларына оқыту жөніндегі үлгілік білім беретін оқу бағдарламаларын бекітеді;

- Сыртқы саяси қызмет саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасы сыртқы істер министрлігі) Қазақстан Республикасының жол қозғалысы және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы халықаралық ұйымдармен және мемлекеттер мен қызметін үйлестіруді қамтамасыз етеді; дипломатиялық өкілдіктерінің, консулдық мекемелерінің, халықаралық ұйымдардың өкілдіктерінің, шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың, шетелдік компаниялардың фи-

лиалдары мен өкілдіктерінің, шетелдік қатысуы бар заңды тұлғалардың автокөлік құралдарына арналған мемлекеттік тіркеу нөмірлік белгілерінің үлгілерін, көлік құралдары мен олардың жүргізушілерін халықаралық жол қозғалысына қатысуға жіберу үшін қажетті басқа да арнайы өнімдердің үлгілерін әзірлеуде уәкілетті органмен өзара іс-қимыл жасайды; дипломатиялық өкілдіктерінің, шет мемлекеттердің консулдық мекемелерінің, халықаралық ұйымдарының өкілдіктерінің, шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың, шетелдік компаниялардың филиалдары мен өкілдіктерінің, шетелдік қатысуы бар заңды тұлғалардың көлік құралдарының жүргізушілері арасында жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз етуде уәкілетті органға жәрдем көрсетеді; уәкілеттік органды дипломатиялық өкілдіктерімен, шет мемлекеттердің консулдық мекемелерімен, халықаралық ұйымдардың өкілдіктерімен, шетелдіктермен, азаматтығы жоқ адамдармен, шетелдік компаниялардың филиалдары мен өкілдіктерімен, шетелдік қатысатын заңды тұлғалармен механикалық көлік құралдарының жекелеген түрлерін және олардың тіркемелерін мемлекеттік тіркеуді жүргізуге, емтихандарды қабылдауға және жүргізуші куәліктерін беруге, сондай-ақ тиісті құқықтық көмек көрсету бойынша өзара іс-қимылын ұйымдастырады; дипломатиялық өкілдіктерінің, шет мемлекеттердің консулдық мекемелерінің, халықаралық ұйымдардың өкілдіктерінің, шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың, шетелдік компаниялардың филиалдары мен өкілдіктерінің, шетелдік қатысуы бар заңды тұлғалардың механикалық көлік құралдары мен олардың тіркемелерін міндетті техникалық байқаудан өткізуді ұйымдастырады;

- Азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасы төтенше жағдайлар министрлігі) жол-көлік оқиғалары салдарынан туындаған төтенше жағдайларды жою кезінде мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылын үйлестіруді ұйымдастырады; лауазымды адамдарға, жеке кәсіпкерлерге және заңды тұлғаларға жол-көлік оқиғалары салдарынан туындаған төтенше жағдайларды жою жөнінде нұсқама береді; жол-көлік оқиғаларының салдарынан туындаған төтенше жағдайларды жою кезінде материалдық-техникалық ресурстарды жұмылдырады; жол-көлік оқиғалары салдарынан туындаған төтенше жағдайларды жоюға тартылған авариялық-құтқару қызметтерінің (оның ішінде аэроұтқыр жасақтарының) қызметін қам-

тамасыз етеді; трассалық медициналық-құтқару пункттерін құрады, ұйымдастырады және олардың қызметін қамтамасыз етеді;

- Әскери полиция органдары Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік органдарының, Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарының көлік құралдарының жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз етеді; Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметінің ерекше мақсаттағы күштерін қоспағанда, Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарының механикалық көлік құралдары мен олардың тіркемелерін тиісті құжаттар мен мемлекеттік тіркеу нөмір белгілерін бере отырып, мемлекеттік тіркеуді жүзеге асырады; Ұлттық қауіпсіздік, қорғаныс және ішкі істер саласындағы орталық мемлекеттік органдардың бірінші басшылары айқындайтын тәртіппен әскери полиция органдарында тіркелген механикалық көлік құралдарын және олардың тіркемелерін міндетті техникалық байқаудан өткізуді жүзеге асырады; уәкілетті органның келісімі бойынша Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік органдарының, Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарының көлік құралдарының колонналарын сүйемелдеуді ұйымдастырады және қамтамасыз етеді және осы колонналардан өту кезінде жолдар мен көшелердегі жол қозғалысын реттеуді жүзеге асырады; Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдарының, ұлттық қауіпсіздік, қорғаныс салаларындағы уәкілетті органдардың бірінші басшысы бекітетін Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарының механикалық көлік құралдары мен олардың тіркемелерін мемлекеттік тіркеу қағидаларын әзірлейді.

Атқарушы билік субъектілерінің алдына қойылған мақсаттарға қол жеткізуде құқықтық нормалардың сақталуын бақылау маңызды рөл атқарады. Бақылау-мемлекеттік басқарудың маңызды функцияларының бірі. Басқару категориясы ретінде бақылау-қадағалау қызметі тарихи түрде мемлекеттік басқарумен байланысты, оның қажетті элементі болып табылады. Шынында да, адам топтарын тиімді басқару тиісті бақылау мен қадағалаусыз мүмкін емес. Бақылау – бұл жалпы биліктің ажырамас функциясы. Нақты бақылау функциясы арқылы кері байланыс жүзеге асырылады, бұл басқару субъектісіне басқару әсерінің нәтижелері туралы ақпарат алуға, қажет болған жағдайда осы әсерді түзетуге мүмкіндік береді (Зырянов 2004). Көп-

теген жылдар бойы бақылау және қадағалау сияқты құбылыстардың көлемі мен арақатынасы туралы пікірталастар болып жатыр. Мәселен, мысалы, П. И. Кононов, В. Я. Кикоть, И. Ш. Киясханов «бақылау көлеміне байланысты олар іс-әрекеттің заңдылығы мен орындылығы тексерілетін нақты бақылауды және тек заңдылықты тексерумен шектелетін қадағалауды ажыратады» деп атап өтті (2009), яғни қадағалау – бұл тарылған бақылау. Е. Матвеевтің тағы бір көзқарасы-бақылау мен қадағалау жүргізу тәсілімен ерекшеленеді, «бақылау» – бақыланатын қызмет саласында болып жатқан нақты процестер мен құбылыстарды белгіленген талаптармен салыстыру, ал «қадағалау» – бақылаудағы субъектінің міндетті талаптардың орындалуы мен сақталуын жүйелі, мақсатты бақылау белгіленген қызмет саласында (Матвеев), яғни бақылау үнемі – белгілі бір уақыт аралығында, ал қадағалау – үнемі тоқтата тұрусыз және тоқтатусыз жүзеге асырылады. Осы пікірге сәйкес, тәуелсіз құбылыстар ретінде «қадағалау» және «бақылау» ұғымдары туралы айтуға болады. Алайда, көбінесе азаматтардың, кәсіпорындардың, ұйымдардың бостандығын қамтамасыз ету, оларды мемлекет тарапынан шамадан тыс қорғаншылықтан құқықтық актілермен қорғау мақсатында билік субъектілерінің бақылау өкілеттіктері шектеледі және оларға тек қадағалауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Көптеген ғалымдар кәсіпорындардың, ұйымдардың қызметіне, азаматтардың өміріне мемлекеттік араласудың төмендеуі, құқықтық мемлекетке көшу жағдайында бақылау көлемін тарылту арқылы қадағалау рөлі артады деген көзқарасты ұстанады (Бахрах 1996).

2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V ҚРЗ «жол қозғалысы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы Қазақстан Республикасында жол қозғалысының жұмыс істеуінің және оның қауіпсіздігін қамтамасыз етудің құқықтық негіздері мен жалпы шарттарын белгілейді (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194>). Осы заңда негізгі қағидаттардың бірі айқындалған – бұл жол қозғалысына қатысушылардың өмірі мен денсаулығының шаруашылық қызметтің экономикалық нәтижелерінен басымдығы, яғни жол қозғалысына қатысушыларды жол-көлік оқиғаларынан және олардың зардаптарынан қорғау. Демек, жол-көлік оқиғаларының себептерін анықтауға және алдын алуға, олардың салдарының ауырлығын төмендетуге бағытталған іс-шаралар көлік мүмкіндігін дайындау және іске асыру кезеңдерінде жүзеге асырылуы керек. Дәл осы тәсіл

жол қозғалысын қоғамдық қатынастар саласы ретінде қарастыруға құқық береді.

Бұл қатынастар бір мақсатпен біріктіріліп, әртүрлі нормалармен, соның ішінде құқық нормаларымен реттеледі. Жол қозғалысы саласына қатысты көлік қажеттілігін қанағаттандыру процесіне қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының осы саладағы басқару жөніндегі қызметі ретінде қарау ұсынылады. Осылайша, ұсынылған жол қозғалысы саласы жүйе құраушы сипатқа ие болады (Майоров 2015).

Нәтижелер және талқылау

2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V ҚРЗ «Жол қозғалысы туралы» Қазақстан Республикасы Заңы жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету кезінде жол қозғалысына қатысушылардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін сақтау қағидатын бекітті. Бұл бақылау-қадағалау қызметінің тиімсіз әдістерінен бас тартуды қажет етеді, тек оңтайлы ғана емес, сонымен қатар құқықтық демократиялық мемлекет туралы қазіргі заманғы идеяларға сәйкес келетін әдістерді қолдануды талап етеді (Сергеев 2009) (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194>).

Соңғы жылдары елеулі ғылыми зерттеулер мен тәжірибені зерделеу негізінде әлемде жол қозғалысы қауіпсіздігі проблемаларын және оларды шешу жолдарын елеулі қайта қарау байқалды. Бұл қайта қарау біртіндеп жол қауіпсіздігі саласындағы басқарушылық шешімдердің ұлттық және халықаралық тәжірибесінде өз көрінісін тапты және келесі постулаттарға келеді:

- жол-көлік оқиғаларын, ең алдымен, жол қозғалысы қауіпсіздігінің «аудитін» қолдану салдарынан оларды болжау және алдын алу есебінен едәуір дәрежеде болдырмауға болады;

- адамның табиғи психофизиологиялық қасиеттерінің қазіргі автомобиль жағдайындағы ақпараттық жүктемеге сәйкес келмеуіне үлкен мән беру керек;

- жол

- көлік оқиғалары проблемасын түсіну және оны шешу үшін ғылыми тәсіл, сенімді деректер және зерттеу базасы қажет;

- жол қозғалысы қауіпсіздігінің негізгі проблемаларының бірі – адам факторы деп аталады, ол әсіресе жылдамдық режимінен асып кету жағдайында теріс көрінеді;

- жол қозғалысының ең осал қатысушылары – жаяу жүргіншілер, автокөлік пайдаланушылары сияқты қауіпсіз жол ортасына құқығы бар;

- жол қозғалысы қауіпсіздігі жөніндегі бағдарламалар мен стратегияларды тиімді іске асыру ең жоғары деңгейде саяси қолдауды, сектор аралық деңгейде басшылықты, жүйелі тәсілді және барлық орындаушылардың тығыз әріптестігін қажет етеді (Пикина 2018).

Жол қозғалысы саласында мемлекеттік органдардың басқару қызметінің үш негізгі моделін ажыратуға болады. Мемлекеттік органдардың жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі басқарушылық қызметінің (министрлік) бірінші моделі (біздің көзқарасымыз бойынша ең тиімдісі) жол қозғалысы қауіпсіздігі саласындағы жетекші мекеме жеке министрлік (әдетте көлік бөлімі) немесе осындай министрліктің құрамында жұмыс істейтін арнайы агенттік болып табылатынын көздейді. Мемлекеттік органдардың жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі басқару қызметінің екінші моделін Швецияда, Финляндияда, Ирландияда, Словенияда, Венгрияда, Мальтада әрекет ететін заңды тұлға мәртебесіндегі жол қозғалысы қауіпсіздігі жөніндегі жекелеген агенттіктермен ұсынылған. Әдетте, олардың өз бюджеті бар және тиісті министрліктер мен үкіметтер алдындағы жұмысының нәтижелеріне жауап береді.

Жол қозғалысы саласын және оның қауіпсіздігін басқарудың тағы бір кең таралған моделі – бұл ведомствоаралық модель (біз оны ең аз тиімді деп санаймыз), заңды тұлғаны және қаржыландыруды құрмай-ақ ұлттық кеңес немесе жол қозғалысы қауіпсіздігі жөніндегі комиссия негізгі мекеме болып табылады. Мұндай модель консультациялық бағытқа ие және Бельгияда, Грекияда, Чехияда, Польшада, Болгарияда, Хорватияда, Кипрде, Латвияда жүзеге асырылды (Пикина 2018).

Мемлекеттік басқару органдарының құқық қорғау қызметінің бір түрі ретінде мемлекеттік бақылау мен қадағалау жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады (Майоров 2008).

Жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мәні «жол қозғалысы» және «жол қозғалысы қауіпсіздігі» анықтамаларының призмасы арқылы қарастырылады. Құқықтық әдебиеттерде жол қозғалысы ұғымының мәні туралы бірнеше көзқарастар бар. Сонымен, жол қозғалысы саласындағы кейбір мамандар оны үш өзара байланысты элементтерден тұратын күрделі ди-

намикалық жүйе ретінде түсінеді және қарастырады: адам, көлік құралы, жол (Изосимов 2006). «Жол қозғалысы» терминімен көлік құралдарының жолдармен кеңістікте қозғалу процесін қарастыратын ғалымдар басқаша көзқарасты ұстанады, онда оның қатысушыларының іс-әрекеттері арнайы нормалармен реттеледі (Домрачев 2009).

Үшінші ғалымдардың өз көзқарасы бар, ол адамдар мен жүктерді көлік құралдарының көмегімен жолдарда жылжыту процесінде, сондай-ақ осы қозғалыс жағдайларын басқару процесінде туындайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретінде жол қозғалысы деп түсінеді (Корякин 2009).

2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V ҚРЗ «Жол қозғалысы туралы» Қазақстан Республикасы Заңында қолданылатын негізгі ұғымдардың анықтамалары берілген. Атап айтқанда, бұл жол қозғалысы деп адамдар мен жүктерді көлік құралдары арқылы немесе жолдарсыз жылжыту процесінде туындайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығы деп айтылады (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194>).

Мысалы Американдық автор Мохаммед Альджабан жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын бұзу жарақатқа, мүгедектік, тіпті көптеген жағдайларда өлім сияқты ауыр жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Мүліктің жоғалуы мен көлік құралының зақымдануы туралы айтпағанда, бұл жеке және әлеуметтік шығындарға әкеледі деп көрсетеді (Aljaban 2021).

Жол қозғалысының негізгі белгілеріне мыналар жатады: адамдардың қарым-қатынасы процесінде қоғамдық орындарда қоғамдық қатынастардың пайда болуы және дамуы; жеке және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, осылайша осы қатынастарды құқықтық немесе өзге де әлеуметтік реттеу арқылы қоғамдық өмірдің тыныштығы, келісімділігі мен ритмикалық ортасы құрылады (Бахаев 2009).

2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V ҚРЗ «Жол қозғалысы туралы» Қазақстан Республикасы Заңы «жол қозғалысы қауіпсіздігі» және «жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету» сияқты негізгі ұғымдардың мәнін ашады (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194>). Жол қозғалысының қауіпсіздігі оның қатысушыларының жол-көлік оқиғаларынан және олардың зардаптарынан, сондай-ақ жол қозғалысының экологиялық жағдайға, халықтың денсаулығына теріс әсерлерінен қорғалу дәрежесін көрсететін жол

қозғалысының жай-күйі ретінде айқындалған. Басқаша айтқанда, қоғамдық қауіпсіздіктің бір түрі ретінде жол қозғалысы саласындағы қауіпсіздік деп жол қозғалысына қатысушылар үшін нақты және ықтимал қауіптерді болдырмау мақсатында норма шығару және қоғамдық қатынастарды құқықтық іске асыру нәтижесінде реттелген нақты жай-күйі, олардың жол-көлік оқиғаларынан және адамдардың, олардың еңбек заттарының қоғамдық қажетті қозғалысын жүзеге асыру кезіндегі салдарларынан қорғалу дәрежесі мен сапасы түсініледі (Майоров 2009).

Жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етуге келетін болсақ, 2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V ҚРЗ «Жол қозғалысы туралы» Қазақстан Республикасының Заңында ол жол-көлік оқиғаларын, жол қозғалысының экологиялық жағдайға, халықтың денсаулығына теріс әсерін болдырмауға, олардың зардаптарының ауырлығын төмендетуге, сондай-ақ осындай жағдайларды жоюға бағытталған қызмет ретінде айқындалған салдары (<https://adilet.zan.kz/>).

Жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау ұғымы «Жол қозғалысы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының нормаларында берілген. Осы заңның 21-бабына сәйкес жол жүрісі саласындағы мемлекеттік бақылау мен қадағалауды уәкілетті мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасының заңдарында, Қазақстан Республикасы Президентінің және Қазақстан Республикасы Үкіметінің актілерінде белгіленген құзыреті шегінде тексеру және профилактикалық бақылау нысанында жүзеге асырады.

Осы бақылаудың (қадағалаудың) мазмұны: 1. қадағалау объектілерінің заңдарда және заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерде айқындалған қағидаларға және міндетті талаптарға және оларға негізделген қадағалау саласындағы қолданыстағы техникалық-құқықтық нормаларға сәйкестігін белгілеу; 2. аталған ережелерді, талаптарды және техникалық-құқықтық нормаларды бұзушылықтарды қадағалау бойынша жүргізілген іс-шаралардың нәтижесінде анықталған бұлтартпау және олардың алдын алу, осы бұзушылықтардың салдарын жою (Конин 2009).

Жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік бақылау (қадағалау) мемлекет қызметінің бағыты ретінде мынадай белгілерге ие:

1. бақылау функциясы объективті қажетті және әлеуметтік қажетті мақсаттарға байланысты, атап айтқанда – жол қозғалысына қатысу-

шылардың өмірі мен денсаулығын сақтау, ЖКО санына зайту. Бұл мақсаттарға жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты бөлігінде заңнаманың, ережелердің, стандарттардың, техникалық нормалардың және басқа да нормативтік құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету арқылы қол жеткізіледі;

2. бұл функция мемлекет қызметінің нормативтік реттелген бағыты болып табылады;

3. оның мазмұны мемлекеттің әлеуметтік зиянды ауытқуларды белгілеу және тежеу жөніндегі нақты қызметі болып табылады. Уәкілетті органдар мен адамдар ұйымдық-құқықтық тәсілдер мен құралдарды пайдалана отырып, құзыреті шеңберінде бақылаудағы объектілердің қызметі нормативтік нұсқамаларға сәйкес келетіндігін анықтайды, егер жоқ болса, онда кінәлілерді жауапқа тарту жөнінде тікелей шаралар қабылдайды;

4. бұл қызмет әлеуметтік-трансформациялық сипатта болады. Жол қозғалысына қатысушыларды мемлекеттік бақылау олардың мінез-құлқына тікелей әсер етеді, осылайша жол қозғалысы ережелерінің және жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы өзге де нормативтік құжаттардың сақталуын қамтамасыз етеді;

5. бұл функция нақты оқшауланған және белгілі бір саяси және құқықтық процесс шеңберінде жүзеге асырылады. Мемлекеттік бақылаудың бұл түрі жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету шеңберінде жүзеге асырылады, оның міндеттеріне азаматтардың өмірін, денсаулығы мен мүлкін қорғау, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, сондай-ақ жол-көлік оқиғаларының алдын алу, олардың зардаптарының ауырлығын төмендету жолымен қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғау жатады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, келесі қорытынды жасауға болады, жол қозғалысы қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік бақылау мен қадағалауды жол-көлік оқиғаларының пайда болуды алдын алу, сондай-ақ олардың зардаптарының ауырлығын төмендету мақсатында адамдар мен жүктерді көлік құралдарының көмегімен жолдар шегінде онсыз тасымалдау процесінде пайда болатын бұзушылықтарды алдын алуға, анықтауға, және жолын кесуге бағытталаған Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілермен анықталған

арнайы қызмет. Мұндай бақылаудың мазмұны уәкілетті органдар мен адамдар ұйымдық-құқықтық тәсілдер мен құралдарды пайдалана отырып, құзыреті шеңберінде Қазақстан Республикасы заңнамасының, ережелердің, стандарттардың, техникалық нормалардың және басқа да нормативтік құжаттардың жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты бөлігінде сақталатынын анықтайды; ал бұзушылықтар анықталған жағдайда олар бойынша тікелей жою және кінәлілерді жауапқа тарту шараларын қабылдайды.

Жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау функциясы бірқатар белгілерге ие, атап айтқанда: бұл функция объективті қажетті және әлеуметтік қажетті мақсаттарға байланысты, мемлекет қызметінің нормативтік реттелген бағыты болып табылады, әлеуметтік-трансформациялық сипатқа ие, нақты оқшауланған және белгілі бір саяси және құқықтық процесс шеңберінде жүзеге асырылады, оның мазмұны әлеуметтік-зиянды ауытқуларды анықтау мен тежеу бойынша мемлекеттің нақты қызметі болып табылады.

Қорытынды

Көрсетілген проблемалар жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етуді мемлекеттік бақылау және әкімшілік қадағалау жүйесінің барлық кемшіліктерімен ғана қамтылмайды. Бұл жүйені жетілдіру ғылыми және нормашы-ғармашылық қызметтің өзекті бағыты болып табылады, оның мақсаты жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз етуді мемлекеттік бақылау мен әкімшілік қадағалауды жүзеге асырудың үрдістері мен проблемаларын жан-жақты анықтау және осы негізде ПМ-нің бақылау-қадағалау құқықтық қатынастарының субъектісі ретіндегі әкімшілік-құқықтық мәртебесін онтайландыру жөнінде ұсыныстар әзірлеу болуға тиіс.

Жол жүрісі немесе көлік құралдарын пайдалану қағидаларын сақтау шеңберінде адамның өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар тікелей негізгі объект ретінде танылуы керек – бұл көптеген авторлардың пікірі және біз осы аталған пайымдаумен келісеміз.

Әдебиеттер

- Сергеев С.А., Шевченко П.Н. К проблеме осуществления государственного контроля и административного надзора за обеспечением безопасности дорожного движения // Вестник Московского университета МВД России. № 9, 2009.
- Зырянов С.М. Административно-надзорная деятельность федеральных органов исполнительной власти: Монография. М.: ВНИИ МВД России, 2004.
- Административное право России: Учебник / Под ред. П.И. Кононова, В.Я. Кикотя, И.Ш. Киясханова. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юнити-Дана: Закон и право, 2009. С. 495.
- Матвеев Е. К вопросу о соотношении понятий «надзор» и «контроль» в сфере государственного управления (на примере Роспотребнадзора) // Первый пермский правовой портал. URL: <http://territoriaprava.ru/topics/26094->
- Бахрах Д.Н. Административное право: Учебник для вузов. М., 1996.
- Майоров В.И. Контроль и надзор в сфере дорожного движения // Вестник Уральского института экономики, управления и права. № 2. 2015. С. 100-101.
- Пикина Е.А., Беженцев А.А. Зарубежный положительный опыт управленческой деятельности государственных органов по обеспечению безопасности дорожного движения, перспективы его использования ГИБДД МВД России // Вестник Московского университета МВД России. № 6. 2018. С. 241-242.
- Майоров В.И. Основное противоречие дорожного движения // Транспортное право. – 2008. – № 3. – С. 23.
- Изосимов С.В., Кузнецов А.П., Маршак Н.Н. Актуальные проблемы обеспечения безопасности дорожного движения на современном этапе // Транспортное право. – 2006. – № 1. – С. 17.
- Домрачев Д.Г. Дорожный надзор государственной инспекции безопасности дорожного движения МВД России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2009. – С. 7.
- Корякин И.И. Законодательство Российской Федерации в области обеспечения безопасности дорожного движения // Административное право и процесс. – 2009. – № 6. – С. 21.
- Aljaban, Mohamed, “Analysis of Car Accidents Causes in the USA” (2021). Thesis. Rochester Institute of Technology. Accessed from <https://scholarworks.rit.edu/theses>.
- Бахаев А.А. Административно-правовое регулирование дорожного движения: вопросы безопасности и ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Челябинск, 2009. – С. 14.
- Майоров В.И. К вопросу о безопасности в сфере дорожного движения // Транспортное право. – 2009. – № 4. – С. 40.
- Конин Н.М., Филатова А.В. Регламенты и процедуры в сфере реализации государственного контроля (надзора). – Саратов, 2009. – С. 58.

References

- Bakhrakh, D. N. (1996). *Administrativnoye pravo: Uchebnik dlya vuzov*. [Administrative Law: Textbook for Universities]. Moscow, 399.
- Domrachev, D. G. (2009). *Dorozhnyy nadzor gosudarstvennoy inspeksii bezopasnosti dorozhnogo dvizheniya MVD Rossii*: [Abstract of PhD Thesis in Law]. Moscow, 7.
- Izosimov, S. V., Kuznetsov, A. P., & Marshakova, N. N. (2006). Aktual'nyye problemy obespecheniya bezopasnosti dorozhnogo dvizheniya na sovremennom etape [Current Problems of Traffic Safety Provision at the Present Stage]. *Transportnoye pravo*, (1), 17.
- Konin, N. M., & Filatova, A. V. (2009). Reglamenti i protsedury v sfere realizatsii gosudarstvennogo kontrolya (nadzora) [Regulations and Procedures in the Implementation of State Control (Supervision)]. *Saratov*.
- Koryakin, I. I. (2009). Zakonodatel'stvo Rossiyskoy Federatsii v oblasti obespecheniya bezopasnosti dorozhnogo dvizheniya [Legislation of the Russian Federation in the Field of Traffic Safety]. *Administrativnoye pravo i protsess*, (6), 21.
- Mayorov, V. I. (2015). Kontrol' i nadzor v sfere dorozhnogo dvizheniya [Control and Supervision in the Field of Traffic]. *Vestnik Uralskogo instituta ekonomiki, upravleniya i prava*, (2), 100-101.
- Mayorov, V. I. (2009). K voprosu o bezopasnosti v sfere dorozhnogo dvizheniya [On the Issue of Safety in the Field of Traffic]. *Transportnoye pravo*, (4), 40.
- Mayorov, V. I. (2008). Osnovnoye protivorechie dorozhnogo dvizheniya [The Main Contradiction of Traffic]. *Transportnoye pravo*, (3), 23.
- Pikina, E. A., & Bezhenzev, A. A. (2018). Zarubezhnyy polozhitel'nyy opyt upravlencheskoy deyatel'nosti gosudarstvennykh organov po obespecheniyu bezopasnosti dorozhnogo dvizheniya, perspektivy yego ispol'zovaniya GIBDD MVD Rossii [Foreign Positive Experience of Managerial Activities of State Bodies in Ensuring Traffic Safety, Prospects of Its Use by the State Traffic Safety Inspectorate of the Ministry of Internal Affairs of Russia]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*, (6), 241-242.
- Sergeev, S. A., & Shevchenko, P. N. (2009). K probleme osushchestvleniya gosudarstvennogo kontrolya i administrativnogo nadzora za obespecheniem bezopasnosti dorozhnogo dvizheniya [On the Issue of Implementing State Control and Administrative Oversight to Ensure Traffic Safety]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*, (9).
- Zyryanov, S. M. (2004). *Administrativno-nadzornaya deyatel'nost' federal'nykh organov ispolnitel'noy vlasti: Monografiya* [Administrative Supervisory Activity of Federal Executive Authorities: Monograph]. Moscow: VNI MVD Rossii.
- Aljaban, Mohamed. (2021). *Analysis of Car Accidents Causes in the USA* (Unpublished master's thesis). Rochester Institute of Technology. <https://scholarworks.rit.edu/theses>

Bakhaev, A. A. (2009). Administrativno-pravovoye regulirovaniye dorozhnogo dvizheniya: voprosy bezopasnosti i otvetstvennosti [Administrative and Legal Regulation of Road Traffic: Issues of Safety and Responsibility] [Unpublished doctoral dissertation]. Chelyabinsk.

Administrativnoye pravo Rossii: Uchebnik [Administrative Law of Russia: Textbook] (2009). Pod red. P. I. Kononova, V. Ya. Kikotya, & I. Sh. Kilyashanova. Moscow: Yuniti-Dana.

Matveev, E. (n.d.). K voprosu o sootnoshenii ponyatiy “nadzor” i “kontrol” v sfere gosudarstvennogo upravleniya (na primere Rospotrebnadzora) [On the issue of the correlation of the concepts “supervision” and “control” in the field of public administration (on the example of Rospotrebnadzor)]. Pervyy permskiy pravovoy portal. URL: <http://territoriaprava.ru/topics/26094->

Авторлар туралы мәлімет:

Отарбаев Ганибек Сырмаганбетұлы – заң ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, құқықтану кафедрасының аға оқытушысы (Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: ganibek.otarbaev@mail.ru);

Каржаубаева Ляззат Майлибаевна – заң ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, құқықтану кафедрасының оқытушысы (Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: lyazzat_karzh@mail.ru);

Исаева Айнур Женисовна – заң ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, құқықтану кафедрасының доценті (Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: Jannat1701@mail.ru).

Information about the authors:

Otarbaev Ganibek Syrmaganbetuly – candidate of legal sciences, senior lecturer of the Department of Law, Kyzylorda University “Korkyt Ata” (Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: ganibek.otarbaev@mail.ru);

Karzhaubaeva Lyazzat Mailibaevna – candidate of legal sciences, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, teacher of the Department of Jurisprudence (Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: lyazzat_karzh@mail.ru);

Isaeva Ainur Zhenisovna – Candidate of Legal Sciences, Kyzylorda University Korkyt Ata, Associate Professor of the Department of Law (Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: Jannat1701@mail.ru).

Сведения об авторах:

Отарбаев Ганибек Сырмаганбетұлы – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры правоведения Кызылординского университета имени Коркыт ата (Кызылорда, Казахстан, e-mail: ganibek.otarbaev@mail.ru);

Каржаубаева Ляззат Майлибаевна – кандидат юридических наук, преподаватель кафедры правоведения, Кызылординский университет имени Коркыт ата (Кызылорда, Казахстан, e-mail: lyazzat_karzh@mail.ru);

Исаева Айнур Женисовна – кандидат юридических наук, доцент кафедры правоведения, Кызылординский университет имени Коркыт ата (Кызылорда, Казахстан, e-mail: Jannat1701@mail.ru).

Тіркелді: 28 наурыз 2025 жыл
Қабылданды: 15 маусым 2025 жыл

**Ж.Ө. Өмірәлі¹, Г.Н. Рахимова²,
Э.М. Омурчиева¹, Б.К. Ильясова^{1*}**

¹Қонаев университеті, Алматы, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: baxonya_2775@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘРПК ШЕҢБЕРІНДЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ӨТІНІШТЕРІН ҚАРАУДЫҢ КЕЙБІР ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің қабылдануымен мемлекеттік органдарда азаматтардың өтініштерін қараудың нақты тәртібін айқындауға мүмкіндік беретін мемлекеттік органдардың ішкі әкімшілік рәсімдеріндегі өзгерістер, бұл азаматтардың мүдделерін неғұрлым тиімді қорғауға, ал әкімшілік органдар мен лауазымды тұлғалар тарапынан халықтың мемлекет сенімінің деңгейін арттыруға ықпал етеді. Осы ретте, авторлар ұжымдық арыз-шағым беру рәсімін пысықтауды, апелляциялық шағым берудің ұжымдық нысанын құқықтық реттеуді, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, олардың заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуде құқықтық нормаларды тұжырымдау бөлігінде орын алған кемшіліктердің жоюы қажет деп санайды.

Мақалада авторлар «адам», «азамат», «жеке тұлға» терминдерінің өзара байланысы және олардың құқықтық мәртебесіне талдау жасалады. ӘРПК-нің негізгі терминологиясында «әкімшілік процесс», «әкімшілік сот ісін жүргізу» ұғымдарының кешенді ғылыми-теориялық анықтама беруді ұсынады. Зерттеу барысында әкімшілік рәсім және әкімшілік сот ісін жүргізу қатынастары мәселелері талданады.

Шағымдану құқығы – заң бұзушылықтарды жоюдың тиімді тәсілдерінің бірі, құқық бұзушылықтың алдын алу, адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау құралдарының бірі. Қазіргі кезеңде әкімшілік рәсім – іс жүргізу заңнамасының ерекшелігі біздің қоғамымыз үшін негізінен әзірге тек мамандарға ғана түсінікті, жаңа терминдер мен институттарды қолданудың тиімділігін арттыру қажеттігі туындауда. ӘРПК нормаларында көзделген жолдандымдардың нысандарына, яғни ұсыныс, арыз, шағым, өтінішхат түрлерінің анықтамасын беруді, сондай-ақ әкімшілік процеске қатысушыларға әкімшілік актіні табыстаудың заңнамалық нормалары реттеуді, жеке және ұжымдық нысанда апелляциялық шағым беру нысандарын реттейтін нормаларды жетілдіруді ұсынады.

Түйін сөздер: жеке тұлға, заңды тұлға, әкімшілік рәсім, әкімшілік орган, арыз, шағым, жолданым, әкімшілік сот, әкімшілік акт.

Zh.O. Omirali¹, G.N. Rakhimova², E.M. Omurchiyeva², B.K. Ilyassova^{1*}

¹Kunaev University, Almaty, Kazakhstan

²KazNPU named after Abaya, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: baxonya_2775@mail.ru

On some issues of the consideration of appeals of individuals within the framework of the APC of Kazakhstan

With the adoption of the Administrative Procedural Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, changes have been made in the internal administrative procedures of state bodies, allowing to determine the specific procedure for considering citizens' appeals in state bodies, which contributes to more effective protection of citizens' interests, and on the part of administrative bodies and officials – to increase the level of public confidence in the state. At the same time, the authors consider it necessary to finalize the collective appeal procedure, eliminate existing shortcomings in the development of legal norms in ensuring legal regulation of the collective form of filing an appeal, protection of citizens' rights and freedoms, and their legitimate interests.

In the article, the authors analyze the relationship between the terms «person», «citizen», «personality» and their legal status. In the basic terminology of the APPC, it is proposed to give a comprehensive scientific and theoretical definition of the concepts of «administrative process» and «administrative legal proceedings». The study analyzes the issues of administrative procedure and administrative-procedural relations.

The right to appeal is one of the most effective ways to eliminate violations, one of the tools for the prevention of offenses, and the protection of human and civil rights and legitimate interests. At the present stage, the specifics of administrative procedure and procedural legislation lie in the fact that for our society, for the time being, it is mostly clear only to specialists, and there is a need to increase the effectiveness of the use of new terms and institutions. It is proposed to improve the norms governing the forms of appeal provided for by the norms of the APPC, that is, the forms of submission, application, complaint, petition, as well as the legislative norms for handing over an administrative act to participants in an administrative process, the forms of filing an appeal in individual and collective forms.

Keywords: an individual, a legal entity, an administrative procedure, an administrative body, an application, a complaint, an appeal, an administrative court, an administrative act.

Ж.О. Өмірәлі¹, Г.Н. Рахимова², Э.М. Омурчиева², Б.К. Ильясова^{1*}

¹Университет Кунаева, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*e-mail: baxonya_2775@mail.ru

О некоторых вопросах рассмотрения обращений физических лиц в рамках АППК РК

С принятием Административного процедурно-процессуального кодекса Республики Казахстан изменения во внутренних административных процедурах государственных органов, позволяющие определить конкретный порядок рассмотрения обращений граждан в государственных органах, что способствует более эффективной защите интересов граждан, а со стороны административных органов и должностных лиц – повышению уровня доверия населения к государству. При этом авторы считают необходимым доработать процедуру коллективного обжалования, устранить имеющиеся недостатки в части выработки правовых норм в обеспечении правового регулирования коллективной формы подачи апелляционной жалобы, защиты прав и свобод граждан, их законных интересов.

В статье авторы анализируют взаимосвязь терминов «человек», «гражданин», «личность» и их правового статуса. В основной терминологии АППК предлагается дать комплексное научно-теоретическое определение понятий «административный процесс», «административное судопроизводство». В ходе исследования анализируются вопросы административной процедуры и административно-процессуальных отношений.

Право на обжалование – один из эффективных способов устранения нарушений, один из инструментов профилактики правонарушений, защиты прав и законных интересов человека и гражданина. На современном этапе специфика административной процедуры – процессуального законодательства заключается в том, что для нашего общества, в основном, пока понятна только специалистам, возникает необходимость повышения эффективности применения новых терминов и институтов. Предлагается совершенствовать нормы, регламентирующие формы обращения, предусмотренные нормами АППК, то есть формы представления, заявления, жалобы, ходатайства, а также законодательные нормы вручения административного акта участникам административного процесса, формы подачи апелляционной жалобы в индивидуальной и коллективной формах.

Ключевые слова: физическое лицо, юридическое лицо, административная процедура, административный орган, заявление, жалоба, обращение, административный суд, административный акт.

Кіріспе

Ұлттық құрылыстың қазіргі кезеңінде Қазақстан Республикасында қарқынды саяси өзгерістер орын алуда. Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауларында халықпен ашық байланыс орнату – әр мемлекеттік қызметшінің басты міндеті екендігін баса ескертеді.

Саяси модернизацияның тұжырымдамалық фрейміне «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» моделі арқау болды. Осы ретте, тұжырымдама-

ны іске асыру аясында мемлекеттік органдарда «Е-өтініш» платформасы енгізіліп, бірқатар заң актілері де қабылданды, атап айтсақ, «Қоғамдық бақылау», «Әйелдердің құқықтары мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы» Заң, сондай-ақ, 2020 жылы 29 маусымда «Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі» (бұдан әрі – ҚР ӘРПК) (<https://online.zakon.kz/>) қабылданып, жеке тұлғалардың өтініштерін қараудың жаңа тәртібі заңнамалық түрде белгіленді. Кодекс аясында азаматтар мен

әкімшілік органдар арасында туындайтын жария-құқықтық даулар ерекше тәртіппен қаралады.

«Е-өтініш» платформасы – бұл ӘРПК-ге негізделген билікпен дауларда азаматтардың құқықтарын нығайтуға арналған сервис болып табылады. 2023 жылдың 10 айында ПМ орталық аппаратына «е-Өтініш» ақпараттық жүйесі арқылы 40 мыңға жуық өтініш, жолданымдар келіп түскен, жаңа кодекс қабылданғанға дейінгі кезеңмен салыстырғанда, арыз-шағымдар 46% – ға көп.

Ішкі істер министрлігіне күн сайын 200-ге жуық өтініш түседі. Әрбір өтініштің заңға сәйкес өз қарау мерзімі болады. Осылайша, арыз негізінде қозғалған әкімшілік рәсімнің мерзімі 15 жұмыс күнін құрайды. Шағымды қарау мерзімі шағым түскен күннен бастап 20 жұмыс күнін құрайды. Адвокаттың өтініші 10 жұмыс күні ішінде қаралады. Атқарушылық әрекеттерді жасауға байланысты сот орындаушыларының өтініштері 3 жұмыс күні ішінде қаралады. Көрсетілетін қызметті алушының мемлекеттік қызметті көрсету мәселелері бойынша тікелей мемлекеттік қызметті көрсететін органға келіп түскен шағым тіркелген күннен бастап 5 жұмыс күні ішінде қаралуға жатады (<https://polisia.kz/ru/>).

ҚР ӘРПК – еліміз үшін азаматтардың жоғары тұрған органдардың ықтимал озбырлығынан қорғану құқығына және басқарушылық сипаттағы шешімдерді қабылдауға қатысу құқығына кепілдік беретін құқықтық жүйедегі жаңа құжат болып табылады. Кодекс құрылымы бойынша 4 бөлімнен, 29 тарау, 176 баптан тұрады.

2021 жылдың 1 шілдесінен бастап ҚР ӘРПК қабылдануымен елімізде жаңа Мамандандырылған ауданаралық әкімшілік соттар (МАӘС) құрылды. Оларды әкімшілік құқық бұзушылық істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттармен шатастырмау қажет. Салық, кеден, монополияға қарсы, экологиялық, инвестициялық даулар, сондай-ақ мемлекеттік органдардың іс-әрекеттеріне немесе актілеріне қатысты даулар бұрын Мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттарда немесе аудандық соттарда қаралған болса, ендігі кезекте жаңа МАӘС-те қаралады (<https://szp.kz/news/>).

ҚР Азаматтық процестік кодексінің «Мемлекеттік биліктің, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, қоғамдық бірлестіктердің, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен мемлекеттік қызметшілердің шешімдері мен әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) дау айту туралы істер бойын-

ша іс жүргізу» деп аталатын 29 – тарауы (<https://adilet.zan.kz/kaz/>) іс жүзінде АПК-ден ӘРПК-ге бөлініп шықты.

ҚР ӘРПК қабылдаудың негізгі төрт мақсатын анықтауға болады : 1) бірыңғай заңнамалық актіде әкімшілік рәсімдер мен сот ісін жүргізудің құқықтық негіздерін, қағидаттары мен қағидаларын бекіту; 2) мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету; 3) халықтың мемлекетке деген сенім деңгейін арттыру; 4) әкімшілік органдардың шешімдеріне сот бақылауы үшін критерийлер белгілеу болып табылады.

«Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы Әкімшілік рәсімдік процессуалдық Кодексіне іске асыру жөніндегі шаралар туралы» ҚР Үкіметінің 2020 жылғы 24 қыркүйектегі № 128-ө өкіміне сәйкес (<https://adilet.zan.kz/>) еліміздің мемлекеттік органдарының басшылығы тарапынан 2020 жылғы 29 маусымдағы ҚР ӘРПК іске асыру мақсатында қабылдануы қажет болатын құқықтық актілердің тізбесі бекітуді, Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары заңнамада белгіленген тәртіппен белгіленген тізбеге сәйкес тиісті ведомстволық нормативтік құқықтық актілерді әзірлеп, қабылдауды, Әкімшілік рәсімдерді реттейтін НҚА-ді ҚР ӘРПК-не сәйкестендіруді, ҚР Әділет министрлігіне ұсынылған ақпаратты қорытындылау және құқықтық актілер қабылданған күннен бастап бір ай мерзімнен кешіктірмей Қазақстан Республикасы Үкіметінің басшылығына қабылданған шаралар туралы хабарлауды тапсырған болатын (Татарян В.Г., Хадисов Г.Х., Тузельбаев Е.О. 2021 : 239).

Жаңа кодекстің бір ерекшелігі – ол көптеген шетелдік құқықтық институттардан, оның ішінде неміс құқықтық жүйесінен алған. Сондықтан бұл актінің бірқатар ережелері Қазақстан Республикасында қолданылып жүрген құқықтық нормалар мен институттарды түсіндіруде қиындықтар туғызады. Сондай-ақ, ӘРПК көптеген іс жүргізу актілері немесе нормалардың қолданылу жағдайында қабылданғандықтан, жаңа Кодекстің қолданыстағы заң актілеріне сәйкестігіне қатысты мәселелердің туындайтындығы да белгілі.

Әдістер мен материалдар

Мақаланы жазу барысында азаматтық құқық саласына тән жеке-құқықтық әдістер, талдау әдісі, салыстырмалы-құқықтық, формальды-құ-

қықтық, сондай-ақ, аналитикалық әдістер қолданылды. Ғылыми танымның келесі әдістері: талдау, синтез, абстракция, жалпылау, ұқсастық және т.б. қолданылды. Зерттеу барысында қазақстандық және ресейлік ғалымдардың Әкімшілік рәсімдер мен әкімшілік сот ісін жүргізу мәселелері бойынша еңбектері, атап айтсақ, Д.Р. Егежанова, М.Т. Джунусова, А.Е. Алибеков, Д.Б. Умарғалиев, А.А. Амангелді, М.П. Досанова, М.М. Алиеваның және ресейлік ғалымдардан Р.А. Подопригора, А.В. Козулин, Е.И. Бурьянова, В.Г. Татарян, Г.Х. Хадисов, Е.О. Тузельбаевтың еңбектері қолданылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Заңдық ғылыми тұрғыда «адам», «тұлға», «азамат», «жеке тұлға» ұғымдарын жан-жақты зерттеу терминдердің алуан түрлілігі адамның біртұтас мазмұнын – биопсихосолеуметтік дегенді білдіреді. Биологиялық, тұлғалық және әлеуметтік принциптердің қосындысынан тұратын адам ұғымының бұл философиялық бірлігі заңда «жеке тұлға (азамат)» терминіне барынша толық сәйкес келеді.

«Адам» ұғымы барлық басқа терминдерге қатысты ең жалпы және абстрактылы болып табылады.

«Тұлға» ұғымы да ең абстрактілі мазмұндағы ұғым, ал құқықта философиядағы «адам» ұғымымен ұқсас мазмұнды болып келеді.

«Жеке тұлға» ұғымы неғұрлым оқшауланған және тәуелсіз болып көрінеді, ол қолданылатын құқық саласына қарай не «азамат» ұғымына қатысты жалпы сипатта болады (құқықтың мемлекеттік салаларында) немесе «азамат» ұғымымен (құқықтың жеке салаларында) теңестіріледі. «Азамат» терминінің өзі барлық келтірілген ұғымдардың ең аз абстрактілісі болып табылады және ол жеке адамның мемлекетпен қоғамдық-құқықтық қатынастардағы саяси-құқықтық байланысын көрсету үшін заң ғылымына енгізілген (Бурьянова 2006: 27).

Азаматтық айналымда «жеке тұлғаның» мәртебесі, оның ішінде неке қатынастарындағы жағдайы, мұрагерлік және өзге де қажетті мәліметтерге қол жеткізуде үлкен маңызға ие. Жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен міндеттері әрқашанда азаматтық құқықтық қатынастардың барлық өкілдері қатысушылары болып табылатын даулардың басты нысанасы болып табылады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы-

ның Конституциясымен және оның құқықтық мәртебесін айқындайтын басқа да заңнамалық нормалардың жиынтығымен реттелетін отандық заңнамалық жүйені жетілдіру аясында «жеке тұлғаның» құқықтық рөлі артуда.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 12-бабының 2-тармағында баяндалған: «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» (<https://online.zakon.kz/>). Бұл норма жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін, оның әрекет қабілеттілігін, барлық азаматтардың заң мен сот алдында теңдігін, өмір сүру және жеке бас бостандығын, қадір-қасиетін, ар-намысын және іскерлік беделін қорғау құқығын, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын, жеке және отбасы құпиясын, ұлттық, партиялық және діни көзқарасты анықтау құқығын, сондай-ақ республиканың бүкіл аумағында ана тілі мен мәдениетінің еркіндігін, еркін жүріп-тұру құқығын тануды білдіреді. Қазақстанның тұрғылықты жерін еркін таңдауы, ар-ождан бостандығы және еркін еңбек ету құқығы – әрбір азаматтың конституциялық құқықтарының қатарына жатады және оларды қоғамдық-саяси қатынастардың басқа субъектілерінің еркінен кемітуге болмайды.

Бұл ретте құқықтардың болуымен қатар азаматтар заң мен сот алдында жауапты болуға тиіс міндеттерді де атқаратынын ұмытпаған жөн. Бұл жеке және заңды тұлғалардың құқықтық кепілдіктері кез-келген уақытта мемлекеттік билік көздерімен шектелуі мүмкін дегенді білдірмейді. Бұл нормалар қоғам мен мемлекеттің дамуы үшін нақты бағдарлар берілген саяси-құқықтық құжаттардың тежелуі мен тепе-теңдік жүйесіне негізделеді.

Әкімшілік реформа 1990 жылдары басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Мемлекеттік басқаруды құқықтық қамтамасыз ету – бұл қоғамда өмір сүретін әрбір дерлік адамға тікелей қатысты болғандықтан, тұрақты, тұрақты жетілдіруді және дамытуды талап ететін маңызды мәселелердің бірі. Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан бері адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды күшейтуге, осы принциптерді қолданыстағы заңнамада бекітуге дәйекті түрде ұмтылып келеді. Қазақстан Республикасының Негізгі Заңы біздің елімізді демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде жариялады, оның

ең қымбат құндылығы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Қазақстан Республикасының адам өмірінің, құқықтары мен бостандықтарының ең жоғары құндылығы деп танылуы – тәуелсіз мемлекет пен оның негізгі конституциялық құндылықтарын бойына сіңірген халқының іргелі жетістігі (Джунусова 2024: 53).

Шағымдану құқығы – заң бұзушылықтарды жоюдың тиімді тәсілдерінің бірі, құқық бұзушылықтың алдын алу, адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау құралдарының бірі (Козулин 1994: 144). Азаматтардың жеке өтініш беру, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жеке және ұжымдық өтініштер жолдау құқығы еліміздің Негізгі Заңының 33-бабында бекітілген маңызды конституциялық құқықтарының бірі болып табылады (<https://online.zakon.kz/>). Конституциялық ережелер өтініштерді жеке де, ұжымдық түрде де беруге болатынын нақты көрсетеді. ҚР азаматтарының тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекет ісін басқаруға қатысуға, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей өзі жүгінуге, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштер жолдауға құқығы бар.

Азаматтардың жолданымдары азаматтық қоғам мен мемлекеттік басқару механизмі арасындағы байланыстың қажетті нысаны болып табылады. Біріншіден, өтініштердің көмегімен азаматтар әлеуметтік белсенділік танытады. Екіншіден, үндеу қоғам үшін болуы мүмкін келеңсіз салдардың алдын алуға көмектеседі (Егжанова 2023: 26).

Жолданымдардың ең көп таралған нысандары: ұсыныс, арыз, шағым, өтінішхат болып табылады. Осы өтініштердің әрқайсысының өзінің ерекшелігі, қараудың ерекше тәртібі және әртүрлі құқықтық салдары бар. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары азаматтардың келіп түскен өтініштеріне уақтылы жауап беруге және қандай да бір құқықтар бұзылған жағдайда оларды қалпына келтіру үшін шаралар қолдануға міндетті.

Жоғарыда аталған жолданымдардың ішінде арыз және шағым әкімшілік органмен назарға алынады. Жаңа ҚР ӘРПК бойынша хабарламаларды, ұсыныстарды, жауаптар мен жолданымдарды қарау енді оңайлатылған әкімшілік рәсім шеңберінде жүзеге асырылады.

ҚР ӘРПК 4-бабының 16-тармағына сәйкес жолданым – әкімшілік органға немесе лауазымды адамға жазбаша (қағаз және (немесе) элект-

рондық) немесе ауызша нысанда, сондай-ақ бейнеконференц-байланыс, бейнежолданым нысанында жіберілген арыз немесе шағым болып табылады (<https://online.zakon.kz/>). Заңнамалық анықтамадан көріп отырғанымыздай, жолданымдар екі нысанда берілуі мүмкін: арыз немесе шағым беру арқылы.

Алайда, қолданыстағы ӘРПК нормаларында конституциялық түрде бекітілген шағым беру құқығы түрлерінің анықтамалары жоқ, сондай-ақ ұжымдық нысанда шағым беру құқығы, әкімшілік процеске қатысушыларға әкімшілік актіні табыстаудың заңнамалық нормалары реттелмеген, мәселен, әкімшілік акт ұжымға беріледі ме немесе ұжымның өкіліне беріледі ме белгісіз. Бұл олқылықтар жаңа ӘРПК қабылданғанға дейін қолданыста болған «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Қазақстан Республикасының Заңында да шешімін таппаған болатын. Жеке және ұжымдық нысанда апелляциялық шағым беру нысандарын реттейтін нормалардың болмауы бекітілген конституциялық қағидаттың бұзылуын көрсетеді деп есептейміз.

Әкімшілік процедураларды талдаудан бұрын ӘРПК-нің негізгі терминологиясын түсіну қажет. ӘРПК-де, біздің ойымызша, артық анықтамалар синонимдер немесе мүлдем ашылмаған терминдер жиі қолданылады. Мысалы, «әкімшілік процесс», «әкімшілік сот ісін жүргізу» терминдерінің анықтамасы жоқ, дегенмен контекст бұл істі сотта қарауды білдіреді. Заңгер ғалым А.А. Амангелдінің пікірінше, әкімшілік сот ісін жүргізу бұл соттың ҚР АӨК-де айқындалған істер санаттары бойынша сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметі болып табылады (Амангелді 2022: 29).

Біздің ойымызша, жаңа қабылданған ҚР ӘРПК шеңберінде заңнамалық қолданысқа енгізілген өтініш, әкімшілік орган және т.б. сияқты бірқатар ұғымдар мен құқықтық категориялардың да тиісті түрде кешенді ғылыми-теориялық әзірлемесі жоқ, осы себепті, бұл заң жан-жақты қайта қаралуды, әлі де өзгерістер мен толықтыруларды қажет етеді. Кодекс нормаларын саралауда заңгер ғалымдардың ғылыми доктриналарының, сот органдары мен практикалық заңгерлердің және т.б. қызметіндегі құқық қолданудың синтезін кеңінен қолдану дұрыс шешімдер қабылдауға септігін тигізеді.

Әкімшілік рәсім және әкімшілік сот ісін жүргізу қатынастары мәселелеріне ерекше назар аудару қажет, өйткені бір заңнамалық актіге екі

түрлі кезеңді енгізу өте инновациялық шешім болып табылады.

Қазақстан Республикасының ӘРПК-де көзделген әкімшілік рәсім, басқаша айтқанда, әкімшілік органдардың және лауазымды адамдардың жеке немесе заңды тұлғалардан келіп түскен арыздары мен шағымдарын қараудың сотқа дейінгі әкімшілік рәсімі болып табылады. Айта кету керек, екі институт та, Әкімшілік процедуралар да, әкімшілік сот ісін жүргізу де Германияның құқықтық реттеу тәжірибесі негізінде жасалған.

Жаңадан қабылданған ҚР ӘРПК инновациялық сипатына қарамастан, ғалымдар әлі де болса әкімшілік органдар мен лауазымды тұлғалардың әкімшілік іс жүргізудің қатысушылары ретінде заңнамалық тұрғыдан бекітілмегендігін сынға алады. Мәселен, Ф.П. Досанова мен М. М. Алиев ӘРПК талдауы әкімшілік рәсімге қатысушы өтініш беруші мен мүдделі тұлға болып табылады деген пікірді ұстанады. Заң шығарушы тарапынан әкімшілік органдар мен олардың лауазымды тұлғаларын әкімшілік іс жүргізуге қатысушылар ретінде бекітілмеген. Осы ретте, авторлар мұндай норманы енгізу қажеттігін алға тарта отырып, мемлекеттік басқарудың мәртебесін ресімдеудің және кез-келген дәрежедегі лауазымды тұлғаларды жауапкершілікке тартудың, сол арқылы жеке жауапкершілік принципін қамтамасыз етудің маңыздылығын атап өтеді. (Досанова 2022: 63.).

Қазақстан Республикасындағы азаматтық сот ісін жүргізуден айырмашылығы, әкімшілік іс жүргізу Қазақстан Республикасы ӘРПК 117-бабына сәйкес сот шешімін орындау және соттың қадағалау сатысын қамтиды. Азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен заңды күшіне енген және «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес (<https://adilet.zan.kz/>) сот орындаушыларына жіберілген сот актілерінен айырмашылығы, әкімшілік іс бойынша сот қаулысы заңды күшіне енгеннен кейін үш жұмыс күні ішінде осы Кодекстің 171-бабының 1-тармағына сәйкес сот орындаушысымен жауапкерге орындауға жіберіледі, ал жауапкер өз кезегінде әкімшілік іс бойынша сот шешімін бір ай мерзімде орындауға міндетті, ол туралы сотқа хабарлауға міндетті.

Олай болмаған жағдайда, яғни сот шешімі белгіленген мерзімде өз еркімен орындалмаса, бірінші сатыдағы сот ҚР ӘРПК 127-бабына сәйкес ақшалай өсімпұл салады. Егер жауапкер

әкімшілік іс бойынша сот шешімін ерікті түрде орындамаған жағдайда, сот шешімі Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің нормаларына сәйкес атқару парағы бойынша мәжбүрлеп орындалуға жатады. ӘРПК бойынша шағымдану мерзімі үш айдан бір айға дейін қысқартылды. Бұл ретте АПК нормаларынан да бас тарта алмаймыз, себебі, мүдделерді білдіру, дәлелдеу және дәлелдеу процесі, істерді алдын ала тыңдауға дайындау, талап қоюды, апелляциялық және кассациялық шағымдарды қамтамасыз ету және т.б. мәселелер әлі де реттеледі.

ӘРПК нормалары жалпы алғанда, әкімшілік іс жүргізу заңнамасы жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін тек мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттерінен қорғауға арналған. Банк мекемелерінің немесе басқа да үкіметтік емес ұйымдардың әрекетіне немесе әрекетсіздігіне шағымдануға мүмкіндік беретін нормалар көзделмеген (Алибеков 2022: 156).

Алайда, бұл мүлдем дұрыс емес, өйткені, ӘРПК-нің 4-бабының 7-тармағына сәйкес, әкімшілік органға тек мемлекеттік меншіктегі заңды тұлғалар ғана емес, сонымен қатар Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес әкімшілік актіні қабылдау, әкімшілік әрекетті (әрекетсіздікті) жасауға уәкілеттік берілген басқа да ұйымдар да кіреді. Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі мен мерзімдері бұзылған жағдайда қозғалады. ҚР «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексінің 189, 805-баптарынан бастап прокуратура органдары заңды тұлғаларды әкімшілік жауапкершілікке тарту құқығына ие.

Әкімшілік құқық теориясында әкімшілік рәсімдер әдеттегі, ішкі және жеңілдетілген (оңтайландырылған) болып бөлінеді (Подопригора 2010: 251). Әдеттегі әкімшілік процедуралар тиімді басқару қызметінің нәтижесі болып табылады. Олардың арызы бойынша әкімшілік акт ресімделеді және ҚР ӘРПК 64-бабына сәйкес кодексте белгіленген тәртіппен берілген жолданым міндетті түрде қабылдануға, тіркелуге, есепке алынуға және қаралуға жатады (<https://online.zakon.kz/>).

Ішкі әкімшілік рәсім мемлекеттік органдардың ішкі қызметінің ақпараттық алмасу, жоспарлау, мониторинг, деректерді басқару және т.б. сияқты бағыттарын айқындайды. Подопригора Р.А. әкімшілік рәсімдердің белгіленген тізбесі толық емес деп санайды, сонымен қатар ол азаматтардың өтініштері бойынша рәсімді әкім-

шілік рәсімдердің дербес түрі деп таниды (Подпригора 2010: 251).

Ішкі рәсімдер лауазымды тұлғаның дара әкімшілік қызметіне немесе алқалы мемлекеттік органның қызметіне, мемлекеттік органның қызметін ұйымдастыру мәселелеріне, қызметтік құжаттарды қараудың, өткізудің және олардың орындалуын ішкі бақылаудың ішкі тәртібіне, мемлекеттік органдар арасында ақпарат алмасуға, сондай-ақ мемлекеттік функцияларды бөсекелес ортаға беруді жүзеге асыруға байланысты (Подпригора 2021: 137-146.).

Оңайлатылған әкімшілік рәсім мемлекеттік емес субъектілердің мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылын білдіреді. Кодексте айқындалған азаматтардың өтініштерін реттеу тәртібі және оның қолданылуы әкімшілік рәсімдерді жүзеге асырумен байланысты.

Жеке тұлға әкімшілік органға жазбаша, ауызша және электронды түрде жүгіне алады.

Оңайлатылған әкімшілік іс жүргізудің ҚР ӘРПК 62-70-баптарының ережелерімен реттелетін әкімшілік іс жүргізуден айырмашылығына түсіндірме беру үшін алдымен әкімшілік іс жүргізудің түсінігіне тоқталайық. Қазақстан Республикасының ӘРПК-нің 4-бабының 8 тармағына сәйкес, оның мәнінен шағымдану тәртібін реттеу және оңайлатылған әкімшілік іс жүргізу құқықтық реттеудің ортақ белгілерімен де сипатталады және айырмашылықтары да бар.

Заңнамалық деңгейде хабарламаларды, ұсыныстарды, сұратымдарды және пікірлерді қарау кезінде жолданымдарды қараудың қолданыстағы тәртібі сақталады. Алайда жолданымдарды қарау кезінде тындау жүргізілмейді, ал қарау қорытындысы бойынша Әкімшілік акт қабылданбайды. Өтініштерді қарау тәртібі рәсімінің нәтижесі тиісті жазбаша (қағаз) және немесе электрондық нысанда ресімделген әкімшілік актіні қабылдау болып табылады. Сондай-ақ, ҚР ӘРПК 76-бабына сәйкес өтініш негізінде қозғалған әкімшілік рәсімді қарау мерзімі оның келіп түскен күнінен бастап он бес жұмыс күнін құрайды, оны есептеу оны қоздыру сәтінен басталады, бірақ екі айдан аспайды (<https://online.zakon.kz/>). Жеңілдетілген әкімшілік рәсімді жүргізу тәртібіне қатысты нақты мерзім айқындалмаған.

Жоғарыда атап өтілгендей, әкімшілік органның әкімшілік актіні қабылдауға және әкімшілік әрекетті (әрекетсіздікті) жасауға құқығы бар. Әкімшілік орган ұғымы ҚР ӘРПК-де алғаш рет енгізілді. Мұндай органдар орталық атқарушы органдар, сондай-ақ Қазақстан Республикасы

Үкіметінің құрамына кірмейтін органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындар, басқа да ұйымдар (мысалы, нотариаттық палата және т.б.) болуы мүмкін.

Қорытынды

Азаматтардың мемлекеттік органдарға қол жеткізу проблемасы өте өзекті және іс жүзінде маңызды болып табылады. Өтініш беру институты мемлекеттік аппараттың халықпен байланысын нығайтудың қосымша арнасы болып табылады және олардың мемлекетке деген сенімінің дәлелі, сондай-ақ, әрбір хат пен ауызша өтініш халықтың мұқтаждықтарының, сұраныстары мен көңіл-күйінің өзіндік көрсеткіші болып табылады. Мемлекеттік органдар өтініштер арқылы өз азаматтарына не қажет екенін, не қажет екенін «естіп», «көре» алады, бұл өз бейнесінің орасан зор ақпарат көзі.

Қорытындылай келе, ӘРПК қабылдануына байланысты мемлекеттік органдардың ішкі әкімшілік рәсімдерінде болған өзгерістер мемлекеттік органдарда азаматтардың өтініштерін қараудың нақты тәртібін айқындауға мүмкіндік береді, бұл азаматтардың мүдделерін неғұрлым тиімді қорғауға, ал әкімшілік органдар мен лауазымды тұлғалар тарапынан халықтың мемлекет сенімінің деңгейін арттыруға әкелетін заң аясында әрекет етуге ықпал етеді.

Бұл ретте, азаматтардың ұжымдық өтініш беру рәсімін пысықтауды, егер өтініш ұжымдық нысанда берілсе, үлгілер бойынша іс-қимыл алгоритмдерін әзірлеуді орынды деп санаймыз.

Қолданыстағы заңнамалық базаға қарамастан, мәселе апелляциялық шағым берудің ұжымдық нысанын құқықтық реттеу, оларды тәжірибеде сынау бойынша нормалардың болмауында; қолжетімді нормативтік материал ретінде құқықтық теория, заң шығару техникасы, логика, семантика және т.б.. Қолданыстағы әкімшілік іс жүргізу заңнамасының ерекшелігі қоғамымыз үшін жаңа және негізінен тек мамандарға ғана түсінікті терминдер мен институттарды қолдану қажеттілігінен тұрады. Сот төрелігіне қолжетімділіктің бекітілген конституциялық қағидатын іске асыру және сонымен бірге азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін бірінші кезекте қорғауды қамтамасыз ету үшін құқықтық нормаларды тұжырымдау бөлігінде арнайы заңнаманың орын алған кемшіліктерін жою қажет деп санаймыз.

Рәсімдік құқық саласындағы нормативтік-құқықтық массивке қарамастан, проблема өтініш берудің ұжымдық нысанын құқықтық реттеу, оларды практикада байқаудан өткізу туралы нормалардың болмауында; құқық теориясы, заңнамалық техника, логика, семантика және т.б. тұрғысынан қолда бар нормативтік материал ретінде Қолданыстағы әкімшілік рәсімдік-іс жүргізу заңнамасының ерекшелігі біздің қоғамымыз үшін негізінен әзірге тек мамандарға ғана түсінікті жаңа терминдер мен институттарды қолдану қажеттігінен тұрады.

Сонымен қатар, азаматтардың ұжымдық өтініш беру рәсімін пысықтау, егер өтініш ұжымдық нысанда берілсе, іс-қимыл алгоритмдерін үлгілер бойынша әзірлеу орынды деп санаймыз. Процедуралық құқық саласындағы нормативтік-құқық-

тық массивке қарамастан, мәселе өтініш берудің ұжымдық нысанын құқықтық реттеу, оларды практикада сынақтан өткізу; құқық теориясы, заңнамалық техника, логика, семантика және т. б. тұрғысынан қолда бар нормативтік материалдың сапасы туралы нормалардың болмауында жатыр. Қолданыстағы әкімшілік процедуралық-процедуралық заңнаманың ерекшелігі – біздің қоғам үшін жаңа терминдер мен институттарды қолдану қажеттілігі, негізінен тек мамандарға түсінікті. Сот төрелігіне қол жеткізудің бекітілген конституциялық қағидатын іске асыру және сонымен бірге азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін басымдықпен қорғау үшін құқықтық нормаларды тұжырымдау кезінде бөлігінде арнаулы заңнаманың кемшіліктерін жою қажет деп санаймыз.

Әдебиеттер

«Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI Кодексі (2025.16.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38066317.

Более 40 тысяч обращений поступило в МВД через «е-Өтініш» за 10 месяцев. Polisia.kz : <https://polisia.kz/ru/bolee-40-tysyach-obrashhenij-postupilo-v-mvd-cherez-e-otinish-za-10-mesyatsev/>.

В Казахстане вводится в действие новый Административный Процедурно-Процессуальный Кодекс Республики Казахстан. 07.2021. <https://szp.kz/news/287-v-kazakhstane-vvoditsya-v-deystvie-novyy-administrativnyy-protsedurno-protsessua>.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377#z2016>.

«2020 жылғы 29 маусымдағы Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексін іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2020 жылғы 24 қыркүйектегі № 128-ө өкімі. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2000000128>.

Татарян В.Г., Хадисов Г.Х., Тузельбаев Е.О. Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан : общий анализ его структуры, основных терминов, понятий и некоторые авторские размышления. 2021 г. С. 239.

Бурьянова Е.И. Условия, определяющие правосубъектность индивида: общетеоретический аспект: диссертация кандидата юридических наук: 12.00.01. ил. РГБ ОД, 61 06-12/1898 – Волгоград. – 2006. – 185 с.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029.

М.Т. Джунусова. Конституционно-правовые аспекты защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРИШЫСЫ. Құқық сериясы. №2(147)/ 2024. ISSN: 2616-6844. eISSN: 2663-1318. 53 б.

Козулин А.В. Права человека и их защита // Государство и право. № 2, 1994. С. 144.

Егежанова Д.Р. Правовое регулирование порядка рассмотрения обращений физических лиц в рамках АППК РК. «Alikhan Bokeikhan University Хабаршысы, № 1 (56), 2023 г. С.24.

Амангелді А.А. Правовой анализ применения некоторых аспектов административного процедурно-процессуального кодекса в Республике Казахстан. Вестник Института законодательства и правовой информации РК № 3 (70)-2022. С. 29. <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/issue/view/30>.

Досанова М.П., Алиева М.М. Об участниках административной процедуры и иных лицах, в ней участвующих // Право и управление. -№2. – 2022. – С. 58-63.

«Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000261_.

Алибеков А.Е., Умарғалиев Д.Б. Сравнительно-правовой анализ деятельности прокурора в административном и гражданском судопроизводстве Республики Казахстан. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Право № 1(138)/2022. С. 156.

Административное право: учебный курс/ под ред. Р.А. Подопрігоры.- Алматы :Налоговый эксперт, 2010.- 368 с.
 Подопрігора Р.А. Развитие административного законодательства в Республике Казахстан: новый кодекс // Вестник ВГУ. Серия: Право. -№1. – 2021. – С. 137-146.

References

- «Qazaqstan Respublikasynyñ Äkimshilik räsiimdık-protsestik kodeksi» Qazaqstan Respublikasynyñ 2020 jylgy 29 mausymdağy № 350-VI Kodeksi (2025.16.03. berilgen ózgerister men tolyqtyrylyarmen). Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38066317. [“Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan” No. 350-VI of June 29, 2020 (with amendments as of March 16, 2025).]
- Bolie 40 tysiach obraşchenij postupilo v MVD cherez “e-Ötiniş” za 10 mesyatsev. (n.d.). Polisia.kz. Retrieved from <https://polisia.kz/ru/bole-40-tysyach-obrashhenij-postupilo-v-mvd-cherez-e-otinish-za-10-mesyatsev/>. [More than 40 thousand requests received by the Ministry of Internal Affairs through “e-Ötinish” in 10 months.]
- V Kazakhstane vvoditsya v deystvie novyy Administrativnyy Protsesturno-Protsestual’nyy Kodeks Respubliki Kazakhstan. (2021, July). Retrieved from <https://szp.kz/news/287-v-kazakhstane-vvoditsya-v-deystvie-novyy-administrativnyy-protsesturno-protsestual>. [A new Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan comes into effect.]
- Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattıq protsestik kodeksi. Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksi 2015 jylgy 31 qazañdağy № 377-V QRZ. “Ädilet” Qazaqstan Respublikasy normativtik quqıqtıq aktıleriniñ aqparattyq-quqıqtıq jýyesi. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377#z2016>. [Civil Procedural Code of the Republic of Kazakhstan No. 377-V dated October 31, 2015. “Ädilet” Information-Legal System of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan.]
- “2020 jylgy 29 mausymdağy Qazaqstan Respublikasynyñ Äkimshilik räsiimdık-protsestik kodeksin iske asıru jöindegi şaralar turalı” Qazaqstan Respublikasy Prem’er-Ministriniñ 2020 jylgy 24 qyrkúyektėgi № 128-ö ökim. “Ädilet” Qazaqstan Respublikasy normativtik quqıqtıq aktıleriniñ aqparattyq-quqıqtıq jýyesi. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2000000128>. [On measures to implement the Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 2020. Decree No. 128-ö dated September 24, 2020, of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan.]
- Tataryan, V. G., Khadisov, G. Kh., & Tuzelbaev, E. O. (2021). Administrativnyy protsesturno-protsestual’nyy kodeks Respubliki Kazakhstan: obshchiy analiz ego struktury, osnovnykh terminov, ponyatiy i nekotorye avtorskie razmyshleniya [Administrative procedural code of the Republic of Kazakhstan: general analysis of its structure, basic terms, concepts, and some author reflections] (p. 239).
- Bur’yanova, E. I. (2006). Usloviya, opredelyayushchie pravosub’yektnost’ individua: obshcheteoreticheskiy aspekt [Conditions determining the legal capacity of an individual: general theoretical aspect] (Candidate dissertation). Volgograd, Russia.
- Qazaqstan Respublikasy Konstitutsiyası 1995 jylgy 30 tamyz (2022.19.09. berilgen ózgerister men tolyqtyrylyarmen). Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029. [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (with amendments as of September 19, 2022).]
- Junusova, M. T. (2024). Konstitutsionno-pravovyye aspekty zashchity prav i svobod cheloveka i grazhdanina v Respublike Kazakhstan [Constitutional and legal aspects of protection of human and citizen rights and freedoms in the Republic of Kazakhstan]. *L.N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin, Law Series*, (2 (147)), 53.
- Kozulin, A. V. (1994). Prava cheloveka i ikh zashchita [Human rights and their protection]. *Gosudarstvo i pravo*, (2), 144.
- Egezhanova, D. R. (2023). Pravovoye regulirovaniye poryadka rassmotreniya obrashcheniy fizicheskikh lits v ramkakh APPK RK [Legal regulation of the procedure for considering appeals of individuals within the framework of the Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan]. *Alikhan Bokeikhan University Herald*, (1 (56)), 24.
- Amangeldi, A. A. (2022). Pravovoy analiz primeneniya nekotorykh aspektov administrativnogo protsesturno-protsestual’nogo kodeksa v Respublike Kazakhstan [Legal analysis of the application of some aspects of the administrative procedural code in the Republic of Kazakhstan]. *Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, (3 (70)), 29. Retrieved from <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/issue/view/30>
- Dosanova, M. P., & Alieva, M. M. (2022). Ob uchastnikakh administrativnoy protsedury i inyykh litsakh, v ney uchastvuyushchikh [On participants of administrative procedure and other persons involved]. *Pravo i upravlenie*, (2), 58-63.
- “Atqarushylyk is zhurghizu zhanye sot oryndawshylarynyñ márteshesi turaly” Qazaqstan Respublikasy 2010 jylgy 2 sauirdegi № 261-IV zañy [“On Enforcement Proceedings and Status of Bailiffs” Law No. 261-IV of the Republic of Kazakhstan dated April 2, 2010]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000261>.
- Alibekov, A. E., & Umargaliyev, D. B. (2022). Sravnitel’no-pravovoy analiz deyatel’nosti prokurora v administrativnom i grazhdanskom sudoproizvodstve Respubliki Kazakhstan [Comparative legal analysis of prosecutor’s activity in administrative and civil proceedings of the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Evraziyskogo natsional’nogo universiteta imeni L.N. Gumileva, Law Series*, (1 (138)), 156.
- Administrativnoye pravo: uchebnyy kurs [Administrative Law: textbook] (2010). Almaty, Kazakhstan: Nalogovyy ekspert.
- Podoprіgora, R. A. (2021). Razvitiye administrativnogo zakonodatel’sstva v Respublike Kazakhstan: novyy kodeks [Development of administrative legislation in the Republic of Kazakhstan: new code]. *Vestnik VGU. Seriya: Pravo*, (1), 137–146.

Авторлар туралы мәлімет:

Өмірәлі Жазира Өмірәліқызы – заң ғылымдарының докторы, Қонаев университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhaziraomirali@mail.ru);

Рахимова Гакку Нурлановна – PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gakku_almatycity@mail.ru);

Омурчиева Эльвира Маратовна – заң ғылымдарының кандидаты, Қонаев университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ya@elvira-marat.ru);

Ильясова Бақытгүл Қуанышқызы (автор-корреспондент) – заң ғылымдарының кандидаты, Қонаев университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baxonyu_2775@mail.ru).

Information about the authors:

Ominali Zhazira Ominalikyzy – Doctor of Law, Kunayev University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhaziraomirali@mail.ru);

Rakhimova Gakku Nurlanovna – PhD, Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Kazakhstan, Almaty, e-mail: gakku_almatycity@mail.ru);

Omurchieva Elvira Maratovna – Candidate of Law, Kunayev University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: ya@elvira-marat.ru);

Ilyasova Bakytgul Kuanyshkyzy (corresponding-author) – Candidate of Law, Kunayev University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: baxonyu_2775@mail.ru).

Сведения об авторах:

Омирәлі Жазира Омирәліқызы – доктор юридических наук, Кунаев Университет (Алматы, Казахстан, e-mail: zhaziraomirali@mail.ru);

Рахимова Гакку Нурлановна – доктор юридических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан, e-mail: gakku_almatycity@mail.ru);

Омурчиева Эльвира Маратовна – кандидат юридических наук, Кунаев Университет (Алматы, Казахстан, e-mail: ya@elvira-marat.ru);

Ильясова Бақытгүл Қуанышқызы (корреспондент-автор) – кандидат юридических наук, Кунаев Университет (Алматы, Казахстан, e-mail: baxonyu_2775@mail.ru).

Тіркелді: 28 наурыз 2025 жыл
Қабылданды: 15 маусым 2025 жыл

3-бөлім
**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ
ЖӘНЕ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ**

Section 3
**CIVIL LAW
AND LABOR LAW**

Раздел 3
**ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО
И ТРУДОВОЕ ПРАВО**

IRSTI 10.63.01; 10.63.25

<https://doi.org/10.26577/JAPJ202511427>

**Zh.A. Bekbutayeva^{1*}, A.S. Sabyr², E.K. Nurtazin²,
S.B. Beisebayeva², G.T. Muratova²**

¹ Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

² Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com

MODERN ISSUES IN THE EFFICACY OF SOCIAL DIALOGUE AND SOCIAL PARTNERSHIP IN KAZAKHSTAN'S WORKFORCE SECTOR

In contemporary Kazakhstan, the adaptation of labor relations involves harmonizing the interests of various societal stakeholders through globalization and international integration, with the aim of maintaining stability and fostering socio-economic growth. This study examines the characteristics and complexities of labor relations among the government, workers, and employers in Kazakhstan. Employing analysis and synthesis methods, the research investigates the concept of dialogue and partnership in legislative scrutiny of labor laws, while also assessing the level of participation from government, employers, and employees in this process.

The dialogue perspective is used to develop a unified understanding of dialogue as a process where employers, employees, and authorities interact to reach agreements on labor-related issues such as working conditions and social welfare. Kazakhstan's Labor Code specifically outlines regulations for labor relations, including rights and responsibilities of employers and workers, protection against discrimination, and workplace monitoring. Public opinion on the roles of authorities, workers, and employers in dialogue varies, influenced by factors such as respondents' age and industry.

In the IT and communications sectors, many workers perceive a lack of management engagement. Employee involvement levels also differ, with perceptions varying by gender. The practical significance of this research lies in its potential to inform national policy changes that could enhance social stability and economic growth. Furthermore, the study's findings may contribute to improving interactions between employers, employees, and the government, thereby promoting social stability and economic progress.

Keywords: labor law, social dialogue, social partnership, sectoral differences, harmonization of interests.

**Ж.А. Бекбутаева^{1*}, А.С. Сабыр², Е.К. Нуртазин²,
С.Б. Бейсебаева², Г.Т. Муратова²**

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Түрік-Қазақ университеті, Түркістан, Қазақстан

²Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*e-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com

Қазақстан Республикасындағы еңбек саласындағы әлеуметтік диалог пен әлеуметтік әріптестік тиімділігінің қазіргі заманғы мәселелері

Қазіргі Қазақстанда еңбек қатынастарын бейімдеуге тұрақтылықты сақтау және әлеуметтік-экономикалық өсуге жәрдемдесу мақсатында жаһандану және халықаралық интеграция арқылы қоғамдағы әртүрлі мүдделі тараптардың мүдделерін келісуді көздейді. Бұл зерттеуде Қазақстандағы үкімет, қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасындағы еңбек қатынастарының ерекшеліктері мен күрделілігі қарастырылады. Талдау және синтез әдістерін қолдана отырып, зерттеу еңбек заңнамасының сақталуын заңнамалық бақылаудағы диалог пен серіктестік тұжырымдамасын зерттейді және үкіметтің, жұмыс берушілердің және жұмысшылардың осы процеске қатысу деңгейін бағалайды.

Жұмыста жұмыс берушілер, жұмысшылар және билік органдары еңбек жағдайлары мен әлеуметтік қамсыздандыру сияқты еңбекке қатысты мәселелер бойынша келісімдерге қол жеткізу үшін өзара әрекеттесетін бірыңғай процесс ретінде әлеуметтік диалогқа көзқарас қолданылады. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі жұмыс берушілер мен қызметкерлердің құқықтары мен міндеттерін, кемсітушіліктен қорғауды және жұмыс орнындағы мониторингті қоса алғанда, еңбек қатынастарын реттейтін нормаларды айқындайды. Диалогтағы билік органдарының,

мысшылардың және жұмыс берушілердің рөлі туралы қоғамдық пікір респонденттердің жасы және олар жұмыс істейтін сала сияқты факторларға байланысты өзгереді.

Ақпараттық технологиялар мен коммуникациялар саласында көптеген жұмысшылар басшылық жұмысқа жеткіліксіз қатысады деп санайды. Қызметкерлердің қатысу деңгейі жынысына байланысты да өзгереді. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы-бұл әлеуметтік тұрақтылық пен экономикалық өсуге ықпал ететін ұлттық саясатқа өзгерістер енгізуге негіз бола алады. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері жұмыс берушілер, жалдамалы жұмысшылар және үкімет арасындағы өзара әрекеттесуді жақсартуға ықпал етуі мүмкін, осылайша әлеуметтік тұрақтылық пен экономикалық прогреске ықпал етеді.

Түйін сөздер: еңбек құқығы, әлеуметтік диалог, әлеуметтік әріптестік, салалық айырмашылықтар, мүдделерді үйлестіру.

Ж.А. Бекбутаева^{1*}, А.С. Сабыр², Е.К. Нуртазин²,
С.Б. Бейсебаева², Г.Т. Муратова²

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

²Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*e-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com

Современные проблемы эффективности социального диалога и социального партнерства в сфере труда в Республике Казахстан

В современном Казахстане адаптация трудовых отношений предполагает согласование интересов различных заинтересованных сторон в обществе посредством глобализации и международной интеграции с целью поддержания стабильности и содействия социально-экономическому росту. В данном исследовании рассматриваются особенности и сложности трудовых отношений между правительством, работниками и работодателями в Казахстане. Используя методы анализа и синтеза, в исследовании исследуется концепция диалога и партнерства при законодательном контроле за соблюдением трудового законодательства, а также оценивается уровень участия правительства, работодателей и работников в этом процессе.

В работе используется подход к социальному диалогу как единому процессу, в ходе которого работодатели, работники и органы власти взаимодействуют для достижения соглашений по вопросам, связанным с трудом, таким как условия труда и социальное обеспечение. Трудовой кодекс Республики Казахстана определяет нормы, регулирующие трудовые отношения, включая права и обязанности работодателей и работников, защиту от дискриминации и мониторинг на рабочем месте. Общественное мнение о роли органов власти, работников и работодателей в диалоге варьируется в зависимости от таких факторов, как возраст респондентов и отрасль, в которой они работают.

В сфере информационных технологий и коммуникаций многие работники считают, что руководство недостаточно вовлечено в работу. Уровень вовлеченности сотрудников также различается в зависимости от пола. Практическая значимость этого исследования заключается в том, что оно может стать основой для внесения изменений в национальную политику, которые могут способствовать социальной стабильности и экономическому росту. Кроме того, результаты исследования могут способствовать улучшению взаимодействия между работодателями, наемными работниками и правительством, тем самым способствуя социальной стабильности и экономическому прогрессу.

Ключевые слова: трудовое право, социальный диалог, социальное партнерство, отраслевые различия, гармонизация интересов.

Introduction

Kazakhstan's increasing global economic integration presents challenges in aligning labor relations with the needs of workers, employers, and the government. Economic pressures necessitate social dialogue and partnership to maintain stability, prevent labor disputes, and foster consensus. These elements are crucial for a contemporary and efficient labor relations framework. Addition-

ally, Kazakhstan's democratization efforts aim to improve citizens' quality of life and ensure equitable employment conditions. By studying international practices, Kazakhstan aims to develop social partnership principles, which requires examining current issues to identify feasible solutions. The significance of this subject is further emphasized by the need to harmonize legislation with global norms, improve labor laws, enhance worker protections, and establish better cooperation mecha-

nisms. This research is essential for Kazakhstan's socio-economic development.

From 2022 to 2024, numerous studies investigated labor relations in Kazakhstan, exploring both broad and specific aspects of the employment landscape. The most comprehensive analysis was conducted by A. Aidaraliyeva, Z. Sultanova, A. Tapalova, Y. Zhangaliyeva, and A. Ibyzhanova, who examined various forms of employment, including informal work, which is often underreported in official statistics and poses risks to social protection and government revenue. Their research suggests that improving government employment programs is vital for adapting to labor market changes (Aidaraliyeva, 2023). E. Eralina and R. Alshanov examined the impact of economic structural shifts, particularly the transition from a raw materials-based economy to a more diversified one, on the job market, noting substantial growth in the service sector at the expense of industry and agriculture. The rise of automation and globalization has increased demand for skills in areas such as informatics and finance, necessitating educational reforms (Yeralina 2023).

G. Musayev and N. Vishnevskaya studied the transformation of Kazakhstan's labor market during the COVID-19 pandemic, observing a surplus of unskilled workers while sectors like IT and healthcare face skill shortages. The pandemic has also accelerated digitalization, creating new income opportunities and skill requirements (Rahmetulina 2022). Z. Rakhatulina, A. Ureybayev, and A. Aidarova investigated the digital economy's impact on labor markets, emphasizing the need for faster adoption of digital technologies and updates to labor laws (Ashtaeva 2022). S. Ashtaeva and N. Tsuglaeva analyzed Kazakhstan's labor laws, noting compliance with international standards but highlighting enforcement gaps and the need for greater flexibility to adapt to market changes (Arinova 2023).

O. Arinova and Ch. Sambuu performed a comparative study of labor relations between Kazakhstan and Mongolia, noting that Kazakhstan focuses on developing a local market and attracting foreign investment, while Mongolia relies on labor migration, significantly impacting both countries' socio-economic spheres (<https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414>).

Despite these studies, the specifics of social dialogue and partnership in working conditions remain understudied, leaving gaps in understanding the interaction between employers, the government, and workers. This research aims to address these gaps by focusing on the unique aspects of labor relations in

Kazakhstan, the roles of social dialogue and partnership, and the involvement of government, employers, and employees.

Materials and methods

This research adopted a multidisciplinary strategy, combining legal and sociological techniques to investigate the effects of social dialogue and intervention on Kazakhstan's workforce. The study incorporated an evaluation of legal standards and a sociological review of employee and employer circumstances, as well as their interactions with one another and the government. Researchers examined the legal structure governing social dialogue and partnership in Kazakhstan, including crucial labor legislation. From a sociological perspective, the focus was on investigating the communicative function and interactions among various stakeholders in social discourse (government, employers, and employees). This involved assessing the efficacy of current social dialogue mechanisms, interacting with participants, and recognizing factors that impede or promote collaboration.

The investigation utilized theoretical analysis and synthesis to establish and describe the notions of "social dialogue" and "social partnership" within the labor context. This method facilitated a well-organized research framework, yielding clear definitions that encapsulated the essence and particularities of labor relations.

The legislative analysis aimed to methodically review existing laws, regulations, and legal norms governing labor relations in Kazakhstan. This approach began with collecting relevant legislative documents, including excerpts from the Labor Code of the Republic of Kazakhstan (<https://adilet.zan.kz/>), employer's acts, payrolls, service records, pension and social insurance fund information, and archival material (<https://dogovor24.kz/>). A comprehensive examination of these documents was then performed to highlight fundamental principles of labor relationships, worker rights, and mechanisms for addressing regulatory issues and labor protection.

The survey method can be employed to explore social partnership and social dialogue involvement, aiming to investigate the extent and forms of participation by government, employer, and employee representatives. A questionnaire was created and distributed to workers to gather their perspectives, experiences, and assessments regarding social partnership and dialogue. Employees were selected as

the primary focus group due to their immediate and significant role in labor relations, constituting the core of social dialogue and partnership in the workplace. Responses were collected from 346 individuals across various professions through an online survey, with the sample obtained using the snowball sampling technique (Table 1).

Table 1 – Employment categories of survey participants

№	Sector	Number of respondents
1	Industry and manufacturing	56
2	Agriculture and forestry	16
3	Education and science	51
4	Health and social services	42
5	Information technology and communications	37
6	Construction and real estate	9
7	Transport and logistics	42
8	Trade and services	25
9	Public administration and defence	13
10	Finance and insurance	25
11	Other	30

The survey's objective was to assess employees' subjective perceptions of their involvement in social dialogue and partnership, encompassing the three interacting parties: employees, employers, and the government. The empirical data collected from the responses was processed using IBM SPSS software, which facilitated the creation of two-dimensional and one-dimensional distributions of respondents' answers.

To comprehend social dialogue and labor relations in Kazakhstan, a multidisciplinary approach was employed, combining theoretical analysis, empirical synthesis, legislative review, and surveys. This comprehensive method aims to achieve a well-rounded analysis.

Results and discussion

“Social Dialogue” and “Social Partnership” as Theoretical Concepts in Labor Law.

The concepts of “social dialogue” and “social partnership,” once purely theoretical in the working class, have gained significant relevance today. These terms describe mechanisms aimed at fostering cooperation between employers, employees, and

government authorities to make decisions on labor relations regulation, working conditions, and social protection issues. One source discusses the importance of these norms in the context of economy and politics, explaining that European integration cannot be fully realized without them and their application in various local contexts. Another empirical study delves into the procedural aspects of social partnerships, outlining the stages of cooperation from initiation to maturity, considering current environmental conditions. It highlights the cyclical and successive nature of these partnerships and demonstrates that the scope of their relationship expands over time (Waddock 1989).

Hurban's research underscores the importance of social dialogue and cooperation in fostering trust and collaboration among labor market stakeholders. The study, centered on the European Union, examines social dialogue, which encompasses voluntary acts of sharing information, consulting, and negotiating to reach collective agreements. This dialogue includes both formal and informal interactions across various levels, from local to international, and prioritizes shared interests over divisions (Hurban 2017).

S. Lawrence and J. Ishikawa's study also highlights the crucial role of social dialogue in improving employer-employee relationships. They define it as a process involving negotiations, consultations, and information exchanges among key stakeholders—governments, businesses, and workers—aimed at establishing joint decision-making frameworks for addressing economic and social policies. The authors identify the main components of social dialogue as:

a) disputes – covering a range of issues related to wages, working conditions, social security, and employment promotion measures;

b) consultations – utilizing a private space to generate proposals and ideas before making final decisions;

c) information exchange – interactions where all parties share current and relevant information necessary for informed decision-making (Lawrence 2005).

R. Hornung-Draus observes that social dialogue practices differ by country, influenced by diverse national traditions, cultural characteristics, and legal frameworks. In the context of cross-border dialogue, the research explores employers' attitudes towards and involvement in social dialogue, and how this collaboration can serve as a foundation for developing and implementing effective international social policies (Hornung-Draus, 2020).

Social dialogue involves interactions between employers, workers, and government entities to reach agreements on labor relations, working conditions, and social protection. This process encompasses various forms of engagement, including communication, consultations, and negotiations, addressing a wide range of topics from wages and working conditions to social security and employment promotion policies. The effectiveness of social dialogue depends on the active participation of all societal members, such as worker representatives, employers, and policymakers. This involvement is essential for establishing more equitable and sustainable labor relationships and overall public well-being.

Social partnership, a form of social dialogue, emphasizes collaboration between parties to achieve shared objectives or address social issues through agreements and negotiations. M. Behrens and M. Helfen's research examines the role of German employer associations in social partnerships, noting that attitudes towards these partnerships vary within these organizations. Internal factors, including historical relationships with trade unions, influence these attitudes. Their study highlights the complexity of social partnerships in Germany and offers valuable insights for developing international strategies (Behrens 2016).

P. Ackers and J. Payne examine the historical and current roles of social partnerships in the UK, particularly in trade union and Labour Party policies. They analyze the Labour Party's impact on trade unions and evaluate the effectiveness of social pacts in policymaking. While social partnerships can offer significant advantages, both parties must be prepared for challenges that may undermine these collaborations (Ackers 1998).

The work of M. Fichter and J. McCallum focuses on global labor relations, particularly through agreements between unions and multinational companies. These arrangements are designed to protect workers' rights, but the authors point out that they often fall short in addressing labor disputes, thus reducing their effectiveness. Their proposed "conflict partnership" approach advocates for resolving these issues to ensure fair working conditions worldwide. This strategy is deemed more appropriate for safeguarding workers' rights in a globalized context (Fichter 2015).

In essence, social partnership encourages cooperation among employers, employees, and sometimes the government to address socio-economic issues. Its effectiveness depends on various factors, including organizational characteristics and the history of cooperation between partners. While beneficial, social partnerships face challenges, especially in a globalized environment where addressing conflicts is essential for fair and sustainable outcomes. Ultimately, two crucial legislative aspects of "social dialogue" and "social partnership" concepts need to be examined: their implementation in Kazakhstan. This can be accomplished by analyzing the legal framework governing industrial relations.

The legal and regulatory features related to labor relations.

The majority of labor rights in Kazakhstan stem from the Labor Code of the Republic of Kazakhstan (<https://adilet.zan.kz/>). This document outlines the terms governing employer-employee relationships, encompassing wage payment, working conditions, occupational safety, and dispute resolution processes. The Labor Code defines employment contract terms, outlines government and regional authorities' roles in labor relations, and includes provisions on social partnership and employee participation in labor management. To achieve this goal, each principle of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan has been thoroughly analyzed (Table 2).

An analysis of these principles shows their emphasis on establishing a just and secure environment, protecting workers' rights, and facilitating productive social dialogue. These principles represent a holistic approach to regulating labor relations, promoting sustainable labor market development, improving working-class living standards, and adhering to modern international labor norms.

Moreover, the Labor Code is not the sole significant document governing various labor activities. For instance, documents verifying an employee's work history include employer records, payroll documents, service conditions, pension fund and social insurance fund information, and archive excerpts. These documents are crucial for confirming employment records, determining pension rights and social insurance benefits, and resolving potential labor disputes (<https://dogovor24.kz/>).

Table 2 – Core tenets of the Kazakhstan Labor Code regarding work-related matters

№	Principle	Substantive interpretation
1	The tenet of prohibiting restrictions on individual labor rights.	This concept ensures that all individuals have equal opportunities for employment and career advancement without unfair treatment of specific groups. Legal frameworks serve as a mechanism to safeguard workers from discrimination and violations of their labor rights.
2	Labor autonomy.	This principle legally guarantees that every person has the liberty to select their employer, occupation, and workplace. Additionally, it protects the right to abstain from tasks that do not violate the law.
3	Elimination of workplace discrimination and prohibition of coerced labor and severe forms of child exploitation.	Laws mandate equitable treatment for all employees, prohibiting any form of discrimination. Compulsory labor and extreme forms of child exploitation are strictly forbidden.
4	Protecting the right to work in environments that adhere to safety and health regulations.	Government agencies and employers must create safe and healthy workplaces, with the aim of reducing occupational diseases and injuries.
5	Prioritizing worker well-being and safety.	This tenet stresses that financial considerations should not take precedence over workers' health and lives.
6	Ensuring remuneration for labor that is at least equal to the minimum wage.	All employees are guaranteed payment for their work that meets or exceeds the government-mandated minimum wage.
7	Protecting the right to rest periods.	Employees are entitled to paid yearly vacations, as well as rest periods during work hours and days off.
8	Equal rights and opportunities for all workers.	Every employee should have the same rights and chances in the workplace, irrespective of characteristics such as gender, age, or nationality.
9	Safeguarding workers' and employers' right to form organizations to defend their interests.	This principle allows for the establishment of trade unions and employer associations to advocate for their respective concerns.
10	State support for strengthening and developing social partnership.	The state promotes and facilitates communication and collaboration among workers, employers, and government entities to enhance labor conditions and standards.
11	Governmental oversight of occupational health and safety matters.	The government encourages and facilitates dialogue and cooperation among workers, employers, and state bodies to improve labor conditions and standards.

The passage describes crucial elements of employment relations in Kazakhstan, highlighting processes for hiring, termination, salary disbursement, and worker benefits. Wage compliance is monitored through payroll records, while service logs document career progression for future planning and retirement benefits. Data from pension and social insurance funds are crucial for tracking retirement and social security contributions. When other documentation is unavailable, archival sources can be used to confirm work experience.

Kazakhstan's Labor Code outlines employee rights and employer responsibilities, addressing issues such as discrimination, forced labor, work environments, and compensation. Despite progressive legislation, enforcement remains problematic, particularly in rural areas and small enterprises, with concerns regarding minimum wage adherence and workplace safety. Unfair la-

bor practices and inadequate protection of worker rights continue to exist, necessitating increased employer accountability and improved oversight. Ongoing verification of worker rights and sociological research are essential to enhance labor law implementation and improve employment relations in Kazakhstan.

The status of labor in Kazakhstan within the context of social dialogue and partnership among government, employers, and workers.

Evaluating the workforce's perspectives in Kazakhstan regarding the involvement of government, employers, and employees in social dialogue and partnership is crucial for assessing current interaction mechanisms and their efficacy. Understanding workers' views on their level of participation and the engagement of other key stakeholders may reveal strengths and weaknesses in the existing sys-

tem, identify areas for enhancement, and potentially contribute to the development of more equitable and efficient labor relations.

The graph depicting respondents' opinions on the extent of government intervention in labor relations demonstrates varied viewpoints (Figure 1). The overall public sentiment is mixed, with no clear consensus on the usefulness of government involvement in labor relations. These diverse distributions may indicate differing experiences among individuals, reliance on various sectors for employment and

worker rights protection (especially for more vulnerable workers). Furthermore, the range of these opinions might necessitate an examination of issues such as the formulation of partnership policies and dialogue processes, which may require revision for improved implementation.

A correlation between age and this issue has been observed more frequently. The government's labor relations policies will be examined in relation to various age groups, as perspectives may vary based on age (Table 3).

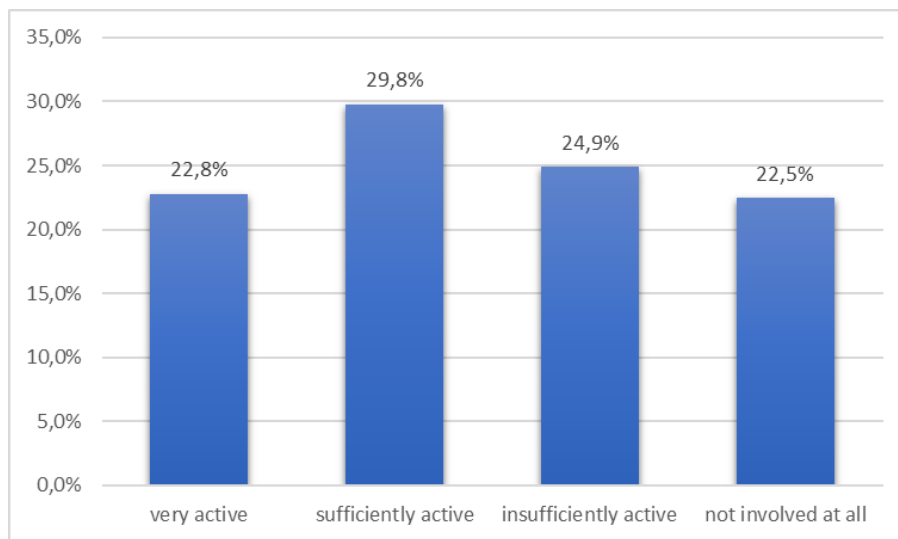

Figure 1 – Workers' views on governmental involvement in employment issues

Table 3 – Age-based analysis of opinions on government's role in labor affairs

Age group	Very active	Sufficiently active	Insufficiently active	Not involved at all	Very active (%)	Sufficiently active (%)	Insufficiently active (%)	Not involved at all (%)
18-25	11	15	13	12	21.57	29.41	25.49	23.53
26-30	8	10	8	8	23.53	29.41	23.53	23.53
31-40	18	22	19	15	24.32	29.73	25.68	20.27
41-50	24	23	20	15	29.27	28.05	24.39	18.29
51-60	20	19	18	10	29.85	28.36	26.87	14.93
61+	13	11	9	5	34.21	28.95	23.68	13.16

Young adults (18-25 years old) were divided in their opinions, with a significant portion believing the government is highly involved, while another substantial group reported no government participation. Those aged 26 to 50 generally hold more neutral or balanced views, with a steady to

slightly increasing perception of government activity, particularly evident in the 41-50 age bracket. Among the older population (51 and above), there's a growing tendency to view the government as active. However, this perception decreases in the oldest group (61+), where more individuals consider

the government inactive. The main finding is that the proportion of completely passive individuals is lower across all age groups, with an increase among the oldest participants. These findings reveal diverse expectations regarding government involvement in labor matters among those with less stable personal and professional situations.

Analyzing workers' perceptions of labor relations based on employer attitudes, the largest group of respondents believes employers are not involved at all. This lack of engagement may indicate poor communication with management and limited participation in matters related to job responsibilities and working conditions (Figure 2).

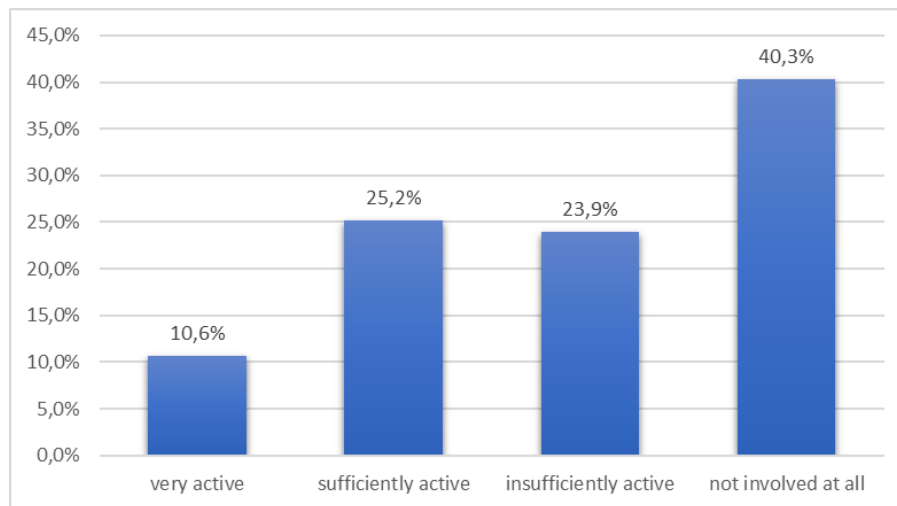

Figure 2 – Employees' perspectives on employer conduct in work-related matters

The second-largest group described their employers as somewhat active, suggesting that most workers believe their employers pay attention to labor relations. However, few workers perceive their employers as highly successful in this area. This could be attributed to some employers' lack of proactivity or aggressive approach to labor relations. Overall, those who view their employer's practices as inadequate fall between those who believe their activity is sufficient and those who see no involvement at all. This suggests that employers participate in various aspects of labor relations, but their efforts may not meet worker expectations or may not always be effective or noticeable. Consequently, employers might need to improve their approach to in-

crease worker satisfaction and better accommodate labor needs.

The perception of employers' active involvement in industrial relations varies across different employment sectors (Table 4). Professionals tend to have a distinct lifestyle compared to the general population. A notable proportion of respondents reporting high levels of employer engagement in labor relations were found in the information technology and telecommunications industries, potentially indicating a strong work culture in these fields. In contrast, agriculture and construction sectors showed high levels of employer disengagement, suggesting a more critical attitude towards employer involvement in these areas.

Table 4 – Industry-specific assessment of employer behavior in labor relations

Field	Very active	Sufficiently active	Insufficiently active	Not involved at all	Very active (%)	Sufficiently active (%)	Insufficiently active (%)	Not involved at all (%)
Industry and manufacturing	10	15	15	16	17.86	26.79	26.79	28.57
Agriculture and forestry	1	3	5	7	6.25	18.75	31.25	43.75

Continuation of the table

Field	Very active	Sufficiently active	Insufficiently active	Not involved at all	Very active (%)	Sufficiently active (%)	Insufficiently active (%)	Not involved at all (%)
Education and science	9	13	14	15	17.65	25.49	27.45	29.41
Health and social services	7	11	12	12	16.67	26.19	28.57	28.57
Information technology and communications	16	8	6	7	43.24	21.62	16.22	18.92
Construction and real estate	1	2	2	4	11.11	22.22	22.22	44.44
Transport and logistics	7	11	12	12	16.67	26.19	28.57	28.57
Trade and services	4	7	7	7	16.00	28.00	28.00	28.00
Public administration and defence	2	3	4	4	15.38	23.08	30.77	30.77
Finance and insurance	4	7	7	7	16.00	28.00	28.00	28.00
Other	5	8	8	9	16.67	26.67	26.67	30.00

The study also examined the frequency of participants' involvement in labor-related activities (Figure 3). Notably, the majority of respondents

described their role in job-related matters as "very active," demonstrating strong initiative and engagement in labor relations.

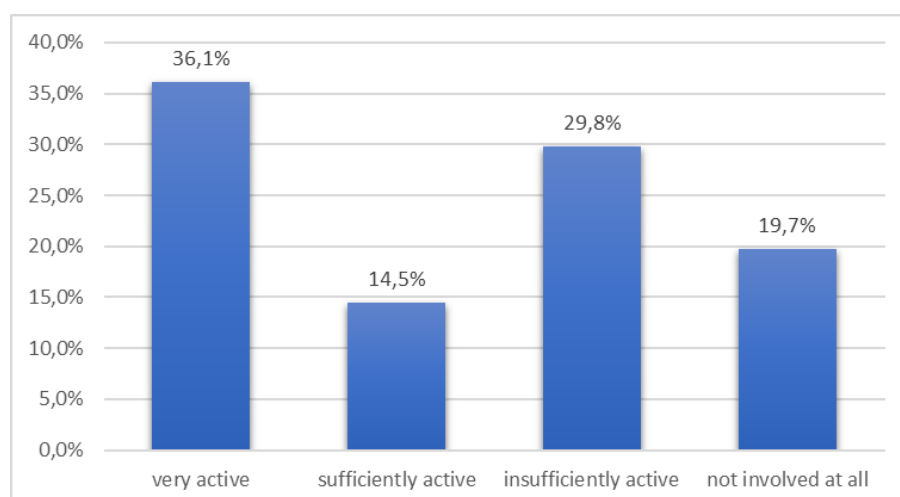

Figure 3 – Self-evaluation of individual engagement in workplace matters

However, some workers who rated their activity as "insufficiently active" may be those who believe they should take on more workplace responsibilities. The smallest group of respondents reported being "sufficiently active," suggesting that few employees feel their level of activity meets but does not exceed expectations. Interestingly, some work-

ers reported being "not involved at all," possibly indicating low engagement in work processes or organizational issues. While many employees perceive their work involvement as highly active, others rate theirs as average or low. This could suggest a need for management to implement measures to enhance employee engagement and motivation.

Gender differences were also observed in the study. Men generally perceived themselves as more involved in workplace issues compared to women. Conversely, women outnumbered men in the “suf-

ficiently active” and “insufficiently active” categories. Additionally, a smaller percentage of women reported being “not involved at all” compared to men.

Table 5 – Gender-based analysis of personal involvement in labor-related issues

Gender	Very active	Sufficiently active	Insufficiently active	Not involved at all	Very active (%)	Sufficiently active (%)	Insufficiently active (%)	Not involved at all (%)
Male	75	23	51	34	40.98	12.57	27.87	18.58
Female	51	26	52	34	31.29	15.95	31.90	20.86

A study on labor relations in Kazakhstan uncovered multifaceted perspectives regarding stakeholder involvement in social dialogue and partnership. Factors such as age, work sector, and individual experiences significantly shape opinions on government participation. Younger and older individuals often hold more extreme views compared to middle-aged workers. Many employees perceive their employers’ engagement in labor relations as limited, suggesting potential issues in workplace culture and employee-management interactions. Industry analysis revealed that sectors like IT and communication are viewed more favorably, while others fall short. Workers’ self-perceived involvement in labor relations varies, with some feeling engaged and others disconnected, indicating a need to reassess management strategies and engagement methods. Gender disparities primarily reflect differences in self-evaluation and perceived activity levels between men and women. The findings underscore the intricacy of labor relation perceptions and stress the importance of targeted analysis and policy adjustments to enhance social dialogue and partnership in Kazakhstan, ensuring all stakeholders’ needs are addressed.

The research highlights the complex nature of labor relation perceptions and engagement, showing the necessity for age-specific strategies due to differing expectations across generations. The research also underscores the importance of establishing conducive environments for worker participation in labor relations. Gender-based variations suggest the need to address gender-related factors to combat stereotypes and inequalities. A holistic approach considering age, industry, individual, and gender aspects is crucial for developing effective social dialogue and partnerships in Kazakhstan, promoting equitable and efficient labor relations.

A. Carpenter’s study, employing a multidisciplinary approach, examined communication and

conflict management processes and their impact on norms and values. He discovered that addressing conflicts early builds trust and long-term partnership viability, although the research did not specifically focus on labor disputes (Carpenter 2023). In Africa, Budeli and Kamwimbi investigated social dialogue in public services, revealing both informal and formal mechanisms across nations such as Angola and Kenya. In contrast, Kazakhstan employs a more centralized strategy to align business, worker, and state interests for sustainable growth (Budeli 2022).

B. Bitonio’s research compared social dialogue in ASEAN countries, revealing that while freedoms are regulated, mechanisms like collective bargaining are utilized, though to a lesser extent in Indonesia. Robust labor organizations are essential for effective social dialogue, but their strength varies across the region (Bitonio 2022). Concurrently, H. Zhang and Y. Daget analyzed collaboration in industrialized construction, highlighting the significance of strong relationships among stakeholders to enhance productivity. They emphasized the role of cooperation and interaction in decision-making processes (Daget 2023).

Research by Z. Bauer in Lebanon demonstrated how organizational effectiveness, especially in collaborative tasks, is enhanced by trust and coordination. This corresponds with research indicating that involvement and perceived efficacy vary based on industry and managerial frameworks (Bauer 2022). Additionally, J. Bilich and colleagues developed the Real Large Scale Synchronous Dialogue Methodology, offering sophisticated tools for swift conflict resolution through real-time data analysis. This approach is particularly valuable in conflict-prone areas, where quick comprehension of diverse group perspectives aids in peacebuilding (Bilich 2023).

The intricacies of social relationships and globalization demand social diplomacy and collabora-

tive efforts. Labor dynamics are better understood through quantitative and qualitative studies, while cutting-edge techniques like machine learning and data mining enable real-time examination and visualization of intricate social challenges. To establish equitable and productive labor relations, a holistic strategy incorporating economic, social, cultural, and political aspects, and involving all stakeholders, is essential.

Conclusion

Social dialogue refers to the interaction between employers, workers, and government representatives who collaborate to develop comprehensive solutions for labor-related issues, including working conditions and social protection. This process involves information sharing, consultation, and negotiation, resulting in a fair, stable, and peaceful job market. Social partnership, an extension of social dialogue, occurs when employers, employees, and sometimes government representatives cooperate to formalize an agreement addressing shared social and economic objectives. The extent of partnership between social groups is influenced by their history of joint activities and organizational structure peculiarities. While collaborative efforts from all partners contribute to improved labor relations, globalization presents certain challenges that must be addressed to achieve lasting effects.

Kazakhstan's labor laws, which regulate labor market relationships and broadly define workers' rights and employers' obligations, govern various aspects including protection against discrimination,

working conditions, and fair compensation. The concept of social partnership promotes cooperation between various labor stakeholders. However, despite progressive legal frameworks, shortcomings are apparent in areas such as minimum wage, workplace safety, and instances of discrimination. Increased efforts are needed to ensure effective enforcement of regulations and protection of labor laws.

A study on public opinion in Kazakhstan reveals diverse perspectives regarding the involvement of the state, employers, and workers in social partnership and dialogue. Perceptions of the government's role vary based on age and employment sector, with younger and older individuals often holding contrasting views on government operations. Workers express concern about employers' limited participation in labor processes, potentially indicating cultural issues within companies. Sectoral analysis highlights varied approaches to employer activities, particularly in IT and communications. The study also addresses gender-based differences in labor process perceptions.

While numerous studies on social dialogue and labor relations in Kazakhstan exist, there is a growing need for a comprehensive, multifaceted investigation of all actors involved. Greater emphasis should be placed on examining social dialogue and partnership mechanisms that have functioned differently across various economic and social contexts. Research should focus on the impact of labor legislation changes on the daily activities of workers and employers, specifically regarding employee rights protection and employer responsibility fulfillment.

References

- Aidaraliyeva, A., Sultanova, Z., Tapalova, A., Zhangaliyeva, Y., Ibyzhanova, A. Peculiarities of the Kazakhstani labor market. E3S Web of Conferences. №6. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202344903012>
- Yeralina, E., Alshanov, R. Trends in Kazakhstan labor market development in the context of economy transformation. Bulletin of «Turan» University. №1. P. 36-48. 2023. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-1-36-48>
- Mussayeva, G., Vishnevskaya, N. Labor market of the Republic of Kazakhstan: Transformation Stages and Current State. Proceedings of the IX International Scientific and Practical Conference «Current Problems of Social and Labour Relations» (ISPC-CPSLR 2021). №646. P. 293-299. 2022. DOI: <https://doi.org/10.2991/assehr.k.220208.052>
- Rakhmetulina, Z., Urekeshova, A., Aidarova, A. Labor market in the context of digitalization. Bulletin of «Turan» University. №4. P. 130-142. 2022. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-130-142>
- Ashtaeva, S., Tsuglaeva, N. Employment problems in Kazakhstan: a comparative analysis. Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University. P. 97-102. 2022. DOI:10.47649/vau.2022.v65.i2.11
- Arinova, O., Sambuu, C. The factor of labor relations in the politics of modern societies: the experience of Mongolia and Kazakhstan. Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. №3(111). 2023. P. 152-160. <https://rep.ksu.kz/handle/data/17224>
- Labour code of the Republic of Kazakhstan dated 23 November, 2015 № 414-V. URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414> (accessed: 10.10.2024)
- Dokumenty, podtverzhdayushhie trudovuju dejatel'nost' rabotnika. 2015. https://dogovor24.kz/articles/dokumenty_podtverzhdayushhie_trudovuju_dejatelnost_rabotnika-290.html

- Nelson, C. Social Partnership. IGI Global. 2019. DOI: <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-8961-7.ch002>
- Waddock, S. Understanding Social Partnerships. *Administration & Society*. №21 (1989). P. 78-100. DOI: <https://doi.org/10.1177/009539978902100105>
- Hurbean, A. Some aspects regarding the European social dialogue. *Agora International Journal of Juridical Sciences*. №10 (2017). P. 26-33. <https://doi.org/10.15837/AIJJS.V10I2.2838>
- Lawrence, S., Ishikawa, J. 2005. Social Dialogue Indicators: Trade Union Membership and Collective Bargaining Coverage, Statistical Concepts, Methods and Findings. SRPN: Other CSR & Management Practice (Topic). №50. DOI: <https://doi.org/10.2139/SSRN.908206>
- Hornung-Draus, R. Cross-border social dialogue from the perspective of employers. *European Labour Law Journal*. №12 (2020), P. 83 – 94. DOI: [10.1177/2031952520908440](https://doi.org/10.1177/2031952520908440)
- Behrens, M., Helfen, M. The Foundations of Social Partnership. ERN: Other Organizations & Markets: Personnel Management (Topic). 2016. DOI: <https://doi.org/10.1111/bjir.12151>
- Ackers, P., Payne, J. British trade unions and social partnership: rhetoric, reality and strategy. *International Journal of Human Resource Management*. №9 (1998). P. 529-550. DOI: <https://doi.org/10.1080/095851998341062>
- Fichter, M., McCallum, J. Implementing global framework agreements: the limits of social partnership. *Global Networks-a Journal of Transnational Affairs*. №15 (2015). DOI: <https://doi.org/10.1111/GLOB.12088>
- Carpenter, A. Conflict: The Missing Ingredient for Sustainability in Complex Partnerships. *Sustainability*. №15(5). 2023. DOI: <https://doi.org/10.3390/su15054326>
- Budeli, M., Kamwimbi, T. Diversity of practices in social dialogue in the public service in selected African countries. ILO Working Paper. 2022. DOI: <https://doi.org/10.54394/wimz7688>
- Bitonio, B. Social dialogue in the public services in selected ASEAN countries : a comparative overview of the laws, institutions and practices in Indonesia, Malaysia, the Philippines, Singapore and Thailand. ILO Working Paper. №67 (2022). DOI: <https://doi.org/10.54394/tdsw7881>
- Daget, Y., Zhang, H. Influence of collaborative relationships on the performance of design-construction efficiency of industrialized construction. *Journal of civil engineering and management*. №29(5). 2023. P. 418-438. DOI: <https://doi.org/10.3846/jcem.2023.18868>
- Bauer, Z., AbouAssi, K., Johnston, J. Governance Arrangements of Cross-Sector Collaboration and Its Effectiveness. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. №52 (2022). P. 346 – 369. DOI: <https://doi.org/10.1177/08997640221100705>
- Bilich, J., Varga, M., Masood, D., Konya, A. Faster Peace via Inclusivity: An Efficient Paradigm to Understand Populations in Conflict Zones. *ArXiv*, abs/2311.00816. 2023. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2311.00816>

Appendix 1

Survey of a sociological research on the topic “The degree of participation of employees, the state, and employers in labor relations from the perspective of the residents of Kazakhstan.”

1. Indicate your age:

- 1) 18-25 years
- 2) 26-30 years
- 3) 31-40 years
- 4) 41-50 years
- 5) 51-60 years
- 6) 61+ years

2. Your gender:

- 1) Male
- 2) Female

3. Your industry of work:

- 1) Industry and manufacturing
- 2) Agriculture and forestry
- 3) Education and science
- 4) Health and social services
- 5) Information technology and communications
- 6) Construction and real estate
- 7) Transport and logistics
- 8) Trade and services
- 9) Public administration and defence
- 10) Finance and insurance
- 11) Other

4. Rate how actively, in your opinion, the state participates in issues related to your workplace:

- 1) Very active
- 2) Sufficiently active
- 3) Insufficiently active
- 4) Not involved at all

5. Rate how actively your employer is involved in issues related to workers' interests:

- 1) Very active
- 2) Sufficiently active
- 3) Insufficiently active
- 4) Not involved at all

6. Rate your personal activity in participating in issues related to your workplace:

- 1) Very active
- 2) Sufficiently active
- 3) Insufficiently active
- 4) Not involved at all

Авторлар туралы мәлімет:

Бекбутаева Жансая Әбдіхалықызы (автор-корреспондент) – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық түрік-қазақ университетінің докторанты (Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com);

Сабыр Айсұлу Сабырқызы – PhD докторы, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: sabyr_2017@mail.ru);

Нуртазин Еркінбек Кадырбекович – заң ғылымдарының кандидаты, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: nurtazin167@mail.ru);

Бейсебаева Салтанат Бейсекуловна – заң ғылымдарының кандидаты, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті (Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: beisebaevas@mail.ru);

Муратова Гулзада Таубатыровна – құқық магистрі, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: gmt.02@mail.ru).

Information about authors:

Bekbutayeva Zhansaya Abdikhalykovna – PhD student at the International Turkish-Kazakh University named after K.A. Yasawi (Kazakhstan, Turkestan, e-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com);

Sabyr Aisulu Sabyrkyzy – PhD, Mukhtar Auevov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: sabyr_2017@mail.ru);

Nurtazin Yerkinbek Kadyrbekovich – Candidate of Law, Mukhtar Auevov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: nurtazin167@mail.ru);

Beisebaeva Saltanat Beisekulovna – Candidate of Law, Associate Professor at Mukhtar Auevov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: beisebaevas@mail.ru);

Muratova Gulzada Taubatytrovna – Master of Law, Mukhtar Auevov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: gmt.02@mail.ru).

Сведения об авторах:

Бекбутаева Жансая Абдіхалыковна – аспирантка Международного казахско-түрік-қазақ университеті им. Қ.А. Ясауи (Түркістан, Қазақстан, e-mail: bekbutayeva.zhansaya@gmail.com);

Сабыр Айсұлу Сабырқызы – PhD, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова (Шымкент, Казахстан, e-mail: sabyr_2017@mail.ru);

Нуртазин Еркінбек Кадырбекович – кандидат юридических наук, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова (Шымкент, Казахстан, e-mail: nurtazin167@mail.ru);

Бейсебаева Салтанат Бейсекуловна – кандидат юридических наук, доцент Южно-Казахстанского университета имени Мухтара Ауэзова (Шымкент, Казахстан, e-mail: beisebaevas@mail.ru);

Муратова Гульзада Таубатыровна – магистр права, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова (Шымкент, Казахстан, e-mail: gmt.02@mail.ru).

Previously sent (in English): October 26, 2024

Revised: April 21, 2025

Accepted: June 10, 2025

МРНТИ 10.19.43

<https://doi.org/10.26577/JAPJ202511428>**А.К. Кусаинова^{id}, А.Б. Омарова*^{id}, Ш.Б. Маликова^{id}**

Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

*e-mail: omar_17@mail.ru

ЦЕНТРЫ ОБРАБОТКИ ДАННЫХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАК СУБЪЕКТОВ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

В условиях стремительной цифровизации экономики и общества центры обработки данных (ЦОД) играют ключевую роль в обеспечении хранения, обработки и передачи информации. Настоящая статья посвящена исследованию правового статуса ЦОД в Республике Казахстан в контексте гражданских правоотношений. Анализируется нормативно-правовая база, регулирующая деятельность ЦОД, включая Закон Республики Казахстан «Об информатизации», Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите», а также подзаконные акты, устанавливающие требования к функционированию ЦОД. Особое внимание уделяется вопросу: могут ли центры обработки данных рассматриваться как субъекты права или исключительно как объекты имущественных отношений. В работе также представлен сравнительный обзор международной практики (ЕС, США, Россия), позволяющий определить общие и отличительные черты национального регулирования. По итогам исследования сформулированы выводы и предложения по совершенствованию правового статуса ЦОД в Казахстане.

Ключевые слова: центры обслуживания данных, дата-центры, правовой статус, субъекты гражданских правоотношений, цифровая инфраструктура, регулирование ЦОД, информационные технологии, международный опыт.

A.K. Kussainova, A.B. Omarova*, Sh.B. Malikova

Narхоз University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: omar_17@mail.ru

Data Centers in the Republic of Kazakhstan: Features of the Legal Status as Subjects of Civil Law Relations

In the context of rapid digitalization of the economy and society, data centers (DCs) play a key role in ensuring the storage, processing, and transmission of information. This article is devoted to the study of the legal status of data centers in the Republic of Kazakhstan within the framework of civil law relations. The legal and regulatory framework governing the activities of data centers is analyzed, including the Law of the Republic of Kazakhstan "On Informatization", the Law "On Personal Data and Their Protection", as well as subordinate acts that establish requirements for the operation of data centers. Special attention is given to the question of whether data centers can be considered subjects of law or merely objects of property relations. The article also provides a comparative overview of international practices (EU, USA, Russia), which makes it possible to identify common and distinctive features of national regulation. Based on the results of the research, conclusions and proposals are formulated for improving the legal status of data centers in Kazakhstan.

Keywords: data centers, legal status, subjects of civil legal relations, digital infrastructure, data center regulation, information technologies, international experience.

А.К. Кусаинова, А.Б. Омарова*, Ш.Б. Маликова

Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: omar_17@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы деректерді өңдеу орталықтары: азаматтық құқықтық қатынастар субъектілері ретіндегі құқықтық мәртебесінің ерекшеліктері

Экономика мен қоғамның жедел цифрлануы жағдайында деректерді өңдеу орталықтары (ДӨО) ақпаратты сақтау, өңдеу және тарату ісінде маңызды рөл атқарады. Осы мақала Қазақстан Республикасындағы ДӨО-лардың азаматтық-құқықтық қатынастар шеңберіндегі құқықтық мәртебесін зерттеуге арналған. Мақалада ДӨО қызметін реттейтін нормативтік-құқықтық база, соның ішінде ҚР «Ақпараттандыру туралы» Заңы, ҚР «Дербес деректер және

туралы» Заңы, сондай-ақ деректерді өңдеу орталықтарының жұмыс істеу тәртібін белгілейтін қосалқы нормативтік актілер талданады. Зерттеуде деректерді өңдеу орталықтары құқық субъектісі ретінде таныла ма, әлде тек мүліктік қатынастардың объектісі ретінде ғана қарастырыла ма деген сұраққа ерекше назар аударылады. Мақалада ЕО, АҚШ және Ресейдің халықаралық тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасалып, ұлттық құқықтық реттеудің ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде Қазақстандағы ДӨО-лардың құқықтық мәртебесін жетілдіруге қатысты қорытындылар мен ұсыныстар ұсынылады.

Түйін сөздер: деректерді өңдеу орталықтары, дата-орталықтар, құқықтық мәртебе, азаматтық құқықтық қатынастардың субъектілері, цифрлық инфрақұрылым, ДӨО реттеу, ақпараттық технологиялар, халықаралық тәжірибе.

Введение

В соответствии с глобальными трендами Казахстан избрал путь цифровой трансформации и активного внедрения технологий искусственного интеллекта. В условиях цифровизации всех сфер жизни казахстанского общества центры обработки данных (далее по тексту – ЦОД) приобретают стратегическое значение как инфраструктура для хранения и обработки информации. В Республике Казахстан правовое регулирование ЦОД формируется относительно недавно, отражая стремление обеспечить надежность услуг и защиту данных. ЦОДы представляют собой специализированные инфраструктурные объекты, обеспечивающие надежное хранение больших массивов данных и мощные вычислительные ресурсы для их обработки.

Глава государства К.К. Токаев обозначил курс на формирование Казахстана как передового цифрового государства. Ключевую роль в этом процессе играет модернизация цифровой инфраструктуры, в том числе активное развитие центров обработки данных, выступающих ее фундаментальными звеньями. В своём недавнем Послании народу Казахстана под названием «Экономический курс Справедливого Казахстана» Президент подчеркнул, что «страна может стать площадкой для продажи вычислительных мощностей глобальным игрокам. Поэтому необходимо создать самые привлекательные условия, включая преференции для привлечения инвестиций в строительство крупных дата-центров и продвижения казахстанских интересов в сфере хранения и обработки данных» (<https://www.akorda.kz/ru/>).

В рамках реализации поставленных стратегических целей правительство Казахстана приступило к практическим действиям: в ближайшие два года планируется создать дата-центры, ориентированные на использование и развитие технологий искусственного интеллекта, при этом к

их строительству привлекаются крупные международные ИТ-корпорации, такие как Amazon, Google и другие.

Развитие технологий искусственного интеллекта находится в фокусе государственной политики. В Послании Президента Казахстана подчеркивается, что эффективное освоение этого направления способно стать драйвером роста ВВП и ключевым фактором перехода к экономике, основанной на знаниях.

Целью данной статьи является комплексный анализ правового статуса ЦОД в Казахстане – на основе действующего законодательства (Закон Республики Казахстан «Об информатизации», Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» и подзаконных актов). Также будут проанализированы критерии признания ЦОДов субъектами гражданского права, их права и обязанности, механизмы защиты данных и влияние международных стандартов. Для полноты научного исследования будет проведен сравнительный обзор с регулированием дата-центров за рубежом (ЕС, США и др.), также будут рассмотрены примеры функционирования национальных ЦОД на практике.

Таким образом, статья направлена на формирование целостного представления о правовом положении ЦОД в Казахстане и выработку предложений по его оптимизации в контексте гражданского права.

Материалы и методы

Для изучения проблемы определения правового статуса центров обслуживания данных в работе был использован комплекс методов научного познания. Были исследованы различные источники, включая научные исследования, законодательные акты и другие официальные документы.

Для обеспечения возможности эффективного применения цифровых технологий в под-

держке лиц с ОВЗ на национальном уровне был использован сравнительно-правовой метод,

В ходе настоящего исследования также были использованы такие эмпирические методы исследования, как анализ и синтез.

В качестве нормативной базы исследования были использованы действующие законодательные и подзаконные акты Республики Казахстан, регулирующие сферу цифровизации, информационной безопасности и гражданско-правового статуса цифровой инфраструктуры.

Для сравнительно-правового анализа были изучены международные источники и нормативные акты, включая Общий регламент Европейского Союза по защите данных (GDPR) (<https://gdpr-info.eu/>); международные стандарты в области функционирования дата-центров (ISO/IEC 22237, ISO/IEC22237 и др.) (<https://www.epi-certification.com/>), на основе которого проведено сравнение национального и зарубежного опыта определения правового статуса центров обслуживания данных.

Методологической основой исследования послужили как общенаучные, так и частно-юридические методы, включая логический анализ, синтез, сравнительно-правовой, системный методы; доктринальный метод, основанный на изучении трудов казахстанских и зарубежных ученых в области гражданского и информационного права.

Применение указанных методов позволило провести анализ правового статуса центров обработки данных как участников гражданских правоотношений в Республике Казахстан с учетом международной практики.

Результаты и обсуждение

В Казахстане правовое регулирование ЦОД, направленное на обеспечение надежности услуг и защиту данных, формируется относительно недавно. Следует отметить, что ЦОДы выступают элементами информационно-коммуникационной инфраструктуры и вовлекаются в гражданские правоотношения при оказании услуг клиентам (предоставление облачных сервисов, размещение серверного оборудования и др.). Соответственно, важным является определение их правового статуса, обязанностей по защите данных и отношений с государством.

Базовым документом, определяющим правовой статус ЦОД является Закон Республики Казахстан «Об информатизации» (<https://online.zakon.kz/>).

В редакции Закона Республики Казахстан от 5 июля 2024 года в Закон Республики Казахстан «Об информатизации» введена специальная статья 13-3, посвященная центрам обработки данных (<https://online.zakon.kz/>). В данном нормативном правовом акте закреплено легальное определение ЦОД как объекта информационно-коммуникационной инфраструктуры, обеспечивающего отказоустойчивое и бесперебойное функционирование вычислительных ресурсов, телекоммуникационного оборудования, а также систем хранения и обработки данных. Иными словами, ЦОД – это технологический комплекс (как правило здание или специально оборудованное помещение), предназначенный для централизованного размещения серверов, систем хранения и сетевого оборудования с круглосуточным поддержанием их работоспособности.

Нормы Закона Республики Казахстан «Об информатизации» устанавливают основные требования к ЦОД. Во-первых, размещение: ЦОД должен находиться в отдельно стоящем здании либо в специальной, зоне внутри здания, адаптированной под эти цели (п.1 ст.13-1 Закона Республики Казахстан «Об информатизации»). Это требование подчеркивает особый режим помещения ЦОД – обычно такие здания оснащаются усиленной физической защитой, системами климат-контроля, бесперебойного электропитания и пожаротушения.

Во-вторых, инфраструктура: ЦОД обязан иметь инфраструктуру, гарантирующую его отказоустойчивость и непрерывность работы (п.2 ст.13-1 Закона Республики Казахстан «Об информатизации»). Данное положение обязывает владельцев ЦОД предусмотреть резервирование основных систем (электропитание, охлаждение, сети связи и т.д.) для предотвращения простоев.

В-третьих, вышеуказанный Закон устанавливает, что организация деятельности ЦОД осуществляется в порядке, определяемом органом по согласованию с Комитетом национальной безопасности Республики Казахстан (далее по тексту – КНБ РК) (п.4 ст.13-1 Закона Республики Казахстан «Об информатизации»). Исходя из содержания данной нормы можно сделать вывод о том, что детали функционирования дата-центров регулируются подзаконными актами профильного государственного органа (в сфере связи и информбезопасности) при участии органов национальной безопасности. Все это обусловлено важностью ЦОД для информационной

безопасности страны. Соответственно, Закон уполномочил госорган разработать специальные Правила организации деятельности ЦОД, а также правила проведения технического аудита ЦОД (о котором ниже).

В-четвертых, согласно п.4 ст.13-1 вышеуказанного Закона, ЦОДы могут проходить международный или национальный технический аудит в порядке, установленным уполномоченным органом совместно с КНБ РК. Таким образом, казахстанский законодатель заложил механизм добровольной сертификации надежности ЦОД, ориентируясь на международную практику рейтингов надежности (Tier-категории и др.).

Во исполнение положений ст.13-1 Закона «Об информатизации» Министерством цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан (далее по тексту – МЦРИАП РК) издан Приказ от 30 сентября 2024 г., в соответствии с которым утверждены Правила организации деятельности центра обработки данных и проведения международного или национального технического аудита. Данный подзаконный акт конкретизирует правовой статус ЦОД и требования к ним. Эти Правила вступили в силу 8 января 2025 года (<https://adilet.zan.kz/>).

Согласно вышеуказанным Правилам ЦОД предназначен исключительно для:

- 1) обеспечения бесперебойного функционирования вычислительных ресурсов и телекоммуникационного оборудования;
- 2) хранения и обработки данных.

Тем самым подтверждается функциональное назначение дата-центров – обслуживание вычислительных и информационных процессов в непрерывном режиме.

Правила повторяют требование о размещении ЦОД в отдельном здании (или специальной защищенной части здания), при этом законодатель дает уточнение, что помещение должно защищено от природных катастроф (землетрясения, наводнения и пр.), обладать гидроизоляцией, вентиляцией для оптимальных условий работы оборудования, автоматической системой пожарного обнаружения и тушения, а также системой контроля доступа и видеонаблюдения (<https://adilet.zan.kz/>). Эти детальные условия отражают мировые стандарты по физической безопасности дата-центров. Кроме того, здания (помещения) ЦОД должны соответствовать Единым требованиям в области ИКТ и обеспечения информационной безопасности, утвержденным

Постановлением Правительства Республики Казахстан в 2016 году. Последнее требование означает, что при строительстве и эксплуатации ЦОД необходимо соблюдать государственные стандарты и нормативы по ИТ-инфраструктуре и кибербезопасности.

Одним из важнейших положений вышеуказанных Правил является введение официальной классификации ЦОД по уровням надежности (Tier). В соответствии с п.6 Главы 2 Правил организации деятельности центра обработки данных и проведения международного или национального технического аудита предусмотрено 4 уровня: Tier I, II, III, IV – в зависимости от гарантированной доступности (uptime) и допустимого годового простоя (<https://adilet.zan.kz/>).

Например, Tier I соответствует доступности 99,671% (не более 1729 минут простоя в год) и является базовым уровнем без резервирования основных систем. Tier II – 99,741% (не более 1361 минут простоя), предусматривает минимальное резервирование для питания и охлаждения. Tier III – 99,982% (до 95 минут простоя в год), что достигается возможностью проведения ремонта без остановки работы, резервированием всех критических систем по схеме 2N (двукратное дублирование основных компонентов). Наивысший уровень с доступностью 99,995% (до 26 минут простоя) обеспечивается уровнем. Tier IV, при котором дата-центр способен выдерживать отказ любой компоненты без прекращения работы, благодаря полной двойной избыточности всех систем.

Все вышеперечисленные уровни эквивалентны международной системе стандартов Uptime Institute Tier I–IV. Таким образом, правовой статус ЦОДов включает отнесение каждого центра к определенной категории надежности.

В качестве примера можно привести АО «Казхателепорт» (дочерняя компания АО «Казхателеком»). Эта компания является одним из пионеров рынка дата-центров в Казахстане. В 2019–2020 годах ее алматинский ЦОД «Sairam» первым в стране получил международные сертификаты Uptime Institute Tier III (<https://itglobal.com/>). Данный шаг был добровольным: на тот момент законодательства, требующего Tier III, еще не было. Однако, компания проактивно внедрила лучший мировой стандарт, что повысило доверие клиентов (финансовых институтов, ИТ-компаний).

В 2024 году АО «Казхателепорт» ввел в эксплуатацию новый крупный дата-центр в Астане

(«Ерементау»). Этот объект сразу прошел международный аудит и сертификацию Uptime по Tier III (<https://servernews.ru/>).

Необходимо отметить, что введение классификации на нормативном уровне – отличительная черта регулирования в Казахстане. Если в большинстве стран присвоение Tier-статуса – дело добровольной сертификации, то в Казахстане оно интегрировано в госрегулирование, что повышает прозрачность рынка услуг ЦОД и ориентирует операторов на соблюдение международных стандартов.

Правила организации деятельности центра обработки данных и проведения международного или национального технического аудита описывают порядок проведения аудита надежности. Национальный технический аудит проводится на добровольной основе после ввода ЦОД в эксплуатацию (Глава 3. Порядок проведения национального технического аудита центров обработки данных). Для его инициирования собственник (владелец) ЦОД подает запрос в оперативный центр информационной безопасности (далее по тексту – ОЦИБ).

ОЦИБ – это определенное Правилами юридическое лицо или подразделение, осуществляющее деятельность по защите электронных информационных ресурсов). Можно предположить, что роль ОЦИБ будет выполнять аккредитованная государством организация (например, структура в системе Государственной технической службы (<https://sts.kz/>). Аудит проводится на основании договора между ОЦИБ и владельцем ЦОД за счет средств последнего (<https://adilet.zan.kz/>). В ходе аудита проверяется соответствие центра заявленному уровню Tier. По результатам выдается заключение о классификации ЦОД по уровню надежности. Если выявлены недостатки, препятствующие более высокому уровню, собственник может их устранить и запросить повторный аудит. Результаты аудита направляются уполномоченному органу и должны быть опубликованы на веб-сайте самого ЦОД (информация о прохождении или не прохождении аудита).

Параллельно предусмотрен международный технический аудит – когда владелец ЦОД привлекает зарубежную компанию для сертификации по международным стандартам (например, аудит Uptime Institute) (<https://uptimeinstitute.com/>). В Правилах установлено, что после ввода в эксплуатацию ЦОД также может добровольно пройти международный аудит, заключив до-

говор с иностранной аудиторской компанией. По итогам международной проверки владелец получает заключение о классификации ЦОД и также обязан разместить сведения о его прохождении (или не прохождении) на своем сайте. Таким образом, законодатель стимулирует операторов ЦОД демонстрировать соответствие либо национальным, либо мировым стандартам надежности, что повышает доверие клиентов.

Еще одним важным элементом правового статуса ЦОД является их обязанность соблюдать требования законодательства о персональных данных, если через них осуществляется хранение и обработка персональной информации (<https://www.mondaq.com/>). Эта норма соответствует положениям Общего регламента Европейского Союза по защите данных (GDPR) (<https://gdpr-info.eu/>) и Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» устанавливает правовые основы сбора, обработки, хранения и защиты персональных данных на территории республики Казахстан (<https://online.zakon.kz/>). Хотя непосредственно понятие «центр обработки данных» в данном Законе не употребляется, положения Закона распространяются на всех субъектов, осуществляющих операции с персональными данными – будь то владельцы баз данных или операторы, в том числе дата-центры, которые предоставляют услуги по хранению и обработке данных своих клиентов.

Ключевое требование казахстанского законодателя – локализация персональных данных граждан Республики Казахстан на территории Казахстана. Следует отметить, что в 2015 году в Закон «О персональных данных и их защите» были внесены изменения, вступившие в силу с 1 января 2016 года, обязывающие хранить персональные данные казахстанцев только внутри страны (<https://iuslaboris.com/>).

Согласно ст. 12 вышеуказанного Закона накопление и хранение персональных данных должно осуществляться в базах данных, находящихся на территории Республики Казахстан. Как отмечают некоторые специалисты, это означает, что любые носители, содержащие персональные данные (серверы, жесткие диски, облачные хранилища), физически должны располагаться на территории Казахстана (<https://chambers.com/>). Интернет-ресурсы, содержащие персональные данные казахстанцев, также должны хоститься на оборудовании, находящемся в Казахстане. Данное требование прямо закреплено законом: собственник или оператор базы персональных

данных, а также третье лицо обязаны осуществлять хранение персональных данных в базе, находящейся на территории Казахстана (п.2 ст.12 Закона РК «О персональных данных»).

Более того, трансграничная передача данных допускается лишь при соблюдении установленных условий – наличия согласия субъекта либо обеспечения надлежащей защиты принимающей стороной (ст.16 Закона РК «О персональных данных и их защите»).

Таким образом, для ЦОДов, действующих в Казахстане, локализация данных – императивная норма: если дата-центр обслуживает казахстанских физических лиц или государственные органы, он должен размещать их персональные данные на серверах внутри страны (<https://ideas.gerep.org/>).

Это существенно влияет на бизнес-модели: глобальные облачные провайдеры, желающие работать с казахстанскими клиентами, вынуждены открывать локальные регионы (дата-центры) в Казахстане, о чем свидетельствует практика.

Закон Республики Казахстан «О персональных данных» также определяет роли участников: собственник базы данных – лицо (государственный орган, компания или гражданин), которое владеет и распоряжается базой персональных данных; оператор – лицо, которое осуществляет сбор, обработку и защиту персональных данных, в том числе по поручению собственника.

В контексте ЦОДов их владельцы обычно выступают как операторы персональных данных (обрабатывая данные, доверенные им клиентами, хотя сами данные принадлежат клиентам – собственникам). Кроме того, Закон вводит понятие третьего лица – то есть любого субъекта, которому персональные данные были предоставлены с согласия субъекта данных или в рамках закона. Дата-центр, оказывающий услуги по хранению, может рассматриваться как третье лицо, получающее доступ к персональным данным, и также несет обязанности по их защите.

Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» возлагает на собственников и операторов обязанность принимать необходимые меры для защиты персональных данных. В статье 22 вышеуказанного Закона перечислены минимально необходимые меры, включая: предотвращение несанкционированного доступа к персональным данным; своевременное обнаружение попыток такого доступа; минимизацию последствий возможных утечек.

Особенно примечательна норма п.п.4 п.1 ст.22 Закона «О персональных данных и их защите» в соответствии с которой собственник/оператор обязан предоставить доступ Государственной технической службе (ГТС) к объектам информатизации, использующим и хранящим персональные данные ограниченного доступа, для обследования безопасности процессов хранения и обработки данных.

Таким образом, специализированный государственный орган (ГТС) уполномочен аудиторировать информационные системы, в том числе дата-центры, на предмет соблюдения требований защиты конфиденциальных персональных данных. Этот механизм государственного контроля интегрирован в частноправовые отношения с целью предотвращения утечек данных. Обязанности по защите данных возникают с момента сбора данных и действуют до их уничтожения или обезличивания.

Обязанности по защите данных возникают с момента сбора данных и действуют до их уничтожения или обезличивания.

Кроме технических мер Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» о; соблюдать законодательство о защите персональных данных. бязывает операторов соблюдать организационные и правовые меры: утверждать перечень собираемых персональных данных, необходимый и достаточный для целей их деятельности (принцип минимизации данных); утверждать политику в отношении обработки и защиты персональных данных; соблюдать законодательство о персональных данных (ст.25 Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите»).

Требование иметь внутренние документы (политику безопасности данных) было введено в 2020 году и фактически соответствует лучшим практикам (аналог GDPR, где необходимы политики и договоры) (<https://www.matec-conferences.org/>).

Операторы также обязаны уничтожать данные по достижении цели обработки, предоставлять доказательства получения согласия субъекта, обеспечивать права субъектов на доступ к своим данным и исправление неточностей. Следует отметить, что эти нормы прямо касаются деятельности ЦОД, если они являются непосредственными операторами данных (например, облачные сервисы). Даже если дата-центр технически нейтрален к содержимому (например, просто хранит зашифрованные диски клиентов),

закон обязывает обеспечивать общий уровень защиты и сотрудничать с регуляторами.

На основе проведенного анализа действующего законодательства Республики Казахстан можно сделать вывод: правовой статус ЦОД в Казахстане определяется сочетанием норм отраслевого законодательства ИТ-законодательства и законодательства и персональных данных.

С одной стороны, ЦОД – это объект ИКТ-инфраструктуры, подлежащий определенным техническим стандартам (местоположение, резервирование, аудит), а с другой – участник отношений по обработке информации, несущий правовые обязанности по сохранности и конфиденциальности данных, особенно персональных. Отдельного специального закона, прямо посвященного коммерческим дата-центрам, в Казахстане нет; их статус вытекает из упомянутых выше актов и общих норм гражданского права.

Правовой феномен ЦОД двоякий: юридически это, с одной стороны, материальный объект (имущественный комплекс, оборудование, здание), а с другой – организация, которая управляет этим комплексом и предоставляет услуги (Сергеев 2018:117).. С точки зрения традиционного подхода, ЦОДы рассматриваются как объекты права. Они представляют собой имущественные комплексы, включающие здания, оборудование и программное обеспечение, предназначенные для хранения и обработки данных. В этом контексте ЦОДы являются предметом права собственности, аренды и других вещных прав.

С другой стороны, некоторые исследователи и практики рассматривают ЦОДы как самостоятельные юридические лица, то есть субъекты права. В этом случае под ЦОДом понимается организация, предоставляющая услуги по хранению и обработке данных. Такая организация может обладать правами и обязанностями, заключать договоры, нести ответственность и участвовать в судебных разбирательствах.

В гражданском праве субъектами правоотношений выступают физические и юридические лица (Сулейменов 2003: 36). Сам по себе «центр обработки данных» в смысле технического объекта не является отдельным субъектом права – субъектом выступает его владелец или оператор (компания, учреждение, индивидуальный предприниматель). Поэтому, чтобы ЦОД считался участником гражданско-правовых отношений, он должен функционировать через определенное юридическое лицо или индиви-

дуального предпринимателя, наделенное правоспособностью.

В США большинство ЦОДов функционируют как коммерческое предприятие, зарегистрированное в форме корпораций или товариществ. В Германии ЦОДы часто организовываются в форме *Gesellschaft mit beschränkter Haftung* (GmbH), что соответствует товариществу с ограниченной ответственностью (<https://www.jipitec.eu/>). В России ЦОДы могут быть созданы как самостоятельными юридическими лицами (например, АО или ООО), так и структурными подразделениями крупных организаций. В первом случае они являются субъектом права, во втором – частью субъекта права.

В Казахстане большинство ЦОДов создаются коммерческими организациями, как правило, в форме ТОО или АО, либо как структурные подразделения крупных телекоммуникационных компаний и ИТ-фирм. Например, на рынке услуг ЦОД действуют АО «Казахтелеком», АО «Транстелеком», АО «Казтелепорт», АО «Национальные информационные технологии (НИТ)» и другие, что подтверждается созданием соответствующей Ассоциации операторов ЦОД (<https://servernews.ru/>). Все вышеперечисленные ЦОДы – самостоятельные юридические лица, являющиеся субъектами гражданского права (большинство – частные или с государственным участием).

В Казахстане функционирует и сеть государственных центров обработки данных, эксплуатируемых АО «НИТ» и некоторыми ведомствами. Например, электронное правительство, базы данных Министерства Республики Казахстан, Министерства здравоохранения Республики Казахстан и т.д. размещены в некоторых крупных государственных ЦОД. Эти ЦОДы формально тоже подпадают под действие Закона Республики Казахстан «Об информатизации» и Закона Республики Казахстан «О персональных данных и их защите». Следует отметить, что Правила организации деятельности центра обработки данных и проведения международного или национального технического аудита распространяются на все дата-центры, включая государственные (<https://adilet.zan.kz/>).

Для занятия деятельностью ЦОД должна быть зарегистрирована в установленном порядке (в органах юстиции) и иметь предусмотренные учредительные документы, позволяющие оказывать услуги в ИКТ-сфере. Специальной лицензии именно на деятельность дата-центра

законом не предусмотрено; однако смежные виды деятельности могут требовать разрешений. Так, если оператор ЦОД предоставляет телекоммуникационные услуги (например, услуги связи, доступ в Интернет)

Специальной лицензии именно на деятельность дата-центра законом не предусмотрено; однако смежные виды деятельности могут требовать разрешений. Так, если оператор ЦОД предоставляет телекоммуникационные услуги (например, услуги связи, доступ в Интернет) вместе с основной услугой колокации, то ему необходима соответствующая лицензия в сфере связи. Колокация – услуга по размещению клиентского оборудования в ЦОД (Центр Обработки Данных) хостинг-провайдера и подключение его к высокоскоростным каналам связи. Но сама по себе услуга хранения и обработки данных (хостинг, облако) не лицензируется, попадая под общую категорию информационных услуг.

Таким образом, гражданско-правовой статус ЦОД – это обычный статус коммерческой организации, обладающей общей правоспособностью в пределах, необходимых для предоставления ИТ-услуг. Она может от своего имени заключать договоры с клиентами, приобретать и отчуждать имущество (серверы, оборудование), привлекать инвестиции, нанимать персонал и т.д.

С практической точки зрения, дата-центр как бизнес отличается следующими признаками:

- наличие специальной материальной базы. Для введения деятельности требуется высокотехнологичная инфраструктура (оборудованный объект недвижимости с климатическими, энергетическими, энергетическими и сетевыми системами). Без этой базы организация не может называться центром обработки данных;

- целевой характер услуг. ЦОД предоставляет услуги по размещению оборудования (colocation), аренде вычислительных мощностей (IaaS), облачному хранению и пр. Этот перечень услуг определяет его положение на рынке и ограничивает от других ИТ-компаний (разработчиков ПО, провайдеров контента и др.).

- соответствие нормативным требованиям. Как отмечалось выше, государство выдвигает требования к объекту ЦОД (здание, резервирование) и к защите информации. Наличие сертификатов (национального аудита или международного) также становится признаком «добросовестного» субъекта рынка ЦОД. Напри-

мер, ведущие казахстанские дата-центры имеют сертификаты Tier III от Uptime Institute или аналогичные национальные заключения (<https://servernews.ru/>).

В гражданско-правовом обороте дата-центры вступают в разнообразные договоры, прежде всего договоры возмездного оказания услуг с потребителями (ст.683 ГК РК). Клиенты – это либо юридические лица (компании, размещающие свои серверы, арендующие облачные ресурсы), либо государственные органы, либо иностранные корпорации, либо физические лица – предприниматели.

Характер договорных отношений:

Как правило, заключается публичный договор или индивидуальный контракт на услуги ЦОД (колокации, облачного сервиса). В договоре оговариваются параметры услуг – количество стоек или ресурсов, уровень доступности (SLA), меры ответственности, режим доступа к оборудованию и т.д. Такие отношения регулируются нормами Главы 32 ГК РК о возмездном оказании услуг.

Специфика – включение в договор условий об информационной безопасности. Поскольку клиенты доверяют ЦОД свои данные, договоры содержат положения о неразглашении данных, обязательствах по обеспечению сохранности информации, иногда штрафные санкции за простои сверх договорного. Например, крупные провайдеры могут в SLA гарантировать определенный процент аптайма, и при нарушении – выплачивать компенсацию.

Также в договорах могут устанавливаться ограничения на использование клиентами ресурсов ЦОД в незаконных целях. На практике казахстанские ЦОДы прописывают запреты, например, на майнинг криптовалют без согласования. Как отмечалось в интервью с представителями отрасли, некоторые ЦОД прямо указали в договорах с клиентами запрет на майнинг на их площадках (<https://kapital.kz/>), учитывая высокую нагрузку таких операций на инфраструктуру. Это пример особых условий, продиктованных характером услуги.

В случае невыполнения обязательств сторонами, применяется общее правило: стороны несут ответственность согласно законодательству Республики Казахстан и договору. То есть ЦОД как исполнитель отвечает за оказание услуг надлежащего качества, а клиент – за своевременную оплату и соблюдение регламента использования сервиса.

Дата-центры могут вступать в гражданские отношения и с государством – например, участвовать в государственных закупках по обеспечению инфраструктуры для государственных органов, заключать договоры хранения данных государственных информационных систем, либо получать государственную поддержку.

Следует отметить, что государственные органы являются крупными потребителями услуг ЦОД, особенно в рамках политики аутсорсинга ИТ-инфраструктуры. Однако, при работе с государственными органами к ЦОД предъявляются повышенные требования: обычно государство размещает данные только в сертифицированных отечественных дата-центрах с высоким уровнем защиты. Например, для размещения данных «электронного правительства» привлечены мощности АО «НИТ» (<https://www.nitec.kz/>) и некоторые коммерческие ЦОД с требуемой сертификацией. В таких отношениях помимо гражданско-правового договора могут действовать административные регламенты (по безопасности, допуску персонала с определенным уровнем clearance и т.п.)

Также отношения с государством проявляются в форме контроля и надзора: уполномоченные органы (например, Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности) могут проверки соблюдения ЦОД законодательства об информбезопасности, а КНБ – курировать вопросы защиты государственной тайны, если таковая обрабатывается. Эти отношения вытекают из публично-правовых норм, хотя и влияют на гражданско-правовой статус (например, в случае грубых нарушений лицензий или требований безопасности деятельность компании-оператора ЦОД может быть ограничена по предписанию государственных органов).

Таким образом, критерием признания организации в качестве субъекта гражданских правоотношений в сфере ЦОД является сочетание материальных (наличие инфраструктуры) и правовых условий (регистрация юридического лица, соблюдение отраслевых стандартов, заключение договора оказания услуг). Дата-центр становится полноправным субъектом рынка, когда он институционализирован как компания или предприятие, выполняющее специальные функции хранения и обработки данных. С этого момента на него распространяются все нормы гражданского законодательства о правах и обязанностях участников имущественного оборота.

Заключение

Центры обработки данных в Республике Казахстан стали неотъемлемой частью современной информационной инфраструктуры, и государство сформировало комплексную правовую базу для их регулирования. Правовой статус ЦОДов определяется сочетанием норм гражданского, информационного законодательства. Проведенный анализ показал, что, во-первых, в Казахстане дана официальная дефиниция ЦОД и закреплены требования к его материальной инфраструктуре и надежности на уровне закона и подзаконных актов, что выделяет Республику Казахстан среди многих стран, где это остается сферой технических стандартов. Во-вторых, ЦОДы будучи субъектами гражданских правоотношений, действуют через юридические лица и обладают стандартной правосубъектностью, но обременены особыми обязанностями по обеспечению непрерывности услуг и защиты данных клиентов. В-третьих, казахстанское законодательство о персональных данных возлагает на ЦОД строгие требования локализации и информационной безопасности, вплоть до допуска государственных органов к проверкам, что подчеркивает публично-правовую значимость их деятельности.

Сравнение с зарубежной практикой выявило как сходства (ориентация на международные стандарты Tier, ISO, стремление защитить данные пользователей), так и отличия (более жесткая территориальная привязка данных и активное государственное регулирование в Казахстане). Это делает казахстанские ЦОД конкурентоспособными и открытыми для сотрудничества. Опыт ЕС показывает движение к схожим мерам безопасности (NIS 2), а опыт США – значимость саморегулирования и рыночных драйверов. Казахстан занимает промежуточную позицию, стараясь учесть мировой опыт: многие положения новых казахстанских правил гармонизируют с лучшими практиками.

На данном этапе развития правового статуса ЦОД в Казахстане можно сделать определенные выводы. С точки зрения гражданского права, ЦОД приобретает права и обязанности только будучи оформленным через субъект права – компанию или организацию. Такие компании имеют все права и несут ответственность по общим правилам, заключая договора с клиентами на оказание услуг. Специфика отношений отража-

ется во договорах, подкрепляя законодательные требования защитного характера.

Казахстан признал ЦОДы особым объектом правового регулирования, установив для них дефиниции, требования и процедуры аудита на законодательном уровне. Правовой статус ЦОДов в Казахстане характеризуется повышенным акцентом на безопасность данных и бесперебойность сервисов.

В целом можно заключить, что Казахстан успешно формирует правовой режим для центров обработки данных, который учитывает, как национальные приоритеты (информационный

суверенитет, безопасность), так и потребности рынка (стабильность услуг, соответствие международным стандартам).

Финансирование

Научная статья подготовлена в рамках реализации проекта AP23489796 «Проблемы регламентации правового режима больших данных (Big Data): отечественный и международный опыт» финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Литература

Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана»// <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>

General Data Protection Regulation// <https://gdpr-info.eu/>

ISO/IEC 22237 Conformity Certification// <https://www.epi-certification.com/services/1/3/127/>

Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V «Об информатизации» (с изменениями и дополнениями)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33885902

Закон Республики Казахстан от 5 июля 2024 года № 115-VIII «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственного контроля и статистики, совершенствования системы защиты населения, управления данными, регистрации юридических лиц и исключения излишней законодательной регламентации»// <https://online.zakon.kz/>

Приказ Министра цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан от 30 сентября 2024 года №613/НҚ Об утверждении Правил организации деятельности центра обработки данных и проведения международного или национального технического аудита// <https://adilet.zan.kz/>

Sairam TIER III – дата центр в Алматы, Казахстан// <https://itglobal.com/>

В Астане открылся дата-центр «Ерейментау» на 100 стоек с сертификатом Tier III// <https://servernews.ru/>

Государственная техническая служба// <https://sts.kz/>

Uptime Institute// <https://uptimeinstitute.com/>

Akhmetova S. Principles Of Protection Of Personal Data: Comparative Analysis Of Kazakhstan And Foreign Legislation – Privacy Protection – Kazakhstan// <https://www.mondaq.com/>

General Data Protection Regulation// <https://gdpr-info.eu/>

Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 г. № 94-V «О персональных данных и их защите»// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226

Data protection compliance: an essential guide from Kazakhstan, Russia and Ukraine – Ius Laboris// <https://iuslaboris.com/insights/data-protection-compliance-an-essential-guide-from-kazakhstan-russia-and-ukraine/>

Problem issues of personal data localization in Kazakhstan. Chambers and Partners// <https://chambers.com/articles/problem-issues-of-personal-data-localization-in-kazakhstan>

Yerbolatov Y., Kolesnicov Y., Alibayeva G., Zhetpisov S., Boretsky A., Personal data protection in Kazakhstan and the EU: Comparative-legal analysis// <https://ideas.repec.org/a/fan/rissri/vhtml10.3280-riss2022-001005.html>

Golovina E., Turkova V., Vasichenko A. Legal Aspects of Legislative Regulation of Information Security and Protection of Information in Data Centers – MATEC Web of Conferences 212, 06005 (2018)// https://www.matec-conferences.org/articles/mateconf/abs/2018/71/mateconf_icre2018_06005/mateconf_icre2018_06005.html

Сергеев А.П., Терещенко Т.А. Большие данные: в поисках места в системе гражданского права // Закон. 2018. N 11. С. 106 – 123

Субъекты гражданского права / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы: НИИ частного права КазГЮУ. 2003. – 315 с.

Bart van der Sloot, Sascha van Schendel Ten Questions for Future Regulation of Big Data: A Comparative and Empirical Legal Study // JIPITEC. 2016. Vol. 7. Iss. 2. URL: <https://www.jipitec.eu/jipitec/article/view/175>

В Казахстане сформирована Ассоциация операторов ЦОД и облачных услуг// <https://servernews.ru/>.

В Астане открылся дата-центр «Ерейментау» на 100 стоек с сертификатом Tier III// <https://servernews.ru/> ;

В Астане открыт новый центр обработки данных АО «Казтелепорт»// <https://astanahub.com/>

Почему компаниям выгодно сотрудничать с ЦОДами? – Капитал.кз// <https://kapital.kz/business/110202/pochemu-kompaniyam-vygodno-sotrudnichat-s-tsodami.html>

References

- Akhmetova S. Principles Of Protection Of Personal Data: Comparative Analysis Of Kazakhstan And Foreign Legislation – Privacy Protection – Kazakhstan//<https://www.mondaq.com/>
- Bart van der Sloot, Sascha van Schendel Ten Questions for Future Regulation of Big Data: A Comparative and Empirical Legal Study // JIPITEC. 2016. Vol. 7. Iss. 2. URL: <https://www.jipitec.eu/jipitec/article/view/175>
- Data protection compliance: an essential guide from Kazakhstan, Russia and Ukraine – Ius Laboris//<https://iuslaboris.com/insights/data-protection-compliance-an-essential-guide-from-kazakhstan-russia-and-ukraine/>
- General Data Protection Regulation//<https://gdpr-info.eu/>
- Golovina E., Turkova V., Vasichenko A. Legal Aspects of Legislative Regulation of Information Security and Protection of Information in Data Centers – MATEC Web of Conferences 212, 06005 (2018)// https://www.matec-conferences.org/articles/mateconf/abs/2018/71/mateconf_icre2018_06005/mateconf_icre2018_06005.html
- Gosudarstvennaya tekhnicheskaya sluzhba//<https://sts.kz/>
- ISO/IEC 22237 Conformity Certification// <https://www.epi-certification.com/services/1/3/127/>
- Pochemu kompaniyam vygodno sotrudnichat' s TSODami?// <https://kapital.kz/business/110202/pochemu-kompaniyam-vygodno-sotrudnichat-s-tsodami.html>
- Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana «Ekonomicheskiy kurs Spravedlivogo Kazakhstana»// <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokayeva-narodu-kazakhstana-ekonomicheskiy-kurs-spravedlivogo-kazakhstana-18588>
- Prikaz Ministra yifrovogo razvitiya, innovatsiy i aerokosmicheskoy promyshlennosti Respubliki Kazakhstan ot 30 sentyabrya 2024 goda №613/NK, Ob utverzhdenii Pravil organizatsii deyatel'nosti tsentra obrabotki dannykh i provedeniya mezhdunarodnogo ili natsional'nogo tekhnicheskogo audita//<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2400035169/info>
- Problem issues of personal data localization in Kazakhstan. Chambers and Partners// <https://chambers.com/articles/problem-issues-of-personal-data-localization-in-kazakhstan>
- Sairam TIER III – data tsentr v Almaty, Kazakhstan// <https://itglobal.com/>
- Sergeyev A.P., Tereshchenko T.A. Bol'shiye daniye: v poiskakh mesta v sisteme grazhdanskogo prava // Zakon. 2018. N 11. S. 106 – 123
- Sub'yekty grazhdanskogo prava / Otv. red. M.K. Suleymenov. – Almaty: NII chastnogo prava KazGYUU. 2003. – 315 s.
- V Astane otkrylsya data-tsentr «Yereymentau» na 100 stoyek s sertifikatom Tier III//<https://servernews.ru/>
- V Astane otkryt novyy tsentr obrabotki dannykh AO «Kazteleport»//<https://astanahub.com/ru/blog/v-astane-otkryt-novyi-tsentr-obrabotki-dannykh-ao-kazteleport#:~:text=match%20at%20L110%20Institute%20%20>
- V Kazakhstane sformirovana Assotsiatsiya operatorov TSOD i oblachnykh uslug// <https://servernews.ru/>
- Uptime Institute// <https://uptimeinstitute.com/>
- Yerbolatov Y., Kolesnicov Y., Alibayeva G., Zhetpisov S., Boretsky A., Personal data protection in Kazakhstan and the EU: Comparative-legal analysis//<https://ideas.repec.org/a/fan/rissri/vhtml10.3280-riss2022-001005.html>
- Zakon Respubliki Kazakhstan ot 24 noyabrya 2015 goda № 418-V «Ob informatizatsii» (s izmeneniyami i dopolneniyami)// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33885902
- Zakon Respubliki Kazakhstan ot 5 iyulya 2024 goda № 115-VIII «O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v nekotoryye zakonodatel'nyye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam gosudarstvennogo kontrolya i statistiki, sovershenstvovaniya sistemy zashchity naseleniya, upravleniya dannymi, registratsii yuridicheskikh lits i isklyucheniya izlishney zakonodatel'noy reglamentatsii// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33690397&pos=537;-56#pos=537;-56
- Zakon Respubliki Kazakhstan ot 21 maya 2013 g. № 94-V «O personal'nykh dannykh i ikh zashchite»//https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226

Авторлар туралы мәлімет:

Айнұр Қазыбекқызы Құсайынова – философия ғылымдарының докторы (PhD), Нархоз университетінің доценті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kussainova_75@mail.ru)

Айман Бекмұратқызы Омарова (автор-корреспондент) – заң ғылымдарының кандидаты, Нархоз университетінің доценті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: omar_17@mail.ru)

Маликова Шолпан Балтабекқызы – заң ғылымдарының кандидаты, Нархоз университетінің доценті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: msholpan7876@gmail.com)

Information about authors:

Kussainova Ainur Kazybekovna – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor at Narxoz University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: kussainova_75@mail.ru)

Omarova Aiman Bekmuratovna (corresponding-author) – Candidate of Law, Associate Professor, NAO «Narxoz University», Almaty, Republic of Kazakhstan, email: abomarova17@gmail.com

Malikova Sholpan Baltabekovna – Candidate of Law, Associate Professor, NAO “Narxoz University”, Almaty, Republic of Kazakhstan, email: msholpan7876@gmail.com

Сведения об авторах:

Кусаинова Айну́р Казыбековна – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, НАО «Университет Нархоз» (Алматы, Казахстан, e-mail: kussainova_75@mail.ru);

Омарова Айман Бекмуратовна (корреспондент-автор) – кандидат юридических наук, доцент, НАО «Университет Нархоз» (Алматы, Казахстан, e-mail: omar_17@mail.ru);

Маликова Шолпан Балтабековна – кандидат юридических наук, доцент, НАО «Университет Нархоз» (Алматы, Казахстан, e-mail: msholpan7876@gmail.com).

Поступило: 17 апреля 2025г.

Принято: 10 июня 2025г.

IRSTI 10.23.01

<https://doi.org/10.26577/JAPJ202511429>**A.O. Syurikpayeva** Kunaev University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: as_asel.084@mail.ru

SOME CONSUMER PROTECTION ISSUES IN ELECTRONIC COMMERCE

With modern development, digitalization in many countries is becoming a strategic priority area of economic development. The digital economy is an economic activity carried out through the internet, mobile communications, digital technologies, that is, virtual reality, in economic relations on production, distribution, exchange and consumption.

The author gives a number of author's recommendations in the article for the systematic formation of the structure of an online store, e-commerce to increase the competitiveness of e-commerce, indicating that in addition to effective opportunities in the development of e-commerce, there are risks that threaten. Among them are the creation of a national research organization to improve the conditions for the development of digital business, the provision of land by the state for the construction of warehouses in the regions in the development of digital commerce, as well as the improvement of logistics networks, the use of new innovative models in the technological modernization of certain sectors of the economy, the introduction of new types of business plans, the approval of modern structures of public service.

Given the dynamic development of digital business, in addition to traditional trade, IT specialists are in high demand in accordance with the requirements of the time. At the same time, the author emphasizes the need to take state measures to train specialists in the field of digital commerce, including the organization of special courses or programs for rural residents in the regions.

In order to strengthen the protection of consumer rights, the new version of the law «On protection of Consumer Rights» provides for additional regulatory measures. As we all know, such refined concepts as «electronic sales platform (marketplace)», «online store» and «information and advertising platform» have been introduced into the law. At the same time, the author proposes to introduce the term «e-commerce» and give it a scientifically consistent definition. According to the author, e-commerce contributes to the settlement of issues of consumer violations that occur when ordering services and works with a mobile phone.

The article also proposes to ensure the mandatory protection of personal data about consumers and supplement the inadmissibility of claims by entrepreneurs that violate and (or) oppress the rights and legitimate interests of consumers.

Keywords: digital economy, e-commerce, consumer, consumer rights, seller, buyer, digital environment, online store.

А.О. Сюрикпаева

Қонаев университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: as_asel.084@mail.ru

Электрондық сауда жасауда тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың кейбір мәселелері

Қазіргі заманғы даму кезінде көптеген елдерде цифрландыру экономикалық дамудың стратегиялық басым саласына айналууда. Цифрлық экономика – бұл өндіріс, бөлу, айырбастау және тұтыну жөніндегі экономикалық қатынастардағы интернет, ұялы байланыс, цифрлық технологиялар, яғни виртуалды шындық арқылы жүзеге асырылатын экономикалық қызмет.

Автор мақалада электрондық сауданы дамытуда тиімді мүмкіндіктермен қатар, қауіп төндіретін тәуекелдердің орын алатындығын көрсете отырып, электрондық сауданың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін интернет-дүкен, электрондық коммерция құрылымын жүйелі түрде қалыптастыру үшін бірқатар авторлық ұсыныстар береді. Олардың қатарында цифрлық бизнестің даму жағдайын көтеру үшін Ұлттық ғылыми-зерттеу ұйымын құру, цифрлық коммерцияны дамытуда өңірлерде қоймалар салу үшін мемлекет тарапынан жермен қамтамасыз ету, сондай-ақ логистикалық желілерді жетілдіру, экономиканың жекелеген секторларын технологиялық тұрғыда қайта жаңғыртуда жаңа инновациялық үлгілерді пайдалану, бизнес-жоспарлардың жаңа түрлерін енгізу, халыққа қызмет етудің заман талабына сай құрылымдарын бекіту сияқты ұсыныстар бар.

Дәстүрлі саудадан бөлек, цифрлық бизнестің қарқынды дамып жатырғандығын ескерсек, уақыт талабына сай ІТ мамандары жоғары сұранысқа ие. Осы ретте, автор цифрлық коммерция саласында мамандарды даярлау бойынша мемлекеттік іс-шаралар қабылдау қажет екендігін, оның ішінде өңірлердегі ауыл тұрғындары үшін арнайы курстар немесе бағдарламалар ұйымдастырудың қажет екендігін алға тартады.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғауды күшейту мақсатында «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» заңның жаңа редакциясында қосымша реттеу шаралары көзделген. Барша-мыз білетіндей, Заңға «электрондық сату алаңы (маркетплейс)», «интернет-дүкен» және «ақпараттық-жарнамалық алаң» сияқты нақтыланған ұғымдарды енгізді. Осы ретте, автор «электрондық коммерция» терминін енгізіп, оған ғылыми дәйекті түрде анықтама беруді ұсынады. Автордың пікірінше, электрондық коммерция ұялы телефонмен қызметтер мен жұмыстарға тапсырыс беру кезінде орын алатын тұтынушылардың құқықтарын бұзу мәселелерін реттеуге септігін тигізеді деп санайды.

Сондай-ақ мақалада тұтынушылар туралы дербес деректерді қорғауды міндетті түрде қамтамасыз ету және кәсіпкерлердің тұтынушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзатын және (немесе) қысым жасайтын талаптарға жол бермеуін толықтыру ұсынылады.

Түйін сөздер: цифрлық экономика, электрондық коммерция, тұтынушы, тұтынушылардың құқықтары, сатушы, сатып алушы, цифрлық орта, интернет-дүкен.

А.О. Сюрикпаева

Университет Кунаева, Алматы, Казахстан
e-mail: as_asel.084@mail.ru

Некоторые вопросы защиты прав потребителей в электронной торговле

При современном развитии во многих странах цифровизация становится стратегически приоритетной областью экономического развития. Цифровая экономика – это экономическая деятельность, осуществляемая через интернет, мобильную связь, цифровые технологии, то есть виртуальную реальность, в экономических отношениях по производству, распределению, обмену и потреблению.

Автор дает в статье ряд авторских рекомендаций по систематическому формированию структуры интернет-магазина, электронной коммерции для повышения конкурентоспособности электронной торговли, показывая, что наряду с выгодными возможностями в развитии электронной торговли существуют рискованные риски. В их числе создание Национальной научно-исследовательской организации для поднятия условий развития цифрового бизнеса, обеспечение государством земли для строительства складов в регионах развития цифровой коммерции, а также совершенствование логистических сетей, использование новых инновационных моделей в технологической модернизации отдельных секторов экономики, внедрение новых видов бизнес-планов, современное обслуживание населения есть такие рекомендации, как крепление конструкций сайдинга.

Помимо традиционной торговли, учитывая динамичное развитие цифрового бизнеса, спрос на IT-специалистов, отвечающих требованиям времени, высок. При этом автор отмечает, что необходимо принять государственные меры по подготовке специалистов в сфере цифровой коммерции, в том числе организовать специальные курсы или программы для сельских жителей в регионах.

В целях усиления защиты прав потребителей в новой редакции Закона «О защите прав потребителей» предусмотрены дополнительные меры регулирования. Как известно, в Закон включены такие конкретные понятия, как «электронная торговая площадка (маркетплейс)», «интернет-магазин» и «информационно-рекламная площадка». При этом автор предлагает ввести термин «электронная коммерция» и дать ему научное обоснование. По мнению автора, электронная коммерция будет способствовать урегулированию вопросов нарушения прав потребителей при заказе услуг и работ по мобильному телефону.

Также в статье предлагается обеспечить обязательную защиту персональных данных о потребителях и дополнить недопущение предпринимателями требований, нарушающих и (или) ущемляющих права и законные интересы потребителей.

Ключевые слова: цифровая экономика, электронная коммерция, потребитель, права потребителей, продавец, покупатель, цифровая среда, интернет-магазин.

Introduction

In the current era of development, digitalization is becoming an area of strategic priority for economic development in many countries. The digital economy is economic activity conducted via the internet, mobile communications, and digital technologies—that is, virtual reality—within economic relations pertaining to production, distribution, exchange, and consumption (<http://www.eurasiancommission.org/>).

We are living in the age of the «Fourth Industrial Revolution,» a time when global digitalization has permeated the daily lives of people, online trade is gradually replacing traditional retail in physical stores, and the borders between states have become blurred due to global access to all manner of goods and services.

In other words, the 21st century is the age of e-commerce, which is erasing national borders and acquiring a global scale. Electronic commerce has become firmly embedded in the daily activities of large and small firms, as well as individual citizens.

E-commerce is intrinsically linked to the development of the Internet, which has encompassed all aspects of public life. The evolution of the Internet has led to the creation of electronic communication channels that connect the economic interests of business entities with the personal interests of individuals. The Internet has become not only a mechanism for communicative interaction but also a mechanism for organizing electronic information space and a catalyst for the creation of a new form of business – electronic business. The Internet has enabled businesses to transition to a new stage of development, one that is fundamentally different from the classical commodity stage. Its characteristic feature is the global expansion of its boundaries, achieved by providing sellers with access to the maximum possible consumer audience for all their needs.

One of the primary tasks for the stable development of the economic situation in the Republic of Kazakhstan is human capital. Human capital, in turn, is foundational to achieving a high standard of living for its people and gaining recognition among OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development) countries, as outlined in the nation's Strategic Development Plan (<https://adilet.zan.kz/>).

Today, there are ample opportunities to create specialized ecosystems within Kazakhstani com-

panies by utilizing new innovative models for the technological modernization of individual economic sectors, developing new types of business plans, and establishing customer service structures that meet contemporary demands (<https://adilet.zan.kz/>). An analysis of scientific literature, research, and legislation attests that the development of digital trade and the provision of online services to consumers are among the pressing issues not only within our state but also on a global scale.

Materials and methods

In the course of writing the article, the author extensively employs general scientific methods of cognition, such as comparative-legal, historical-legal, normative-comparative, synthesis, systemic analysis, logical analysis, abstraction, and methods of analogy. From the perspective of the legal regulation of the topic, the author analyzes existing legislation and scrutinizes the norms of normative legal acts.

Discussions and results

The primary trend in the development of e-commerce is globalization. The e-commerce sector contributes to the creation of new jobs, the growth of tax revenues, and the attraction of investments. In economic literature, there is no consensus on the definition of e-commerce (e-commerce»). For example, e-commerce (e-commerce) is defined as «conducting business communications and transactions over networks and through computers, or the buying and selling of goods and services, and the transfer of funds, using digital communications (Berger, 2008). According to others, e-commerce is an automated commercial activity based on the use of telecommunication networks, primarily the Internet; information technologies, including web services; and special legal norms, standards, protocols, and classifiers (Gavrilov, 2020). Some authors believe that e-commerce is a sector of the economy that encompasses all financial and commercial transactions conducted via computer networks and the business processes associated with such transactions (<https://cdb.kz/>).

As the Internet increasingly permeates the global space, the number of its users grows day by day. Concurrently, the services that users can access via the Internet are also evolving. Internet technologies offer significant conveniences for buyers: considerable time savings, the ability to pay for purchased

items with electronic money, home delivery options, a wide assortment of goods, and relatively lower prices. There are well-known online stores that have become established brands, demonstrating their reliability. Consumers can quickly examine the available assortment, view photographs of products from various perspectives, and familiarize themselves with their technical specifications. The cost of delivering goods, often handled by courier companies, is typically affordable, fast, of good quality, and convenient for the buyer.

The primary legal sources regulating relations in online commerce include the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan «On Consumer Rights Protection», the Law of the Republic of Kazakhstan «On Advertising», the Law of the Republic of Kazakhstan «On Electronic Document and Electronic Digital Signature» and others.

The consumer is a participant in socio-economic relations who purchases goods or pays for services rendered to them. They also represent a segment that is an object of state policy, which, in turn, aims to protect consumer rights. Furthermore, the consumer is one of the vulnerable elements of this policy, based on several factors:

Technological factor: The emergence of new technologies, artificial intelligence, and novel online platform models has raised questions regarding transparency, security, and ethics in the use of consumer data.

Protection of parties' rights: The consumer often acts as a citizen with fewer resources and lacks professional knowledge regarding the protection of their interests.

If the consumer is the individual purchasing goods or services, then there is another party in the market – the seller.

Thus, the «seller» is an individual or organization that sells goods or services for appropriate remuneration. When a sale occurs, it is often said that a purchase-sale transaction has been concluded. The other participant in the transaction is the «buyer» (client, consumer). The seller pursues a specific goal in the transaction – to make a profit, whereas the «consumer» buys goods not for subsequent resale, but for personal or family use.

The words «buyer» and «consumer», at first glance, might appear to be synonymous. However, this is not the case. A buyer can make a purchase for further resale «for the purpose of profit», while a consumer acquires goods or services for personal use, for household and family needs.

The phrase «consumer rights» has become so familiar to us that it resembles a stable idiomatic expression.

According to Kazakhstani legislation, the consumer has the right to information about the product and the seller, to product safety, to exchange or return goods of both appropriate and inappropriate quality, and to compensation for losses incurred due to the inadequate quality of services rendered. Consumers, both in traditional trade and in the e-commerce sector, often encounter situations where sellers do not respond to complaints or refuse to exchange or return goods. Some sellers openly display notices stating, «goods are not subject to exchange or return».

From the moment of birth, each of us is a consumer of various goods and services. According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan, «human rights and freedoms belong to everyone from birth» (<https://online.zakon.kz/>). As consumers, every citizen of the Republic of Kazakhstan has the right, from birth, to receive safe goods and services of appropriate quality. However, as practice shows, consumer rights are not always protected.

According to Article 1, paragraph 15 of the Law «On Consumer Rights Protection», a consumer is an individual who intends to order or purchase, or who orders, purchases, and/or uses goods (work, services) exclusively for personal, family, household, and other purposes not related to entrepreneurial activity (<https://online.zakon.kz/>). This definition is not exhaustive and indicates that the law establishes protection for the weaker party in legal relations. It should be noted that the law regulates the ability of consumers to purchase goods, works, and services of appropriate quality, while also entitling them to protect their information as consumers and to demand compensation for damages incurred in the digital space.

For instance, companies like Google and others frequently face criticism for collecting and using users' personal information without their full consent, which includes tracking online activities, personal surveillance, and using this data for advertising purposes. A precedent was the case involving Google and Cambridge Analytica, where the data of millions of users was utilized to create political advertising campaigns. Subsequently, the company independently settled the matter and paid bonuses to each consumer to resolve the conflict. Often, in response to risks arising for consumers in the digital space, the state responds by introducing new aspects of norms into the legal system to regulate

these risks. According to UNCTAD data, laws on consumer rights protection concerning digital issues are in effect in approximately 115 countries (Minnebaev 2023: 2).

It is no secret that in the modern world, the volume of goods turnover in online trade is increasing year by year. Kazakhstanis readily order selected goods from online stores because it is convenient and, in a number of cases, advantageous. At the same time, the risks associated with purchasing goods via online trade are also increasing. The consumer may not be provided with the paid-for goods, may be given a different product, or goods of inadequate quality, and may be refused a return or exchange for both appropriate and inadequate quality goods. In these situations, it becomes difficult for the consumer to achieve justice, as, typically, the online store is located in another city or even another country.

Online trade presents a number of the following dangers, specifically: the impossibility of preliminarily assessing the consumer properties of the product, hence the risk of fraud; increasing dependence of suppliers of goods (services) on markets; and a fundamental reshaping of the employment structure and the qualification requirements for labor resources in trade. Consumer rights are violated in both retail and e-commerce. Sellers refuse to exchange or return goods, do not respond to consumers' written complaints, and often the consumer does not know where to send a complaint and lacks information about the seller's details and name as a business entity.

In contemporary legal literature, one can observe how some authors focus on the main problems of legal supervision of goods turnover in the internet space. Currently, the most significant and pressing issue in the legal supervision of goods turnover in cyberspace is the problem of user identification. The problem lies in the specifics of concluding contracts in electronic form. Furthermore, a particular aspect of this issue involves electronic signatures and the protection of user data. Due to amendments to the Law of the Republic of Kazakhstan «On Electronic Document and Electronic Digital Signature» (<https://online.zakon.kz/>), it is stipulated that the personal data of citizens of the Republic of Kazakhstan must be stored and processed exclusively within the territory of the Republic of Kazakhstan, which often poses an obstacle when purchasing goods from abroad.

Secondly, the issue of information intermediation is also a significant concern. When selecting a product in an online store, it is crucial to pay close

attention to the information provided by the seller regarding the product and the terms of purchase. Furthermore, the owners of many websites on the Internet are not the owners of the servers themselves but are merely users (e.g., of hosting services). To host websites on a server, they engage the services of IT specialists, who, in turn, may have access to special configurations. Consequently, when choosing a product remotely, a consumer may receive incorrect or irrelevant information about the product itself, its features, and its characteristics.

According to Article 1, paragraph 65 of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, electronic trade in goods is defined as entrepreneurial activity involving the sale of goods to individuals, conducted with the aid of information technologies via an online store and/or an internet platform, provided there is either an in-house service for delivering goods to the buyer (recipient) or contracts with persons providing freight transportation, courier, and/or postal services (<https://online.zakon.kz/>).

One of the key objectives of the «Digital Kazakhstan» state program is the development of e-commerce. A target indicator, a 2.6% share of e-commerce in the total trade volume of the Republic of Kazakhstan, was achieved in 2022 (<https://akorda.kz/ru/>).

E-commerce in Kazakhstan is demonstrating phenomenal growth. According to the results of joint research by the «Digital Kazakhstan» Association and «PwC Kazakhstan», the rapid growth of e-commerce in the Republic of Kazakhstan continues: in 2022, approximately 50 million online purchases were made, amounting to 1.3 trillion tenge. The volume of Kazakhstani e-commerce constitutes 8.2 percent of the country's total domestic retail trade. Consumers are increasingly purchasing items of daily demand, such as household goods and food products, beauty and health products, children's goods, and pet supplies (<https://tengrinews.kz/>).

Online trade is a form of retail trade. In this context, legal relations are similar and can be divided into two categories:

1. Consumer relations. Consumers and entrepreneurs (product manufacturers, sellers) engage in mutual interaction.
2. The role of the state in regulating entrepreneurial activity. This occurs between local self-government bodies and entrepreneurs within the process of state management of the entrepreneurial sphere. These actions are aimed at ensuring and protecting national and public interests. It should be noted that

entrepreneurial activity within online relations is systemic in nature.

Globally, 33% of the population, approximately 2.8 billion people, shop via online stores. This accounts for 21% of all retail sales. It is projected that this figure will increase to 22.6% within the next two years. Major trading platforms from China, the USA, and the United Kingdom are in high demand among consumers (<https://24.kz/>).

Although domestic online stores in our country are developing in step with the times, the vast majority of Kazakhstanis make purchases from foreign online stores. This is evidenced by platforms such as China's «Alibaba», which offers over a million products, «Joom», which sells Korean cosmetics and goods currently popular among women, and various other foreign stores.

Alibaba.com is one of the marketplaces belonging to the Chinese transnational company Alibaba Group, which also operates Taobao. Alibaba.com was founded in 1999 with the aim of connecting suppliers from China with buyers from abroad, primarily from the United States. Currently, it is one of the world's largest B2B (Business-to-Business) wholesale e-commerce platforms. According to official data, in 2020, Alibaba.com connected over 150 000 suppliers to a network of more than 10 000 000 global buyers located in over 190 countries and regions.

The dynamics of e-commerce volume in Kazakhstan demonstrate a stable growth rate. For example, according to Euromonitor International, an international market research company, while the e-commerce volume was 374.2 billion tenge in 2017, it rose to 523.3 billion tenge in 2018, 612 billion tenge in 2019, 1,208.9 billion tenge in 2020, and 1,427.7 billion tenge in 2021. Examining major product categories, it can be observed that in the year these figures primarily relate to (likely 2021, based on the preceding data), Kazakhstanis spent the most online on clothing, footwear, and various accessories (423.9 billion tenge), and household appliances and electronics (355 billion tenge). Kazakhstanis spent the least online on household goods (99.1 billion tenge), beverages and tobacco products (69.9 billion tenge), food products (45.5 billion tenge), and health and beauty products (29 billion tenge) (<https://ridero.ru/>).

Globally, China ranks first in online trade. There, the share of e-commerce in the national retail trade turnover is 23.7 percent. In the United States, over 10,000 stores have closed in the last two years, and it is possible that 20-25 percent of shopping cen-

ters there may close in the next five years. While the development of online trade in that country stands at 10.8 percent, in South Korea it is 7.2 percent (<https://7-su.kz/>).

In 2019, approximately 1.5 billion people, or 27 percent of the world's population aged 15 and older, shopped online. The proportion of those shopping via the Internet is significantly lower in low-income countries, whereas in high-income countries, more than half of the population made purchases online (www.unctad.org/ict4d).

In our country, in 2024, this sector accounted for 23% of all consumer complaints. The main grievances from citizens were related to the lack of information about sellers, the non-conformity of goods to their descriptions, and refusals to issue refunds (<https://www.facebook.com/>). This situation facilitated a clearer definition of responsibilities and regulatory mechanisms for e-commerce platforms. E-commerce platforms are now obligated to implement internal rules for authorizing sellers, including registration and authentication processes. Contracts with sellers must stipulate mandatory compliance with consumer rights legislation, including the provision of complete information about the product and the seller. To strengthen platform oversight, sanctions can be applied to offending sellers, potentially including the blocking of their accounts. Furthermore, consumers are to be given access to certificates of conformity for goods; such a system aims to enhance transparency and trust in the online sales system.

The need for normative legal regulation of the e-commerce sector also stems from changes in the institutional content of economic relations. The transborder nature of e-commerce, along with the obligations of states within integration unions and other international agreements, complicates the development of effective tools for regulating the e-commerce sphere.

The primary element of technological progress at the end of the 20th century was the computerization of industrial production and other sectors of the economy, which was superseded by digitalization at the beginning of the 21st century. At its core, digitalization invariably involves more complex technologies—not necessarily confined to the telecommunications sector—that are capable of significantly altering the processes of interaction between economic agents and the methods of organizing production.

Research into the essence of economic relations in e-commerce has revealed changes in the theory of competitive advantages within the inter-

net economy: if the competitiveness of traditional trade participants depended on their production conditions and ICT (Information and Communication Technologies) endowment, then in digital trade, competitiveness is determined by the development of the e-commerce ecosystem. Without access to the global market offered by e-commerce, traditional economic factors of competitiveness become ineffective.

Due to the transborder nature of e-commerce, some countries can derive significant benefits from its development, while others may suffer losses as traditional trade, conversely, undergoes a regression. To avoid being among the latter, state intervention in the e-commerce sphere is necessary. In this regard, regulation should be aimed at equalizing competitive conditions for foreign and domestic suppliers, creating the necessary e-commerce infrastructure, and also stimulating the entrepreneurial activity of domestic enterprises in the e-commerce sector by providing tax incentives and other support measures.

The effective development of e-commerce depends on factors such as telecommunications infrastructure and the accessibility of data transmission, the level of digital literacy among the population, the provision of consumer rights protection, the legislative framework, logistical infrastructure, as well as the development of non-cash payment instruments.

The need to integrate Kazakhstani small and medium-sized enterprises (SMEs) into global e-commerce platforms like Alibaba is driven by two principal reasons:

1. The outsourcing of services related to payment, delivery, returns, accounting, and dispute resolution for SMEs increases the cost of conducting business online, thereby rendering them uncompetitive.

2. The small market size in Kazakhstan does not permit the scaling of domestic e-commerce projects. Connection to the global supply chain allows them to reduce transaction costs and increase market coverage without needing a physical presence in the country of sale.

Due to the lack of necessary digital skills among Kazakhstani entrepreneurs, the state is providing them with support in the form of consulting and legal assistance to facilitate their entry into large marketplaces.

The creation of specialized e-commerce platforms contributes to its active development; therefore, in this context, it is crucial to create the necessary conditions for the emergence of powerful

domestic marketplaces in Kazakhstan or within the Eurasian Economic Union (EAEU). The introduction of restrictive measures concerning the activities of foreign suppliers through tariff regulation is also important.

Given that a general marketplace of a global standard has not yet formed within the Kazakhstan and EAEU market, it is highly important for local entrepreneurs to access existing global platforms to sell domestic goods outside the EAEU.

The development of online trade makes markets accessible for thousands of entrepreneurs, including those in the regions of Kazakhstan. Barriers for businesses seeking to enter national and international levels are reduced, and this also promotes digitalization and increases the transparency of financial operations.

The digital environment offers vast opportunities for consumers but simultaneously presents new challenges in protecting their rights. The absence of binding international agreements, the lack of generally accepted mechanisms for resolving disputes on international and foreign internet platforms, as well as fraud and the sale of consumers' personal data, are issues exacerbated by the lack of, and delays in implementing, proposed measures for resolving disputes. Despite the existence of various forms and methods for regulating issues related to consumer rights protection, many aspects still arise daily in disputes between parties; their resolution requires special attention and control from the state.

Conclusion

The UNCTAD B2C E-commerce Index characterizes the potential for e-commerce development in Kazakhstan. Consequently, as opportunities for developing e-commerce in Kazakhstan increase, so too do the attendant threats and risks. To enhance the competitiveness of the network economy, it is necessary to systematically form the e-commerce infrastructure, including domestic and international trading platforms, logistics centers, and online stores.

In this regard, it is pertinent to highlight the state's role in the development of digital trade in Kazakhstan:

1. The prerequisites for the active development of digital trade are the processes of digitalization and economic globalization. As digital trade evolves worldwide, Kazakhstan must take timely action to avoid falling behind in this process. If Kazakhstan can take the necessary actions now and transition

from being merely an observer to an active participant in this process, many future outcomes will yield a beneficial impact. In this context, we believe it is advisable to establish a research organization, akin to a National Center, dedicated to the development of digital trade in Kazakhstan. This organization would focus on seeking new perspectives, ensuring the appropriate and timely implementation of global processes within our state, and analyzing the current status of digital trade development in Kazakhstan.

2. Creating favorable conditions for the development of digital commerce is essential, namely, by providing land for the construction of warehouses in the regions and improving logistics networks.

3. Given that traditional trade is receding and digital trade is progressively taking its place, it is evident that the demand for specialists in the burgeoning field of digitalization will increase. Accordingly, it is necessary to implement measures for training specialists in digital commerce, including organizing training courses and programs for rural

residents, and arranging qualification enhancement initiatives for individuals engaged in entrepreneurship.

4. To strengthen consumer rights protection, additional regulatory measures are stipulated in the new edition of the Law «On Consumer Rights Protection.» Specific concepts such as «e-commerce platform (marketplace)», «online store», and «information-advertising platform» have been introduced into the Law. In this respect, it is proposed to expand the definition of the term «Electronic Commerce», which would facilitate the regulation of issues concerning violations of consumer rights when ordering services and work via various mobile applications.

It is further proposed to supplement the fundamental principles of consumer rights protection with provisions ensuring the mandatory protection of consumers' personal data, and stipulating the inadmissibility of entrepreneurs including contractual terms that violate and/or infringe upon the rights and legitimate interests of consumer

Literature

Анализ мирового опыта развития промышленности и подходов к цифровой трансформации промышленности государств-членов Евразийского экономического союза. Евразийская экономическая комиссия. – Москва, 2017: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/prom_i_agroprom/dep_prom/.

«Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 қарашадағы № 799 қаулысы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000799>. Жүгінген күні: 18.12.2024 ж.

«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және цифрлық саланы дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 961 қаулысы (күшін жойған) // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000961>. Жүгінген күні: 18.12.2024 ж.

Бергер Э. Дж. Е-коммерция и цепи поставок: ломка прежних границ / Управление цепями поставок. Под ред. Дж. Л. Гатторны. – М.: Инфра-М, 2008. – 670 с.

Гаврилов, Л. П. Организация коммерческой деятельности: электронная коммерция: учебное пособие для среднего профессионального образования / Л. П. Гаврилов. – 3-е изд., доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2020. – 477 с.

Муслимова С. Все об электронной торговле [Электрондық ресурс]. – 2018. – <https://cdb.kz/sistema/biblioteka-bukhgaltera/articles/vse-ob-elektronnoy-torgovle/> жүгіну күні : 25.01.2025.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029.

«Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-IV Заңы (2024.08.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30711870&pos=3;-106#pos=3;-106.

Миннебаев Р.А. «Актуальные проблемы защиты прав потребителей в цифровом пространстве». Content is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 license (CC-BY 4.0). Издательский дом «Среда». <https://phsreda.com/e-articles/10552/Action10552-109520.pdf>. С.-2.

«Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-II Қазақстан Республикасының Заңы (2025.07.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51035484.

«Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-IV Салық кодексі (Салық кодексі) (2025.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33236181.

Стратегии и Программы. – URL: https://akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs. Жүгіну күні : 29.01.2025 ж.

Электронная коммерция в Казахстане показывает феноменальный рост. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/elektronnaya-kommertsiya-kazahstane-pokazyivaet-496625/.

«Әлемде халықтың 33%-ы интернет арқылы сауда жасайды». <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/lemde/689901-lemde-khaly-ty-33-internet-ar-uly-sauda-zhasajdy>.

Электронная торговля в Китае. https://ridero.ru/books/elektronnaya_torgovlya_v_kitae/freeText/#freeTextContainer.

«Көбісі бірден өтіп кетеді» : онлайн сауданың пайдасы мен зияны. <https://7-su.kz/m/news/show/8508/>.

THE UNCTAD B2C E-COMMERCE INDEX 2020 Spotlight on Latin America and the Caribbean // UNCTAD Technical Notes on ICT for Development: UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT No17 [Электрондық ресурс]. -2020.-20 с. – www.unctad.org/ict4d (жүгіну күні : 22.01.2025).

Электрондық коммерция: цифрлық дәуірдегі қорғаныс. <https://www.facebook.com/groups/960018204369169/posts/2367009390336703/>.

References

Analiz mirovogo opyta razvitiya promyshlennosti i podhodov k tsifrovoi transformatsii promyshlennosti gosudarstv-chlenov Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuza. Evraziiskaia ekonomicheskaya komissia. – Moskva, 2017: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/prom_i_agroprom/dep_prom/.

«Kazakstan Respublikasynyn 2025 zhylyga deiingi Strategialyk damu zhosparyn bekitu zhane Kazakstan Respublikasy Prezidentinin kebir zharlyktarynyn kushi zhoilydy dep tanu turaly» Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti Zharlygynyn zhobasy turaly Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylygy 30 karashadagy № 799 kaulysy. «Adilet» Kazakstan Respublikasy normativtik kukyktyk aktilerinin akparattyk-kukyktyk zhuiesi. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000799>. Zhuginu kuni : 18.12.2024 zh.

«Akparattyk-kommunikatsialyk tehnologialar salasyn zhane tsifirlyk salany damytu tuzhirimdasyyn bekitu turaly» Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2021 zhylygy 30 zheltoksandagy № 961 kaulysy (kushin zhoigan) // «Adilet» Kazakstan Respublikasy normativtik kukyktyk aktilerinin akparattyk-kukyktyk zhuiesi. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000961>. Zhuginu kuni : 18.12.2024 zh.

Berger E. J. E-коммерция и тесопи поставок : ломка презнних гранит / Управление теспиами поставок. Pod red. J.L. Gattorny. – M.: Infra-M, 2008. – 670 s.

Gavrilov, L.P. Organizatsia kommercheskoi deiatelnosti : elektronnaia kommertsia: uchebnoe posobie dlia srednego professionalnogo obrazovaniya / L.P. Gavrilov.- 3-e izd., dop. – Moskva : Izdatelstvo Urait, 2020. – 477 s.

Muslimova S. Vse ob elektronnoi trgovle [Elektronnyk resurs]. -2018.- <https://cdb.kz/sistema/biblioteka-bukhgaltera/articles/vse-ob-elektronnoy-torgovle/> zhuginu kuni : 25.01.2025.

Kazakstan Respublikasynyn Konstitutsiasy 1995 zhylygy 30 tamyz (2022.19.09. berilgen ozgerister men tolyktyrularymen). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029.

«Tutynushylardyn kukyktaryn korgau turaly» Kazakstan Respublikasynyn 2010 zhylygy 4 мамыrdagy № 274-IV Zany (2024.08.06. berilgen ozgerister men tolyktyrularymen). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30711870&pos=3;-106#pos=3;-106.

Minnebaev R.A. «Aktualnyie problem zashity prav potrebitelei v tsifrovom prostranstve». Content is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 license (CC-BY 4.0). Izdatelski dom «Sredaa». <https://phsreda.com/e-articles/10552/Action10552-109520.pdf>. S.-2.

«Elektronnyk kuzhat zhane elektronnyk tsiforlyk koltanba turaly» 2003 zhylygy 7kantardagy № 370-II Kazakstan Respublikasynyn Zany (2025.07.01. berilgen ozgerister men tolyktyrularymen). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51035484.

«Salyk zhane buidzhetke tolenetin baska da mindetti tolemder turaly» 2017 zhylygy 25 zheltoksandagy № 120-IV Salyk kodeksi (Salyk kodeksi) (2025.01.01. berilgen ozgerister men tolyktyrularymen). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33236181.

Strategii i Programmy. – URL: https://akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs. Zhuginu kuni : 29.01.2025 zh.

Elektronnaia kommertsia v Kazakhstane pokazyvaet fenomenalnyi rost. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/elektronnaya-kommertsiya-kazahstane-pokazyivaet-496625/.

«Алемде халықтың 33%-ы интернет арқылы сауда жасайды». <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/lemde/689901-lemde-khaly-ty-33-internet-ar-uly-sauda-zhasajdy>.

Elektronnaia trgovlia v Kitae. https://ridero.ru/books/elektronnaya_torgovlya_v_kitae/freeText/#freeTextContainer.

«Көбісі бірден отип кетеді» : onlain saudanyñ paidasy men ziany. <https://7-su.kz/m/news/show/8508/>.

THE UNCTAD B2C E-COMMERCE INDEX 2020 Spotlight on Latin America and the Caribbean // UNCTAD Technical Notes on ICT for Development: UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT No17 [Elektronnyk resurs]. -2020.-20 с. – www.unctad.org/ict4d (zhuginu kuni : 22.01.2025).

Elektronnyk kommertsia : tsifirlyk dauirdegi korgany. <https://www.facebook.com/groups/960018204369169/posts/2367009390336703/>.

Information about author:

Suirikpaeva Asel Oralovna – Senior lecturer of Kunaev University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: as_asel.084@mail.ru).

Автор туралы мәлімет:

Сюрикпаева Асель Ораловна – Қонаев университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: as_asel.084@mail.ru).

Сведения об авторе:

Сюрикпаева Асель Ораловна – старший преподаватель Университета Кунаев (Алматы, Казахстан, e-mail: as_asel.084@mail.ru).

Registered: March 10, 2025.

Corrected: June 6, 2025.

Accepted: June 20, 2025.

FTMAP 10.47.91

<https://doi.org/10.26577/JAPJ2025114210>

С.Д. Калышев¹, М.С. Сәдібекова¹, А.Е. Аманжолова¹,
В.К. Абдрасилова¹, Ж.А. Жуматаева^{2*}

¹М. Әуезова атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

²Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан

*e-mail: zhumataeva_zh@miras.edu.kz

АЛИМЕНТТІК МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІ ЕСЕПТЕУ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТЫНЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ

Зерттеу некені, отбасын, аналықты, әке болуды және балалық шақты қорғау туралы конституциялық ережелерді неке бұзылғаннан кейін балаларды асырау бойынша алимент міндеттемелерінің объективі арқылы отбасылық және атқарушы заңнама нормаларында іске асыруды талдауға арналған. Конституциялық Сот екі жыл ішінде алиментті есептеу туралы заңнаманың конституциялылығын бірнеше рет қарастырды. Осыған байланысты ұсынылған зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының алименттік құқықтық қатынастарды құқықтық реттеу мәселелеріне ұстанымын талдау болып табылады. Атап айтқанда, конституциялық бақылау органының тұрақты табысы жоқ ата-анадан алимент есептеу туралы ұстанымы зерттеледі. Зерттеу алимент міндеттемелері туралы Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын талдауға, Қазақстандағы және басқа да бірқатар елдердегі отбасылық құқықтық қатынастар проблемаларына арналған ғылыми зерттеулерге, Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары ұсынған статистикаға және инстанция үкілдерінің есептеріне негізделген. Нәтижелер Конституциялық Соттың алимент міндеттемелері туралы қолданыстағы заңнаманы түзетудегі ұстанымының маңыздылығын анықтады. Тараптардың материалдық және отбасылық жағдайын есепке алу әділдікті сақтаудың маңызды шарты және алиментке міндетті тұлғалардың балаларға қатысты өз міндеттемелерін іске асыруының кепілі болып табылады. Баланы қолдау балалық шақты қорғаудың маңызды құралы ретінде танылғаны маңызды.

Түйін сөздер: балалық шақты қорғау, алимент міндеттемелері, табыс, таза табыс, Конституциялық сот, Конституциялық Соттың ұстанымдары, алимент міндеттемелерін төлеуден жалтару.

S.D. Kalyshev¹, M.S. Sadibekova¹, A.Ye. Amanzholova¹,
B.K. Abdrasilova¹, Zh.A. Zhumataeva^{2*}

¹South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

²Miras University, Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: zhumataeva_zh@miras.edu.kz

The positions of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan on the calculation of alimony obligations

The study is devoted to the analysis of the implementation of constitutional provisions on the protection of marriage, family, motherhood, fatherhood and childhood through the prism of alimony obligations for the maintenance of children after the dissolution of marriage in the norms of family and executive legislation. During the two years of its existence, the Constitutional Court has repeatedly considered the issues of the constitutionality of legislation on the calculation of alimony. In this regard, the purpose of the preliminary study is to analyze the position of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan on the legal regulation of alimony legal relations. Namely, the position of the constitutional control body on the accrual of alimony from a parent who does not have a permanent income is being investigated. The study is based on an analysis of the current legislation of the Republic of Kazakhstan on alimony obligations, scientific research on the problems of family relations in Kazakhstan and a number of other countries, statistics provided by government agencies of the Republic of Kazakhstan and reports of authorized authorities. The results revealed the importance of the Constitutional Court's position in correcting the current legislation on alimony obligations. Taking into account the financial and marital status of the parties is an important condition for observing justice and guaranteeing the fulfillment of alimony obligations towards children. It is important that alimony is recognized as an important tool for protecting childhood.

С.Д. Калышев¹, М.С. Сәдібекова¹, А.Е. Аманжолова¹,
В.К. Абдрасилова¹, Ж.А. Жуматаева^{2*}

¹Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Университет Мирас, Шымкент, Казахстан

*e-mail: zhumataeva_zh@miras.edu.kz

Позиции Конституционного Суда Республики Казахстан об исчислении алиментных обязательств

Исследование посвящено анализу реализации конституционных положений о защите брака, семьи, материнства, отцовства и детства через призму алиментных обязательств по содержанию детей после расторжения брака в нормах семейного и исполнительного законодательства. Конституционный Суд за два года своего существования неоднократно рассматривал вопросы конституционности законодательства об исчислении алиментов. В этой связи, целью представленного исследования является анализ позиции Конституционного Суда Республики Казахстан вопросам правового регулирования алиментных правоотношений. А именно исследуется позиция органа конституционного контроля о начислении алиментов с родителя, не имеющего постоянного дохода. Исследование основано на анализе действующего законодательства Республики Казахстан об алиментных обязательствах, научных исследованиях, посвященных проблемам семейных правоотношений в Казахстане и ряде других стран, статистике, предоставленной государственными органами Республики Казахстан и отчетах, уполномоченных инстанции. Результаты выявили важность позиции Конституционного Суда в исправлении действующего законодательства об алиментных обязательствах. Учет материального и семейного положения сторон является важным условием соблюдения справедливости и гарантией реализации алиментобязанным своих обязательств по отношению к детям. Важно, что алименты признаны важным инструментом защиты детства.

Ключевые слова: защита детства, алиментные обязательства, доход, чистый доход, Конституционный Суд, позиции Конституционного Суда, уклонение от уплаты алиментных обязательств.

Кіріспе

Барлық мемлекеттердегі моральдық-этикалық нормалар ата-аналар мен балалардың бір-біріне, оның ішінде қаржылық жағынан қамқорлық жасау міндетін білдіреді. Отбасылық қатынастардың негізі қаржылық жағдайды тиісті деңгейде ұстап тұруға арналған өзара сыйластық пен қолдау болуы керек. Бұл ретте мұндай қолдау мен қамқорлыққа мұқтаж кәмелетке толмаған отбасы мүшелеріне ерекше назар аудару қажет (Таға 2022). Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары азаматтық, отбасылық және басқа да құқық салаларының зерттеу пәні болып табылады. Сондықтан, Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген балалардың құқықтарын іске асыру, кәмелетке толмағандарды қорғау, балалардың құқықтарына кепілдік берудің құқықтық негіздерін қалыптастыру, әр баланың жеке басының іске асырылуын жалпыға бірдей насихаттау мемлекеттік саясаттың мақсаттары болып табылады. Кез келген қоғамда әрекетке қабілетсіз кәмелетке толмаған балалар өз бетінше өзін-өзі қамтамасыз ете алмайды және қамтамасыз етпеуі керек. Олардың әл-ауқаты, ата-анасымен бірге

тұратынына немесе тұрмайтынына қарамастан, толығымен соңғысына байланысты. Дегенмен, ата-аналар балаларына дұрыс күтім жасауға әрқашан дайын бола бермейді. Кейбір жағдайларда Мемлекет жекелеген санаттағы адамдарды асырау үшін кейбір міндеттерді өз мойнына алады, бірақ олардың балаларын қаржылай қамтамасыз етудегі басты рөл ата-аналарға жүктеледі. Құқықтары мен бостандықтары балаға туғаннан тиесілі және Қазақстан Республикасының Конституциясына, халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына, Қазақстан республикасының халықаралық шарттарына сәйкес Мемлекет кепілдік береді. Бала мен отбасының құқықтары конституциялық деңгейде бекітілген. Осылайша, Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабының 2-тармағында балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-аналардың табиғи құқығы мен міндеті екендігі көрсетілген (<https://adilet.zan.kz/>).

Сонымен қатар мемлекетіміздің ұлттық саясатының негізгі бағыттарының бірі балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау болып табылады. Осы саясатты жүзеге асыру мақсатында елімізде балалардың өмір сүру сапасын

жақсартудың халықаралық стандарттарына қол жеткізу бойынша бірқатар жұмыстар жүргізілді. Алиментті өндіріп алу мәселесі қолданыстағы заңнамамен балалар алдындағы материалдық міндеттемелерді төлеуден жалтарғаны үшін жауапкершілік күшейтілгеніне қарамастан, Қазақстанның сот орындаушылары үшін өзекті болып қала береді. Мәселен, 2024 жылдың қорытындысы бойынша алимент төлеуден қасақана жалтару бойынша тіркелген істердің саны, ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу Комитетінің (БП ҚСЖАЕК) есептеріне сәйкес, 2024 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 2,4 есе көп болды. ҚР БП ҚСЖАЕК сайтында алимент төлемегені үшін қазақстандықтарды іздестіру туралы 818 хабарландыру орналастырылған, оның ішінде 743 – ер азаматтар (<https://www.gov.kz/>). Алимент төлеу бойынша жоғары статистиканың проблемаларының бірі кәсіпкерлерден, яғни тұрақты табысы жоқ адамдардан алимент өндіріп алу мәселелеріндегі түсініксіздік болып табылады. Осыған байланысты, алимент заңнамасының конституциялылығын тексеру бойынша Конституциялық сотқа жүгінген бірінші адам кәсіпкер болды, ол көмелетке толмаған балаларға алимент есептеу кезінде кәсіпкердің таза табысы бойынша нені түсіну керек деген сұрақ қойды.

Бұл зерттеудің объектісі неке бұзылғаннан кейін ата-аналардың балаларды күтіп-бағу жөніндегі міндеттерін жүктеу жөніндегі мәселелерді мемлекеттің шешу процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады. Пән Қазақстан Республикасының алимент міндеттемелерін есептеу жөніндегі заңнамасында көзделген тәсілдер болып табылады. Мақсат-алимент қатынастарын құқықтық реттеу мәселелерін зерттеу. Міндеттер отбасы заңнамасының өзге де проблемалық мәселелерін шешуге осы ұстанымдарды түсіндіру мақсатында алимент міндеттемелерін есептеу бойынша Қазақстан Конституциялық Сотының ұстанымы мен ұсынымын талдаудан тұрады. Зерттеу әдістемесі әдеби шолу мен негізгі ұстанымдарды анықтауды және олардың отбасы заңнамасының басқа салаларында қолданылуын талдауды біріктіреді. Гипотеза Конституциялық Соттың алимент төлеу мәселелері жөніндегі ұстанымы отбасы заңнамасы мен атқарушы заңнаманың өзге де проблемалық мәселелерін шешуге бағыттала-тынын болжайды. Зерттеудің мәні Қазақстан Республикасының отбасылық-неке заңнамасын және балалар құқықтары жөніндегі заңнаманы

жақсарту үшін практикалық ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу отбасы және неке заңнамасының динамикасын және оның Қазақстандағы өмірлік жағдайларға әсерін тереңірек түсіну үшін әртүрлі материалдар мен әдістерді пайдаланады. Құқықтық институттардың трансформациясын бағалау үшін Қазақстандағы алименттік құқықтық қатынастарға қатысты негізгі заңнамалық актілер зерттелді.

Зерттеу процесінде арнайы құқықтық әдістердің жиынтығы қолданылды. Нормативтік талдау әдісі ата-аналардың балаларын асырау міндетіне қатысты заңнаманы егжей-тегжейлі зерделеуді қамтиды. Салыстырмалы құқықтық талдау Қазақстандағы алиментті есептеу мен есептеуді құқықтық реттеудің құқықтық тәсілдері мен модельдерін басқа елдермен салыстыруға, озық тәжірибелерді, сондай-ақ осы мәселеде әртүрлі юрисдикциялардың алдында тұрған проблемалар мен кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік берді.

Тарихи-құқықтық әдіс Қазақстандағы және әлемдегі құқықтық институттардың эволюциясын зерттеуге мүмкіндік берді. Құқықтық мониторинг зерттеу нәтижелерін алу үшін маңызды: қолданыстағы заңнаманы және оны қолдану тәжірибесін бақылау және бағалау әдісі, алименттік құқықтық қатынастар саласындағы жаңалықтарды, өзгерістер мен әзірлемелерді қамту.

Жоғарыда сипатталған материалдар мен әдістер Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты жүргізген мониторинг жағдайында құқықтық институттардың трансформациясын зерттеуге кешенді көзқарасты қамтамасыз етті, бұл елдегі алимент төлеуден жалтаруға қарсы іс-қимыл жағдайын одан әрі жақсарту мәселелерін талдауға мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Балалардың құқықтарын қорғаудың құқықтық негіздері халықаралық заңнама қағидаттарына негізделген.

Оның негізі Негізгі Заң ережелерінің жалпыға бірдей танылған халықаралық-құқықтық актілердің ережелеріне сәйкестігін қамтамасыз ету болып табылады. Осылайша, Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының 25-ба-

бының 2-тармағына сәйкес, некеде немесе некесіз туылған балалар бірдей әлеуметтік қорғауға ие болуы керек (25-баптың 2- тармағы) (<https://adilet.zan.kz/>).

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғайтын негізгі және маңызды халықаралық құжаттар Бала құқықтары туралы Декларация және БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы Конвенциясы болып табылады. Декларацияның кіріспесінде былай делінген: «Біріккен Ұлттар ұйымының халықтары жарғыда адамның негізгі құқықтарына, сондай-ақ адамның қадір-қасиеті мен қадірқасиетіне деген сенімдерін растағанын және Біріккен Ұлттар Ұйымы адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында әр адамның нәсіліне, терісінің түсіне, жынысына, тіліне, дініне байланысты ешқандай айырмашылықсыз онда көрсетілген барлық құқықтар мен бостандықтарға ие болуы керек деп мәлімдегенін ескере отырып, үлкен бостандықта әлеуметтік прогресс пен өмір сүру жағдайларын жақсартуға бел буғанын ескере отырып..., саяси немесе басқа нанымдар, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегі, мүлкітік жағдайы, тууы немесе басқа жағдайлар, баланың физикалық және психикалық жетілмегендігіне байланысты, туылғанға дейін де, туғаннан кейін де тиісті құқықтық қорғауды қоса алғанда, ерекше қорғаныс пен қамқорлықты қажет ететіндігін ескере отырып. Мұндай қорғаудың қажеттілігі 1924 жылғы Женева Бала құқықтары Декларациясында көрсетілген және Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында, сондай-ақ мамандандырылған мекемелер мен халықаралық ұйымдардың жарғыларында танылған.

Адамзат балаға қолындағы бар жақсылықты беруге міндетті екенін ескере отырып, Бас Ассамблея балалардың бақытты балалық шағы мен ләззат алуын қамтамасыз ету үшін осы Бала құқықтары Декларациясын жариялайды: «Өз мүддесі үшін және қоғамның игілігі үшін, осы жерде көзделген құқықтар мен бостандықтар туралы және ата-аналарды, ерлер мен әйелдерді жеке тұлға ретінде, сондай-ақ ерікті ұйымдарды, жергілікті билік органдарын және ұлттық Үкіметтерді осы құқықтарды заңнамалық және басқа да шаралар арқылы мойындауға және құрметтеуге ұмтылуға шақырады., біртіндеп келесі князьдерге сәйкес қабылданды.....». Осылайша, Бала құқықтары туралы Декларацияның 7-қағидасына сәйкес, баланың ең жақсы мүдделері оның білімі мен тәрбиесіне жауапты адамдар үшін, ең алдымен, оның ата-анасы үшін жетекші

қағида болуы керек екендігі атап өтілді (www.gov.kz/memleket/entities/pravstat).

Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы 1989 жылы 20 қарашада қабылдаған Бала құқықтары туралы Конвенцияның 3-бабының 1-тармағына, 27-бабының 1-тармағына сәйкес баланың мүдделеріне басымдық беріледі.

Қатысушы мемлекеттер әр баланың физикалық, психикалық, рухани, адамгершілік және әлеуметтік дамуына сәйкес өмір сүру деңгейіне құқығын мойындайды. Сол құжат бойынша баланың тәрбиесі мен дамуы үшін негізгі жауапкершілік ата-аналарға жүктеледі, олардың басты мәселесі баланың мүддесі болуы керек (18-бап) (<https://www.un.org/ru/>).

Сонымен бірге, 1966 жылы 16 желтоқсанда Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы қабылдаған Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық Пактінің 10-бабының 3-тармағында барлық балалар мен жасөспірімдер үшін ерекше қорғау және көмек көрсету шаралары қабылдануы керек делінген отбасылық тегіне немесе басқа түріне байланысты кемсітушіліксіз. негізінде (https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml).

Осылайша, халықаралық актілерді талдау көрсеткендей, кәмелетке толмаған балаларды материалдық қауіпсіздіктің жеткілікті деңгейімен қамтамасыз ету міндетті болып табылады, олардың ата-аналарымен (атааналарымен) бірге тұруына немесе тұрмауына қарамастан, бұл толығымен соңғысының туылуына байланысты. Некеде немесе некесіз, балалар бірдей әлеуметтік қорғауды пайдалануы керек. Конституция неке мен отбасын, ана болуды, әке болуды және балалық шақты мемлекеттік қорғауды бекітеді. Сонымен бірге, балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу атааналардың табиғи құқығы мен міндеті болып табылады (27-баптың 1 және 2- тармақтары) (Тара 2022).

Осы зерттеу бойынша жұмыс барысында алименттік құқықтық қатынастар мәселелері бойынша әртүрлі елдердің заңнамаларын салыстыруға арналған ғылыми жұмыстар зерттелді. Әр түрлі елдердің заң шығарушыларының баланың «мазмұны» ұғымы туралы ұстанымдарының айырмашылығы туралы зерттеулер ерекше қызығушылық тудырды (Костюченко 2007; Антокольская 2007; Михайлова 2024).

Балалардың мүлкітік құқықтары мәселелеріндегі қолданыстағы ғылыми жұмыстарды талдау нақты ғылыми бос орындардың болуын көр-

сетеді. Бұл мәселе үлкен практикалық мәнге ие, ғылыми ой оны айналып өтеді. Бірақ сонымен бірге балалар мен жасөспірімдердің меншігі туралы бірқатар қызықты маңызды зерттеулер бар екенін атап өткен жөн (Eric 2008) соның ішінде жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастың көрсеткіші ретінде мүлікті әлеуметтік көрсеткіш ретінде талдайтындар (Hopkins 2019).

Отандық заңгер ғалымдардың бұл мәселеге деген қызығушылығының төмендігін атап өткен жөн. Әдетте, зерттеулер алиментті өндіріп алудың іс жүргізу аспектілерін қарастырады (Шаданова 2023), ал бүгінгі күні материалдық нормалар – заң шығарушының төлем көлеміне, төлемдерді алу немесе қабылдамау құқығына, сот өкілеттіктеріне және т. б. көзқарастары өзекті болып табылады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV «Неке (Ерлі-Зайыптылық) және Отбасы туралы» Кодексінің 138-бабында көмелетке толмаған балаларды асырау жөніндегі ата-аналардың міндеттері белгіленген. олардың көмелетке толмаған балаларын асырау міндеттемесі (<https://adilet.zan.kz/>).

Көмелетке толмаған балаларды асырау тәртібі мен нысанын атааналардың өздері анықтайды. Кодекстің осы нормаларында белгіленген атааналардың міндеттерін орындау бала құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған, олар «Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының заңында да бекітілген.» Осылайша, 4-бапқа сәйкес, барлық балалардың шығу тегіне, нәсіліне және ұлтына, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, діни сенімдеріне, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына және басқа да жағдайларға қарамастан тең құқықтары бала мен оның ата-анасына немесе басқа заңды өкілдеріне қатысты. Некеде де, одан тыс жерде де туылған балалар тең және жан-жақты қорғауға ие (4-баптың 1 және 2-тармақтары) (https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_).

Осылайша, заң шығарушы әр баланың өмір сүру деңгейіне және толыққанды физикалық, ақыл-ой, адамгершілік және рухани дамуына қажетті жағдайларға құқығын белгілейді. Бала заңнамада белгіленген тәртіппен және мөлшерде ата-анасынан алимент алуға құқылы. Балаға алимент ретінде төленетін сома баланы асырау-

ға, тәрбиелеуге және тәрбиелеуге жұмсалады (12, 13 және 24-баптар) (<https://adilet.zan.kz/>).

Ата-аналар көмелетке толмаған балаларын, сондай-ақ жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және күндізгі жоғары білім беру жүйесінде оқитын ересек балаларды асырау туралы келісім жасасуға құқылы (алимент төлеу туралы келісім).

Сонымен бірге, заң шығарушы егер ата-аналар өз еріктерімен көмелетке толмаған балаларын, сондай-ақ жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру жүйесінде оқитын ересек балаларды асырауға қаражат бөлмесе, жиырма бір жасқа дейінгі күндізгі жоғары білім беру жүйесінде бұл қаражат олардан келесі жағдайларда жиналады: сот тәртібі. Ата-аналар арасында алимент төлеу туралы келісім болмаған жағдайда, көмелетке толмаған балаларды асырауды қамтамасыз етпеген жағдайда және сотқа талап арыз бермеген жағдайда, қорғаншылық немесе қорғаншылық функцияларын жүзеге асыратын орган көмелетке толмаған балаларға алимент өндіріп алу туралы талап қоюға құқылы, олардың ата-аналарына қарсы (138- баптың 2 және 3-тармақтары). Баланы (балаларды) асырауға арналған үлесті есептеудің негізгі критерийі Неке және отбасы кодексі ата-ананың табысын және (немесе) басқа да табыстарын белгілейді (140-бап) (<https://adilet.zan.kz/>).

Баланың (балалардың) жасына байланысты қаржылық қолдауды қажет ететін заңды мүдделері әділеттілік, пропорционалдылық, тұрақтылық, кепілдік және жеткіліктілік қағидаттарына негізделеді және олардың орындалуы салалық заңнамамен қамтамасыз етілуге арналған. Бұл қағидаттарға алиментті ата-анасының жиынтық табысы негізінде есептеу кіреді, бұл алимент алушының өмірді қолдаудың қажетті деңгейін алдыңғысына мүмкіндігінше жақын алуын қамтамасыз етеді.

Конституциялық Сот бала құқықтарының конституциялық құндылығына баса назар аударып (Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2015 жылғы 18 мамырдағы Нормативтік қаулысы № 3) (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/S1800000003>) және мемлекеттің көмелетке толмағандардың жан-жақты және үйлесімді дамуы үшін жағдай жасау міндеті және әділеттілік тетіктерін және баланың қажеттіліктерін материалдық қамтамасыз етудің жеткіліктілігін шоғырландыру қажеттілігін көрсетеді (Неке және отбасы Кодексінің 1-бабы 1-тармағының 4) тармақшасы) (<https://adilet.zan.kz/>).

https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518) және оның мүліктік құқықтарын Қазақстан Республикасының заңдары деңгейінде нақты құқықтық нормалармен қорғау (Конституцияның 61-бабы 3-тармағының 1) тармақшасы) (https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_/links).

Мемлекет қауіпсіздік шараларын белгілеу арқылы ата-аналардың кәмелетке толмағандарды асырау жөніндегі міндеттерін орындауын қамтамасыз етуді көздейді. Мұндай шаралардың қолданылуын сот орындаушысы анықтайды, ол сот шешімдерін орындауға міндетті. Сот шешімдерінің орындалуын, оның ішінде ата-аналардың баланы асырау бойынша алименттік міндеттемелерді орындауын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды қолдану Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы Азаматтық іс жүргізу кодексімен және Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» заңымен тікелей реттеледі.

Бұл заңнамалық актілер, ең алдымен, алимент төлеуден жалтарып жүрген кәмелетке толмаған баладан алимент бойынша берешекті мәжбүрлеп өндіріп алу бойынша атқарушылық іс-әрекеттер шеңберінде (атқарушылық құжаттар негізінде) сот орындаушысының өндіріп алу тәртібін белгілеуге бағытталған, сондай-ақ жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру жүйесінде, күндізгі жоғары білім беру жүйесінде жиырма бір жасында оқитын ересек бала. Сонымен бірге, «Қазақстан Республикасындағы атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес алиментті өндіріп алу «әлеуметтік маңызы бар» санатына жатқызылған (1-баптың 9-1- тармағы) (https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000261_), өйткені балалар, аналар, мүгедек ата-аналар мен ерлізайыптылар қаржылық қолдауды қажет етеді.

Алиментті өндіріп алу туралы шешімдердің негізінде шығарылған атқарушылық құжаттар «төлемдер жүргізілген барлық уақытта жарамды» (11- баптың 3-бөлігі). Заңның 101-бабының 1-тармағына сәйкес алимент бойынша барлық төлемдер бойынша берешекті өндіріп алу алимент төлеушінің жалақысы мен басқа да кірістерінен жүзеге асырылады. Сонымен бірге, тараптардың қаржылық жағдайын анықтау кезінде соттар олардың кірістерінің барлық түрлерін (жалақы, кәсіпкерлік қызметтен, зияткерлік меншікті пайдаланудан түскен кірістер, зейнетақылар, жәрдемақылар, медициналық

жәрдемақылар және т.б. ескеруі керек. төлемдер), сондай-ақ оларға тиесілі кез келген мүлік (соның ішінде бағалы қағаздар, акциялар, несиелік ұйымдарға салынған депозиттер, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің жарғылық капиталындағы үлестер) (https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000261_).

Айта кету керек, сот алименттік міндеттемелерді мәжбүрлеп орындау туралы шешім қабылдаған кезде мұндай шешім мәңгілікке бекітілмейді. Мәнжайлар өзгерген жағдайда, заң шығарушы алимент төлеуге міндетті адамның материалдық жағдайын ескере отырып, оның ішінде алимент мөлшерін азайту бөлігінде алимент мөлшерін өзгерту мүмкіндігін де қарастырады. Баланы асырау жөніндегі міндеттемелерін орындау үшін ата-аналар кірістерін де, қажет болған жағдайда капиталын да пайдалануы керек. Бұл дегеніміз, егер ата-ананың табысы болмаса, бірақ мүлкі болса, онда алимент төлеуге міндетті адам алимент төлеуден жалтара алмайды.

Сот алимент төлеу міндеттемесін қанағаттандыру үшін мүлікті сату туралы қаулы шығаруы мүмкін. Ол сондай-ақ ата-анаға алимент төлеу міндеттемесінен жалтаруға, оны азайтудың әртүрлі тәсілдеріне, соның ішінде кірісті азайтуға, құжаттарды бұрмалауға (оның ішінде кәсіпкерлік қызметтен түскен табысқа) жүгіну арқылы табысын жасыруға мүмкіндік бермейді.

Осы мақсаттар үшін сот орындаушысы, жоғарыда айтылғандай, атқарушылық іс жүргізуді өндіріп алушының өтініші бойынша атқарушылық құжат негізінде немесе атқарушылық құжатты сот немесе басқа орган оған жіберген жағдайларда өндіріп алушының өтінішінсіз бастайды.

Сот орындаушысы автоматтандырылған жүйелер арқылы зейнетақы, салық шегерімдері және оның мүліктік жағдайы туралы анықтама береді. Алимент бойынша берешек сомасын сот орындаушысы шешімді орындау орны бойынша борышкердің өндіріп алу жүргізілмеген уақыт ішінде алған нақты жалақысына (кірісіне) сүйене отырып анықтайды. Қарызды анықтау кезінде, өндіріп алушының қалауы бойынша. Сонымен бірге, заңның 99- бабының 1-тармағына сәйкес сот орындаушысы алимент бойынша берешекті тоқсан сайын анықтайды (https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000261_).

Алимент бойынша берешектің мөлшерін анықтау кезінде 99-баптың 2- тармағын басшылыққа ала отырып, борышкердің өндіріп алу

жүргізілмеген уақыт ішінде алған нақты кірісі белгіленеді. Баланың (балалардың) жасына байланысты қаржылық қолдауды қажет ететін заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету, әділеттілік, пропорционалдылық, тұрақтылық, кепілдік және жеткіліктілік қағидаттарына сүйене отырып, олардың орындалуы «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Заңның нормаларымен белгіленеді» (101-баптың 1-тармағы) және ол Әділет министрінің кәмелетке толмаған балаларды асырау үшін алимент ұсталатын және кәмелетке толмаған балаларды асырау үшін алимент ұсталатын табыс түрлерін белгілейтін бұйрығымен егжей-тегжейлі көрсетілген, кәмелетке толмаған балаларды асырауға арналған алимент ата-аналардың ақшалай (үлттық және (немесе) шетел валютасында) алатын жалақысының (ақшалай сыйақысы, алименті) және басқа да кірістерінің барлық түрлерінен шегеріледі (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000006S>).

Бұл, апелляция субъектісінің пікірінше, әділетсіз, алимент төлейтін кәсіпкерлердің конституциялық құқықтарына нұқсан келтіреді және заңды белгісіздік тудырады. Сонымен бірге, иерархияда жоғары тұрған заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілерді одан әрі жүзеге асыру үшін және (немесе) орындау мақсатында және (немесе) орындау мақсатында қабылданған ведомстволық бағынысты нормативтік құқықтық актілерді тиісті конституциялық-құқықтық бағалау талап етеді. Бастапқы нормалармен, сондай-ақ олардың қолданылуын түсіндіретін нормалармен бірге жан-жақты талдау.

Көрсетілген бұйрық 1-тармақтың 11) тармақшасында заңды тұлға құрмай кәсіпкерлік қызметтен түскен табыстан алиментті ұстап қалуды белгілейді. Өз кезегінде, бұл норма кәмелетке толмаған балаларды асырау үшін алиментті шегеру ата-аналардың ақшалай (үлттық және (немесе) шетел валютасында) алатын жалақысының (ақшалай сыйақысы, алименті) және басқа да кірістерінің барлық түрлерінен жүзеге асырылады деп болжайды) (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14D0010113>).

Конституциялық Сот өз қаулысында бұл конституциялық ережелер балаларды қорғаудың кешенді жүйесінің әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық негіздерін қол сұғылмайтын конституциялық құндылық ретінде, салалық заңнамада балалардың ерекше құқықтық мәртебесін, олардың құқықтары мен бос-

тандықтарын кейіннен шоғырландыру және реттеу үшін белгілейтінін атап өтті, оларды жүзеге асырудың кепілдіктері.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік саясатының конституциялық мақсаттары өзара байланысты, табиғаты жағынан күрделі және балалардың толыққанды физикалық, адамгершілік, рухани және психикалық дамуына, оның ішінде отбасын, ана мен баланы мемлекеттік қолдау арқылы кепілдік беретін жағдайлар жасауға бағытталған (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/S18000000003>). Негізгі Заңның ережелерінің жалпыға бірдей танылған халықаралық-құқықтық актілердің ережелеріне сәйкестігін қамтамасыз ете отырып, мемлекет әр баланың физикалық, ақыл-ой, рухани, адамгершілік және әлеуметтік дамуы үшін қажетті өмір сүру деңгейіне құқығын жүзеге асырумен байланысты қатынастарды тікелей реттейді. Сонымен бірге, Конституциялық Кеңестің Қаулысында негізгі заңның 61-бабы 3-тармағының 1) және 7) тармақшаларына сәйкес еңбекке қабілетті ата-ананың баласына алимент төлеу тәртібі, шарттары мен мөлшерін анықтау көрсетілген немесе оның Қазақстан Республикасы Парламентінің құзыретіне жатады (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/S18000000003>).

Ол салалық заңнамада балалардың және баланың әл-ауқатына тәуелді басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін басымдықпен қорғауға кепілдік беретін тиісті тиімді құқықтық тетіктерді құруға уәкілеттік берілген. Сонымен бірге, заң шығарушы әлеуметтік өтемақы мен жәрдемақы алудың нақты түрлері мен шарттарын анықтауға, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын әлеуметтік негізделген критерийлер бойынша саралауға құқылы (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/S18000000003>).

Кәмелетке толмаған балаларды асырау үшін алимент төлеу көздері 24-баптың 1-тармағында, 26-баптың 4-тармағында көзделген өз құқықтарын жүзеге асыратын ата-аналардың алатын жалақысы және (немесе) басқа да табыстары болып табылады және Негізгі Заңның басқа ережелері.

Бұл тәсіл баланың толыққанды физикалық, ақыл-ой, адамгершілік және рухани дамуы үшін барабар жағдайларды қамтамасыз етудің жеткіліктілігі қағидатын («Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» 2002 жылғы 8 тамыздағы Қазақстан Республикасы заңының 12-бабының 1-тармағы) іске асырумен негізделген және балаларға қамқорлық жасау. Осыған сүйене отырып, ата-ана табысының бір бөлігін баланы асырау құралы ретінде беру оның құ-

қықтарын шектеу ретінде қарастырыла алмайды, бірақ оның табиғи парызы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі өз өкілеттіктері шеңберінде (ҚБК-нің 140-бабы) кәмелетке толмаған балаларды асырау үшін алимент жалақының барлық түрлерінен (ақшалай сыйақы, алимент) ұсталатынын белгілейтін тізімді бекітті және ата-аналардың ақшалай сомада (үлттық және (немесе) шетел валютасында) алатын басқа да кірістері (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14D0010113>).

Сондай-ақ, тізімде шегерімге жатпайтын, негізінен өтемдік сипаттағы төлемдердің түрлері белгіленеді. Көрсетілген тізімде аталған кірістердің кез- келген түрінен, оның ішінде кәсіпкерлік қызметтен алынған кірістерден алиментті есептеу ережелері белгіленбеген, сондықтан табыс алушылардың, оның ішінде жеке кәсіпкерлікпен айналысатын жеке тұлғалардың құқықтары анықталмаған немесе шектелмеген. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты тізімнің Конституциясын сақтау туралы шағымды қарады және осылайша кәсіпкерлік қызметпен айналысатын адамдардан алимент пен берешекті есептеу тәртібін реттейтін құқықтық актілерге назар аударды. Әр түрлі салық режимдерін қолдана отырып, жеке кәсіпкерлердің алименттері мен берешектерінің мөлшерін есептеу, сондай-ақ сот орындаушыларының алименттерді өндіріп алу туралы атқарушылық құжаттарды ресімдеудің басқа рәсімдері консультативтік акт деңгейінде реттеледі, атап айтқанда алименттерді өндіріп алу туралы атқарушылық құжаттарды ресімдеу бойынша әдістемелік ұсынымдар Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2017 жылғы 31 наурыздағы № 345 бұйрығымен бекітілген (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39265985).

Конституциялық Сот қолданыстағы Әдістемелік ұсынымдар нормативтік құқықтық акт болып табылмайтындығына және ондағы түсіндірмелерге қарамастан, консультативтік сипатта болатындығына назар аударды. Кәсіпкердің табысын анықтау үшін негіз бола алмайды, өйткені жеке және заңды тұлғалардың заңды тұлғасына, жеке және заңды тұлғалардың міндеттері мен міндеттеріне қатысты негізгі принциптер мен нормалар; мүліктік режим және басқа да мүліктік құқықтар. Конституцияның 61-бабына сәйкес салық салу, алымдар мен басқа да міндетті төлемдерді белгілеу тек заңдармен белгіленуі мүмкін. Бұл ұсынымдар салық декларациясында (жеке кәсіпкерлер үшін), оңайлатылған

декларацияда (оңайлатылған салық режимі бар кәсіпкерлер үшін) және есепте көрсетілген ақпаратты жеке кәсіпкерлердің алимент және берешек сомасын есептеу үшін есептеу негізі ретінде белгілейді патент (патент негізінде кәсіпкерлер үшін) (6- тармақ). Конституциялық Сот барлық деңгейдегі кәсіпкерлер толтырған салық декларацияларының мазмұнына талдау жүргізді. Жалпыға бірдей белгіленген салық режимі бойынша жалпы жылдық табыс белгілі бір салық кезеңіндегі кірістердің барлық түрлерін қамтитын көрсеткіш ретінде түзетілетіні анықталды (2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы «Салықтар және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Кодексінің 226-бабының 1-тармағы) салық төлеушілердің кәсіпкерлік қызметке байланысты барлық шығыстарын, оның ішінде сыйақы бойынша шегерімдерді шегеру арқылы (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637&show_di=1).

Тараптардың бірінің мүддесі мүмкін емес, қиын немесе елеулі түрде бұзылған жағдайларда, сот алимент мөлшерін заң шығарушының кірісіне және (немесе) басқа кірісіне пропорционалды түрде анықтауға құқылы. 3 ай сайын акциялармен немесе белгіленген ақша сомасымен белгіленген ақша сомасында алынады. Мұндай жағдайларға тұрақты емес, ауыспалы табысы және/немесе басқа табысы бар немесе ата-анасы кірісті және/немесе басқа кірісті толық немесе ішінара заттай түрде алатын ата-аналардан алимент өндіріп алу жатады (ҚҚС-тың 141- бабының 1-тармағы) (https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml). Алимент есептеу кезінде оның мүдделері айтарлықтай бұзылды деп есептейтін адам тиісті дәлелдемелерді бағалау кезінде кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға және дамытуға тікелей байланысты шығыстар мен алимент мөлшеріне әсер етпейтін басқа да төлемдер арасындағы айырмашылықты жасауға уәкілетті сотқа жүгіну құқығында шектелмейді. алимент міндеттемелерінің мөлшері.

Қорытынды

Осы зерттеу аясында біз бұл туралы біз келесі қорытындыға келеміз: Конституциялық сот салық декларациясы алиментті есептеудің негізіне алынуы тиіс құжат болып табылмайтындығына ерекше назар аударған жөн, өйткені оның басқа салық саясаты бар және сәйкесінше салық заңнамасын ескере отырып толтырыла-

ды. Конституциялық Сот заң шығарушының назарын салық декларациясының өткен салық кезеңі үшін толтырылатындығына және, тиісінше, оның деректерін сот орындаушысы өткен кезеңдегі алимент бойынша берешекті есептеу кезінде ғана пайдалана алатындығына аударды. Салық декларациясы негізінде ағымдағы кезеңдегі алимент мөлшерін айқындау тұлғаның ағымдағы қаржылық (кіріс) жағдайын көрсетпейтінін назарға ала отырып (<https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/documents/details/684256?lang=ru>). Маңыздысы, Конституциялық сот алимент мөлшерін анықтаған кезде адамның нақты кірісін ескеру керек деп атап өтті, өйткені бұл оның конституциялық құқықтарын

тиісті түрде жүзеге асыра отырып, баланың бірінші кезектегі қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты конституциялық міндеттерді орындаудағы қаржылық мүмкіндіктерін көрсетеді. Конституциялық сот өз өкілеттігі шеңберінде азаматтардың өтініші негізінде алимент туралы заңнамада елеулі проблемалардың болуына назар аударды. Алимент-бұл балалық шақтың мүдделерін қорғаудың бір әдісі және заң шығарушы әр баланы асырауға алимент төлеудің барлық аспектілерін егжей-тегжейлі шешуге міндетті. Конституциялық бақылау алименттік құқықтық қатынастар туындаған кезде барлық қатысушылардың құқықтары ескерілуге тиіс екенін көрсетті.

Әдебиеттер

- Tara M. Collins, Laura H.V. Wright. The challenges for children's rights in international child protection: Opportunities for transformation. World Development. Volume 159, November 2022, 106032 // <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.106032>
- Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_/links
- Уклонение от уплаты алиментов. 2024 год // <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat>
- Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001>
- Декларация прав ребенка, принятая резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1959 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml
- Конвенция о правах ребенка принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 20 ноября 1989 года, ратифицирована постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 года № 77-ХІІІ // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
- Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, принятом Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 16 декабря 1966 года и ратифицированном Законом Республики Казахстан от 21 ноября 2005 года № 87 // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml
- Костюченко Е.Ю. Алиментные обязательства родителей и детей по законодательству России и Германии: сравнительно-правовой анализ. Диссер. на соиск. уч. степ. к.ю.н. М., 2007 г. С. 220.
- Антокольская М.В. Правовое регулирование алиментных отношений в зарубежных странах // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/99767-pravovoe-regulirovanie-alimentnykh-otnoshenij-zarubezhnykh-stranakh>
- Михайлова Е.Н., Михайлов И.В. Анализ зарубежного опыта в сфере взыскания алиментных платежей // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-zarubezhnogo-opyta-v-sferevzyskaniya-alimentnyh-platezhey>
- Gregory, Eric. Politics and the Order of Love: An Augustinian Ethic of Democratic Citizenship. Chicago: University of Chicago Press, 2008
- Hopkins, Gerard Manley. "As Kingfishers Catch Fire." Text/html. Poetry Foundation, February 20, 2019. <https://www.poetryfoundation.org/poems/44389/as-kingfishers-catch-fire>.
- Шаданова Л.Ж. Соглашение об уплате алиментов: проблемы теории и практики. Вестник Карагандинского университета, Серия «Право». № 2(110). 2023 г. С. 155-161.
- Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV «О браке (супружестве) и семье» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>
- Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345-ІІ «О правах ребенка в Республике Казахстан» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_
- Нормативное постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 18 мая 2015 года № 3 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S1800000003>
- Законом Республики Казахстан от 2 апреля 2010 года № 261-IV «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000261_
- Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 29 ноября 2019 года № 6 О применении судами законодательства при рассмотрении дел, связанных с взысканием алиментов // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P190000006S>
- Приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 24 декабря 2014 года № 372 «Об утверждении перечня видов заработной платы и (или) иного дохода, из которых производится удержание алиментов на содержание несовершеннолетних детей» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14D0010113>

Методические рекомендации по исполнению исполнительных документов о взыскании алиментов, утвержденные приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 31 марта 2017 года № 345 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39265985

Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637&show_di=1

Нормативное постановление Конституционного Суда Республики Казахстан от 28 июня 2024 года №46-НП // <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/documents/details/684256?lang=ru>

References

Antokolskaya, M. V. (n.d.). *Pravovoe regulirovanie alimentnykh otnosheniy v zarubezhnykh stranakh* [Legal Regulation of Alimony Relations in Foreign Countries]. Retrieved from <https://wiselawyer.ru/poleznoe/99767-pravovoe-regulirovanie-alimentnykh-otnosheniy-zarubezhnykh-stranakh>

Collins, T. M., & Wright, L. H. V. (2022). The challenges for children's rights in international child protection: Opportunities for transformation. *World Development*, 159, Article 106032. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.106032>

Deklaratsiya prav rebenka, prinyataya rezolyutsiey 1386 (XIV) General'noy Assamblei OON ot 20 noyabrya 1959 goda [Declaration of the Rights of the Child, adopted by UN General Assembly Resolution 1386 (XIV) on November 20, 1959]. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml

Gregory, E. (2008). *Politics and the order of love: An Augustinian ethic of democratic citizenship*. University of Chicago Press.

Hopkins, G. M. (2019, February 20). As kingfishers catch fire. Poetry Foundation. <https://www.poetryfoundation.org/poems/44389/as-kingfishers-catch-fire>

Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan. Prinata na respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda [Constitution of the Republic of Kazakhstan. Adopted at the republican referendum on August 30, 1995]. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000/_links

Konventsia o pravakh rebenka prinyata General'noy Assambley Organizatsii Ob'yedinyonnykh Natsiy 20 noyabrya 1989 goda, ratifitsirovana postanovleniem Verkhovnogo Soveta Respubliki Kazakhstan ot 8 iyunya 1994 goda ' 77-XIII [Convention on the Rights of the Child adopted by the UN General Assembly on November 20, 1989, ratified by the Supreme Council of Kazakhstan on June 8, 1994, No. 77-XIII]. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml

Kostyuchenko, E. Y. (2007). *Alimentnye obyazatel'stva roditeley i detey po zakonodatel'stvu Rossii i Germanii: sravnitel'no-pravovoy analiz* [Alimony Obligations of Parents and Children under Russian and German Law: Comparative Legal Analysis]. Doctoral dissertation, Moscow, p. 220.

Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 26 dekabrya 2011 goda ' 518-IV «O brake (supruzhestve) i seme» [Code of the Republic of Kazakhstan No. 518-IV dated December 26, 2011 "On Marriage and Family"]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>

Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 25 dekabrya 2017 goda «O nalogakh i drugih obyazatel'nykh platyakh v byudzhete» [Tax Code of Kazakhstan dated December 25, 2017 "On Taxes and Other Mandatory Payments to the Budget"]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637&show_di=1

Mikhailova, E. N., & Mikhailov, I. V. (n.d.). *Analiz zarubezhnogo opyta v sfere vyzyskaniya alimentnykh platy* [Analysis of Foreign Experience in the Field of Alimony Payment Collection]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-zarubezhnogo-opyta-v-sfere-vyzyskaniya-alimentnykh-platy>

Metodicheskie rekomendatsii po ispolneniyu ispolnitel'nykh dokumentov o vyzyskaniy alimentov, utverzhdennye prikazom Ministra yustitsii Respubliki Kazakhstan ot 31 marta 2017 goda ' 345 [Methodical Recommendations for Enforcement of Executive Documents on Alimony Recovery, approved by Order of Minister of Justice of Kazakhstan No. 345 dated March 31, 2017]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39265985

Mezhdunarodnyy pakt ob ekonomicheskikh, sotsial'nykh i kul'turnykh pravakh, prinyatom General'noy Assambley Organizatsii Ob'yedinyonnykh Natsiy 16 dekabrya 1966 goda i ratifitsirovannom Zakonom Respubliki Kazakhstan ot 21 noyabrya 2005 goda ' 87 [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted by UN General Assembly on December 16, 1966, ratified by Kazakhstan Law No. 87 dated November 21, 2005]. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml

Normativnoe postanovlenie Konstitutsionnogo Soveta Respubliki Kazakhstan ot 18 maya 2015 goda ' 3 [Normative Resolution of the Constitutional Council of Kazakhstan No. 3 dated May 18, 2015]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S1800000003>

Normativnoe postanovlenie Konstitutsionnogo Suda Respubliki Kazakhstan ot 28 iyunya 2024 goda '46-NP [Normative Resolution of the Constitutional Court of Kazakhstan No. 46-NP dated June 28, 2024]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/documents/details/684256?lang=ru>

Normativnoe postanovlenie Verkhovnogo Suda Respubliki Kazakhstan ot 29 noyabrya 2019 goda ' 6 o primeneni sudami zakonodatel'stva pri rassmotrenii del, svyazannykh s vyzyskaniem alimentov [Normative Resolution of the Supreme Court of Kazakhstan No. 6 dated November 29, 2019 on Application of Legislation by Courts in Alimony Cases]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P190000006S>

Prikaz Ministra yustitsii Respubliki Kazakhstan ot 24 dekabrya 2014 goda ' 372 «Ob utverzhdenii perechnya vidov zarabotnoy platy i (ili) inogo dokhoda, iz kotorykh proizvoditsya uderzhanie alimentov na sodержание nesovershennoletnikh detey» [Order of the Minister of Justice of Kazakhstan No. 372 dated December 24, 2014 "On Approval of List of Salaries and Income from which Alimony is Withheld for Minor Children"]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14D0010113>

Shadanova, L. Zh. (2023). *Soglasenie ob uplatie alimentov: problemy teorii i praktiki* [Agreement on Alimony Payment:

Problems of Theory and Practice]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya "Pravo", (2(110)), 155-161.

Uklonenie ot uplaty alimentov. 2024 god [Avoidance of Alimony Payments. 2024]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat>

Vseobshchaya deklaratsiya prav cheloveka. Prinata rezolyutsiei 217 A (III) General'noy Assamblei OON ot 10 dekabrya 1948 goda [Universal Declaration of Human Rights. Adopted by UN General Assembly Resolution 217 A (III) on December 10, 1948]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001>

Zakonom Respubliki Kazakhstan ot 2 aprelya 2010 goda ' 261-IV «Ob ispolnitel'nom proizvodstve i statuse sudebnykh ispolniteley» [Law of the Republic of Kazakhstan No. 261-IV dated April 2, 2010 "On Enforcement Proceedings and Status of Bailiffs"]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000261>

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 8 avgusta 2002 goda ' 345-II «O pravakh rebenka v Respublike Kazakhstan» [Law of the Republic of Kazakhstan No. 345-II dated August 8, 2002 "On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan"]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345>

Авторлар туралы мәлімет:

Калышев Сакен Данабекович – заң ғылымдарының магистрі, «Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы. М.Әуезова (Қазақстан, Шымкент, e-mail: Saken-mashat@mail.ru);

Садибекова Мөлдір Сейілханқызы – заң ғылымдарының магистрі, «Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Оңтүстік Қазақстан университеті. М.Әуезова (Қазақстан, Шымкент, e-mail: dana30kz@mail.ru);

Аманжолова Альмира Ермековна – заң ғылымдарының магистрі, «Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасының оқытушысы, Оңтүстік Қазақстан университеті. М.Әуезова (Қазақстан, Шымкент, e-mail: almira.amanzholova.94@mail.ru);

Абдрасилова Бану Кайратбековна – заң ғылымдарының магистрі, М.Әуезова атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Шымкент, e-mail: banu_abdrasilova@mail.ru);

Жұматаева Жансая Абдусаматовна – «Мирас» университетінің магистрі, аға оқытушысы (Қазақстан, Шымкент, e-mail: zhumataeva_zh@miras.edu.kz).

Information about authors:

Kalyshev Saken Danabekovich – Master of Law, Senior Lecturer of the Department of "State Legal Disciplines", South Kazakhstan University named after M. Auezov (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: Saken-mashat@mail.ru);

Sadibekova Moldir Seilkhankyzy – Master of Law, Senior Lecturer of the Department of "State Legal Disciplines", South Kazakhstan University named after M. Auezov (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: dana30kz@mail.ru);

Amanzholova Almira Ermekovna – Master of Law, Lecturer of the Department of "State Legal Disciplines", South Kazakhstan University named after M. Auezova (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: almira.amanzholova.94@mail.ru);

Abdrasilova Banu Kairatbekovna – Master of Law, Senior Lecturer of the South Kazakhstan University named after M. Auezov (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: banu_abdrasilova@mail.ru);

Zhumataeva Zhansaya Abdusamatovna – Master of Law, Senior Lecturer of Miras University (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: zhumataeva_zh@miras.edu.kz).

Сведения об авторах:

Калышев Сакен Данабекович – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры государственных правовых дисциплин, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова (Шымкент, Казахстан, e-mail: Saken-mashat@mail.ru);

Сәдібекова Мөлдір Сейілханқызы – магистр права, старший преподаватель кафедры государственных правовых дисциплин, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова (Шымкент, Казахстан, e-mail: dana30kz@mail.ru);

Аманжолова Альмира Ермековна – магистр юридических наук, преподаватель кафедры государственных правовых дисциплин, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова (Шымкент, Казахстан, e-mail: almira.amanzholova.94@mail.ru);

Абдрасилова Бану Кайратбековна – магистр юридических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского Университет им. М. Ауэзова (Шымкент, Казахстан, e-mail: banu_abdrasilova@mail.ru);

Жұматаева Жансая Абдусаматовна – магистр юридических наук, старший преподаватель Университета Мирас (Шымкент, Казахстан, e-mail: zhumataeva_zh@miras.edu.kz).

Тіркелді: 15 сәуір 2025 жыл
Қабылданды: 10 маусым 2025 жыл

A. Amangeldy

Kunaev University, Research Center of the Academy
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

INTERACTION OF INTELLECTUAL PROPERTY LAW WITH BRANCHES OF PRIVATE LAW

In this article, a study is conducted on the interaction of intellectual property law with branches of private law. In particular, the interaction of intellectual property law with civil law is substantiated. Intellectual property law acts as a sub-branch of civil law, respectively, the subject of legal regulation also consists of property and personal non-property relations that develop with respect to intellectual property objects. In turn, the exclusive right to intellectual property belongs to the category of property rights, and as a subjective right is one of the objects of civil rights.

The article also analyzes the interaction of intellectual property law norms and sub-branches of civil law: law of obligations, inheritance law. As you know, obligations are divided into contractual and non-contractual. In the field of intellectual property, contracts are important because they serve as the basis for the emergence, modification and termination of legal relations regarding intellectual property objects.

Some provisions of the article are devoted to the analysis of intellectual property rights with the institute of non-contractual obligations. Often, the creation of intellectual property objects is the subject of competitive obligations, and copyright holders may be harmed as a result of torts. Exclusive rights also act as the subject of inheritance and inheritance law, exclusive rights can be the subject of hereditary legal relations, which is also reflected in the content of the article.

The issues of interaction of intellectual property law with private international law are touched upon, since intellectual property law is one of the institutions of private international law, which provides for conflict-of-laws regulation of relations complicated by a foreign element. The uniqueness of intellectual property law is also manifested in connection with labor law, since the subject of interaction is relations regarding official works and inventions, which, as a rule, are determined by an employment contract, but require compliance with special legislation of the Republic of Kazakhstan.

The article analyzes the interaction of intellectual property law with family law, since exclusive rights and intellectual property objects, being property, can be the subject of family legal relations. The aspects of the interaction of intellectual property law with business law are studied, this is based on the norms on commercialization, support of industrial activity, etc.

Keywords: law, intellectual property, inheritance, entrepreneurial activity, innovation, interaction, contractual obligations, competition, state technological policy.

А. Амангельды

Қонаев Университеті, ҚР ІІМ Академиясының
Ғылыми-зерттеу орталығы, Алматы, Қазақстан
e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Зияткерлік меншік құқығының жеке құқық салаларымен өзара байланысы

Бұл мақалада зияткерлік меншік құқығының жеке құқық салаларымен өзара іс-қимылына қатысты зерттеу жүргізіледі. Атап айтқанда, зияткерлік меншік құқығының азаматтық құқықпен өзара іс-қимылы негізделеді. Зияткерлік меншік құқығы азаматтық құқықтың кіші саласы болып табылады, сәйкесінше құқықтық реттеу нысанасы зияткерлік меншік объектілері бойынша қалыптасатын мүлктік және жеке мүлктік емес қатынастардан тұрады. Өз кезегінде зияткерлік меншік объектілеріне айрықша құқық мүлктік құқықтар санатына жатады және субъективті құқық ретінде азаматтық құқықтар объектілерінің бірі болып табылады.

Мақалада зияткерлік меншік құқығы нормалары мен азаматтық құқықтың кіші салаларының өзара іс-қимылына талдау жасалды: міндеттеме құқығы, мұрагерлік құқық. Өздеріңіз білетіндей, міндеттемелер шарттық және шарттан тыс болып бөлінеді. Зияткерлік меншік саласында шарттар өте маңызды, өйткені олар зияткерлік меншік объектілеріне қатысты құқықтық қатынастардың пайда болуына, өзгеруіне және тоқтатылуына негіз болады.

Мақаланың жекелеген ережелері шарттан тыс міндеттемелер институтымен Зияткерлік меншік құқығын талдауға арналған. Көбінесе зияткерлік меншік объектілерін құру конкурстық

міндеттемелердің мәні болып табылады, ал құқық иелеріне азаптау салдарынан зиян келтірілуі мүмкін. Айрықша құқықтар мұрагерлік пен мұрагерлік құқықтың мәні ретінде де әрекет етеді, айрықша құқықтар мұрагерлік құқықтық қатынастардың мәні бола алады, бұл баптың мазмұнын да көрінеді.

Зияткерлік меншік құқығының халықаралық жеке құқықпен өзара іс-қимыл мәселелері қозғалды, өйткені зияткерлік меншік құқығы шетелдік элементпен күрделенген қатынастарды соқтығысуды реттеуді көздейтін халықаралық жеке құқық институттарының бірі. Зияткерлік меншік құқығының бірегейлігі еңбек құқығына байланысты да көрінеді, өйткені өзара іс-қимылдың мәні, әдетте, еңбек шартында айқындалатын, бірақ ҚР арнайы заңнамасын сақтауды талап ететін қызметтік туындылар мен өнертабыстарға қатысты қатынастар болып табылады.

Мақалада зияткерлік меншік құқығының отбасы құқығымен өзара әрекеттесуіне талдау жасалады, өйткені зияткерлік меншіктің айрықша құқықтары мен объектілері мүлік бола отырып, отбасылық құқықтық қатынастардың тақырыбы бола алады. Зияткерлік меншік құқығының кәсіпкерлік құқықпен өзара іс-қимыл аспектілері зерттелді, бұл коммерцияландыру, индустриялық қызметті қолдау және т.б. нормаларға негізделген.

Түйін сөздер: құқық, зияткерлік меншік, мұрагерлік, кәсіпкерлік қызмет, инновация, өзара іс-қимыл, шарттық міндеттемелер, бәсекелестік, мемлекеттік технологиялық саясат.

А. Амангельды

Университет Кунаева, Научно-исследовательский центр
Академии МБД РК, Алматы, Казахстан
e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Взаимодействие права интеллектуальной собственности с отраслями частного права

В данной статье проводится исследование касательно взаимодействия права интеллектуальной собственности с отраслями частного права. В частности, обосновывается взаимодействие права интеллектуальной собственности с гражданским правом. Право интеллектуальной собственности выступает подотраслью гражданского права, соответственно, предмет правового регулирования также составляют имущественные и личные неимущественные отношения, складывающиеся по поводу объектов интеллектуальной собственности. В свою очередь исключительное право на объекты интеллектуальной собственности относится к категории имущественных прав, и как субъективное право является одним из объектов гражданских прав.

В статье также проведен анализ взаимодействия норм права интеллектуальной собственности и подотраслями гражданского права: обязательственным правом, наследственным правом. Как известно, обязательства делятся на договорные и внедоговорные. В сфере интеллектуальной собственности договоры имеют важное значение, поскольку выступают основанием для возникновения, изменения и прекращения правоотношений по поводу объектов интеллектуальной собственности.

Отдельные положения статьи посвящены анализу права интеллектуальной собственности с институтом внедоговорных обязательств. Часто создание объектов интеллектуальной собственности выступает предметом конкурсных обязательств, а правообладателям может быть причинен ущерб вследствие деликтов. Исключительные права выступают также в качестве предмета наследования и наследственного права, исключительные права могут быть предметом наследственных правоотношений, что также отражено в содержании статьи.

Затронуты вопросы взаимодействия права интеллектуальной собственности с международным частным правом, поскольку право интеллектуальной собственности является одним из институтов международного частного права, который предусматривает коллизионное регулирование отношений, осложненных иностранным элементом. Уникальность права интеллектуальной собственности также проявляется в связи с трудовым правом, так как предметом взаимодействия выступают отношения по поводу служебных произведений и изобретений, которые, как правило, определяются трудовым договором, но требуют соблюдения и специального законодательства РК.

В статье проводится анализ взаимодействия права интеллектуальной собственности с семейным правом, поскольку исключительные права и объекты интеллектуальной собственности, являясь имуществом, могут выступать предметом семейных правоотношений. Исследованы аспекты взаимодействия права интеллектуальной собственности с предпринимательским правом, это основывается на нормах о коммерциализации, поддержки индустриальной деятельности и пр.

Ключевые слова: право, интеллектуальная собственность, наследование, предпринимательская деятельность, инновации, взаимодействие, договорные обязательства, конкуренция, государственная технологическая политика.

Introduction

Fundamental in legal science is the division of branches of law into public and private branches. Civil law is the largest branch of private law and therefore the role of this branch is difficult to overestimate.

Discussion

Intellectual property law, being a sub-branch of civil law, is aimed at regulating public relations that develop regarding the results of creative intellectual activity and means of individualization of participants in civil turnover, goods, works or services, therefore the connection with civil law is obvious. Like the subject of civil law, intellectual property law regulates property and personal non-property relations regarding intellectual property objects: objects of copyright and related rights, patent law, selection achievements, integrated circuit topologies, undisclosed information, means of individualization. Needless to say, the subject of civil law is much broader than the subject of intellectual property law, this is logical, because intellectual property law is a sub-branch of civil law.

The subject of legal regulation of intellectual property rights as a sub-branch of civil law are property relations, i.e. relations concerning property (exclusive) rights to intellectual property objects and personal non-property relations, i.e. relations concerning personal non-property rights belonging to individuals – creators of the results of intellectual creative activity (authors, inventors, breeders).

The interaction of civil law and intellectual property law is also manifested in the fact that the exclusive right to intellectual property objects as a subjective right is one of the objects of civil rights.

In accordance with Article 14 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, a citizen may have the right of intellectual property to inventions, works of science, literature and art, other results of intellectual activity; claim compensation for material and moral damage; have other property and personal non-property rights. It follows from this that the subjective intellectual property right constitutes the content of a citizen's legal capacity, the key legal component of legal personality.

Therefore, intellectual property law as a set of property (exclusive) and personal non-property rights interacts with all sub-sectors and institutions of civil law.

As you know, in addition to exclusive rights to intellectual property rights, property rights in civil law include real rights (for example, ownership and rights to someone else's thing), binding rights (for example, contractual and non-contractual) and inheritance rights.

An exclusive right is a property right and may be the subject of absolute legal relations arising from the possession of exclusive rights to the results of creative intellectual activity. In absolute legal relations, the rightholder is opposed by an indefinite circle of persons (potential violators or users). In relative legal relations, exclusive rights arise from obligations.

At the same time, the classification of the grounds for the emergence of exclusive rights is as follows:

- in absolute legal relations, exclusive rights arise by virtue of the fact of the creation of an intellectual property object or the provision of legal protection by an authorized body.

- in relative legal relations, exclusive rights arise: 1) from contractual obligations (contracts for the creation of intellectual property objects, contracts for the granting of exclusive rights, contracts for the alienation (assignment) of exclusive rights, contracts for the provision of services); 2) from non-contractual obligations: torts (obligations from causing harm to the rightholder, unjustified enrichment); competitive obligations, unilateral transactions (public promise of a reward or remuneration for the creation of an intellectual property object, auction (tender) sale of copyright objects).

For example, if we are talking about the interaction of intellectual property law with the law of obligations. The general provisions of the Civil Code on the law of obligations, including the rules on the contract, generally extend their effect to this intangible object of civil rights, of course, taking into account its features (V.P. Mozolin 2012:18).

The obligation acts as a civil-law legal relationship, and the contract as the basis for the emergence of civil-law relations, and contractual legal relations, in turn, are legal relations that arise, change and terminate on the basis of the contract. Obligations form the basis of civil turnover, because through obligations there is a turnover of goods, the performance of works or the provision of services. The subject may have exclusive rights to intellectual property objects on the basis of contractual obligations based on copyright agreements, license agreements, trust management, franchising, etc. According to V.P. Mozolin, in the field of contract law, these features

are manifested primarily in the fact that contracts for the transfer of the right to use intellectual property objects are allocated by civil legislation into a separate specific group that exists in parallel with contracts for the transfer of ownership and their use (V.P. Mozolin 2012:18).

Contracts in the field of intellectual activity are diverse in the system of contracts. Without aiming to consider this system, I would just like to note that the legal and economic features used together are a more accurate criterion for distinguishing contracts, on the basis of which the following types of contracts are distinguished in the field of intellectual property:

1. contracts for the creation of intellectual property objects (contracts of author's order, contract for the creation of an official work and invention, contracts for research, development and technological work);
2. agreements on granting rights to use intellectual property objects (license agreements, franchising agreement);
3. security agreements (exclusive rights pledge agreement);
4. exclusive rights service agreements (exclusive rights trust management agreement, collective management agreement);
5. agreements on alienation of exclusive rights (agreements on assignment of exclusive rights).

Consider the judicial practice. On February 11, 2020, the SMES of the city of N.S. considered a civil case on a claim between IP "PSN" and LLP "IU" on the recognition of the contract as invalid and on the recovery of the amount. A sublicense agreement for the use of the trademark dated December 20, 2018 No. 201218/1 (hereinafter referred to as the Agreement) was concluded between the plaintiff (sublicensee) and IU LLP (sublicensee), under which the sublicensee granted the sublicensee a non-exclusive license to use the trademark within the city in respect of services included in the 39, 41, 43 classes of the International classification of goods and services.

In accordance with Annex 1 to the Agreement, IU LLP granted the sole proprietor a non-exclusive right to use the trademark "Let's Go with Us", registered under No. 1303991 and valid until March 29, 2026 (hereinafter referred to as the Trademark). By virtue of clause 4.1. as a reward for the granted right to use the trademark for the period of validity of this Agreement, the sublicensee is obliged to pay the sublicensee a payment in the amount of 2,600,000 tenge. According to clause 4.2. of the Agreement,

the payment specified in clause 4.1. the sublicensee is obliged to pay the sublicensee in the following order: 1,300,000 tenge by December 29, 2018; 325,000 tenge by February 28, 2019; 325,000 tenge by March 31, 2019; 325,000 tenge by April 30, 2019; 325,000 tenge by May 31, 2019. The parties did not dispute that 2,600,000 tenge was received by the defendant. In accordance with clause 8.5. of the Agreement, the costs associated with the registration of the Agreement with the RSE "National Institute of Intellectual Property" of the Republic of Kazakhstan are borne by the sublicensee.

According to the letter dated August 23, 2019 ex.No.D2019-735 RSE at the National Institute of Intellectual Property reported the absence in the State Register of Trademarks of a registered sublicense agreement on the disposal of the exclusive right to trademark No.1303991 "PSN" between LLP "IU" and IP. The plaintiff asked to invalidate the Contract and recover 2,600,000 tenge from the defendant, arguing that the plaintiff paid the specified amount to the defendant under the Contract, meanwhile, the defendant did not register the Contract in the State Register of Trademarks and is not entitled to receive remuneration under the Contract. The plaintiff's representative at the court hearing supported the claim and asked to be satisfied on the grounds set out in the claim. The representative of the defendant did not recognize the claim and asked to refuse to satisfy the claims, pointing out that under the Contract the defendant undertook to reimburse the costs associated with the registration of the Contract, however, did not accept the obligation to submit the contract for registration in the State Register of Trademarks. The plaintiff used the trademark for two years and did not require the defendant to register the Contract. The plaintiff's rights have not been violated, since the plaintiff has the right to register the Contract, but does not do so.

In accordance with Article 1031 of the Civil Code, the agreement on the transfer of the right to a trademark, license, sublicense agreements are concluded in writing. The transfer of the right to a trademark or the granting of the right to use a trademark is subject to registration in accordance with the procedure determined by the authorized state body. Failure to comply with the written form of the contract and (or) the registration requirement entails the nullity of the contract.

According to paragraph 5 of Article 21 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Trademarks, Service Marks, Geographical Indications and Appellations of Origin of goods", the transfer of

an exclusive right or a license agreement is subject to registration within ten working days following the day of receipt of the application of the interested party to the contract.

By virtue of paragraph 1 of Article 157 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, a transaction is invalid on the grounds established by the Code or other legislative acts, by virtue of its recognition as such by a court (a disputed transaction) or on the grounds directly provided for by legislative acts, regardless of such recognition (a void transaction). The transaction is considered to be disputed if its nullity is not provided for by legislative acts. In the event of a dispute about the nullity of the transaction, its invalidity is established by the court.

By virtue of paragraph 3 of Article 157 of the Civil Code, a claim for invalidation of a transaction may be submitted by interested persons, a proper state body or a prosecutor. An interested person is a person whose rights and legitimate interests have been violated or may be violated as a result of the said transaction. The plaintiff's claims for invalidation of the Contract and the return by the defendant of the amount of money received under the Contract in the amount of 2,600,000 tenge are based on the fact that the defendant has not registered the Contract in the State Register of Trademarks.

The Court cannot take into account the plaintiff's arguments that, by virtue of clause 8.5. of the Contract, the defendant had to register the Contract in the State Register of Trademarks, since clause 8.3. of the Contract provides for reimbursement by the defendant of the costs associated with the registration of the Contract, while the defendant is not obligated to submit an application for registration of the Contract to the authorized body. Clause 7.1 of the Agreement stipulates that the Agreement is valid until December 20, 2020. Since the Contract has not expired, the court agrees with the defendant's arguments that the plaintiff has not lost the right to file an application for registration of the Contract.

The court found that the owner of the Trademark is Mr. R.A.V. The owner of the trademark, the defendant was granted a non-exclusive license to use the Trademark by concluding a license agreement dated April 06, 2018, the contract was registered in the RSE at the National Institute of Intellectual Property. In this case, the plaintiff has been using the trademark since December 20, 2018 and has not submitted a claim for its registration to the defendant, the Trademark owner, the defendant do not dispute the plaintiff's right to use the Trademark, while the plaintiff's right to register the Contract has

not been lost. In such circumstances, the court considers that the plaintiff's claims do not comply with paragraph 3 of Article 157 of the Civil Code, since the court does not see a violation of the rights and legitimate interests of the plaintiff and refuses to satisfy the claims. The court refused to satisfy the claims of the individual entrepreneur against the LLP "IU" on invalidation of the sublicense agreement for the use of the trademark dated December 20, 2018 No. 2021218/1 and the recovery of 2,600,000 tenge (Delo № 7119-19-00-2/13774).

With the development of market relations in the Republic of Kazakhstan, intellectual property rights and property rights to them are increasingly becoming the subject of mixed contracts. Subjects of civil rights, striving for the legitimate use of the results of creative work, are increasingly using constructions that allow for legal risks.

For example, contracts that may include conditions indirectly mediating relations in the field of intellectual property law – an employment contract, a contract for the performance of R&D, a pledge agreement for property rights, a marriage contract, a contract for the trust management of property rights, an enterprise sale agreement, an enterprise lease agreement, a privatization agreement, a donation agreement, a barter agreement, a constituent agreement, joint activity agreement, assignment agreement, commission agreement, insurance agreement.

The interaction of intellectual property law is also expressed in close connection with the institution of non-contractual obligations, since the basis for the emergence of relations regarding intellectual property can be not only contracts, but non-contractual obligations. At the same time, when applying legislation regarding non-contractual obligations, one should not forget about the requirements of special regulatory legal acts when regulating relations in the field of intellectual creative activity.

The basis for the occurrence of such obligations are lawful and unlawful actions. Legitimate ones include:

- a) obligations arising from a public promise of remuneration, for example, in the case of the creation of intellectual property objects;
- b) obligations arising from competitive obligations, for example, from an auction, tender.

Exclusive rights may arise from the public promise of a reward for the creation of a work, the subject of which is the creation of the result of creative activity. The announcement of a public promise of an award is not such a rare phenomenon, periodically such contests are announced by those interested in

new ideas and technologies. The object of such contests can be not only works of science, literature and art, but also inventions, industrial designs or utility models that could be further used in industry in various sectors of the national economy.

At auctions, sales of objects of fine art and other results of intellectual creative activity are carried out, and in relation to such objects of intellectual property rights, such specific rights arise as the right of succession, expressed in the fact that the author of the work of art has the right, in case of its public resale at a price exceeding the previous one, to receive remuneration from the seller in the form of a percentage of resale price (Zakon Respubliki Kazakhstan ot 10 iyunya 1996 goda № 6-I «Ob avtorskom prave i smezhnykh pravakh»).

Competitive obligations are regulated not only by the norms of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, but also by the norms of special legislation, for example, the Law of the Republic of Kazakhstan “On Public Procurement”. According to Clause 28 of Article 2 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Public Procurement”, goods are also understood as objects of intellectual property rights. One of the principles of public procurement in accordance with Clause 9 of Article 4 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Public Procurement” is the principle of respect for intellectual property rights contained in the purchased goods (Zakon Respubliki Kazakhstan ot 4 dekabrya 2015 goda № 434-V «O gosudarstvennykh zakupkakh»).

In addition, according to paragraph 3 of Article 39 of the Law “On Public Procurement”, public procurement by means of a single source through the direct conclusion of a public procurement contract is carried out in cases of acquisition of goods, services that are objects of intellectual property from a person who has exclusive rights in respect of the purchased goods, services, as well as work on the adjustment of pre-project or design and estimate documentation from the person who developed this pre-design or design estimate documentation (Zakon Respubliki Kazakhstan ot 4 dekabrya 2015 goda № 434-V «O gosudarstvennykh zakupkakh»).

However, this is not enough, since the alienation and granting of intellectual property rights must be carried out according to the rules of special legislation. And this is confirmed by the provision of Clause 9 of Article 4 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Public Procurement”.

As for illegal actions as grounds for obligations, these include tort obligations from causing harm, for

example, illegal use of intellectual property rights, violation of personal non-property rights.

Consider the judicial practice. On February 8, 2017, the Specialized Interdistrict Economic Court of G. A. civil case on the claim of “iS” LLP to the defendant “Trading Company D” LLP for the recovery of the amount of income received as a result of copyright infringement, the plaintiff appealed to the court with the above claim, motivating (taking into account the clarifications of the arguments of the statement of claim) that he has exclusive property rights to the copyright object called “T” (computer program), as evidenced by the certificate of state registration of copyright rights issued by the Intellectual Property Rights Committee of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, “T” – the electronic document management system automates business processes and content management, the product adapts to any type of enterprise, supports geographically distributed offices and automates the work of the enterprise as a whole.

On the part of “iS” LLP, since November 2015, work has begun to identify the facts of the misuse of objects of its copyright, since earlier it introduced the program “T” electronic document management system in “AAvto” LLP, JSC “SC”, JSC “VD” and did not exclude the option of illegal acquisition, use and processing by third parties of the source codes of this program, including in the service market. In this regard, procurement monitoring was carried out related to the supply, development and implementation of computer programs in the field of electronic document management within the limitation period for 2012-2015, information about the purchase was found on the website of JSC NC KAZH in the procurement archive, after which they visited the website of the defendant LLP Trading Company D, from which it followed that he does not develop software, but only implements ready-made products, therefore the defendant has no experience in developing his own ready-made products, and experts always post their cases on the site, raised doubts about his competence and the need to check his electronic document management system for counterfeiting. So, on 08.11.2013, the results of the tender of JSC NC “KAZH” for the purchase of services for lot No. 20 “Electronic Document Management System” were summed up, according to the protocol of the tender results, the defendant with the contract amount of 13 996 472 tenge excluding VAT was recognized as the winner for this lot. Based on a letter from “iS” LLP dated 27.11.2015 with a request for access to the electronic document management system (here-

inafter – SED) for joint analysis of the source codes of the respondent's SED and SED "T", satisfied by JSC "NC "KAZH", on 15.01.2016 by specialists of "iS" LLP and JSC "NC "KAZH" the SED of JSC NC "KAZH" was decompiled, as a result of which the architecture of the SED of JSC NC "KAZH" and SED "T" were revealed, their matches at the source code level, the author's signatures of the plaintiff's specialists were found in the source codes of the SED of JSC NC "KAZH". This inspection was additionally witnessed by a video recording. Meanwhile, the defendant did not acquire the SED "T" program from iS LLP, did not receive permission or consent for its use, sale or processing, therefore, the SED "T" cannot be recognized as a legitimate user.

Pre-trial measures to resolve the dispute did not lead to anything, about which there is a corresponding correspondence.

In accordance with paragraph 5, part 1 of Article 49 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Copyright and Related Rights", the protection of copyright and related rights is carried out by the court by collecting income received by the violator as a result of violation of copyright and (or) other rights, and are applied at the choice of the copyright holder. The defendant's income received as a result of the implementation of the SED in JSC NC KAZH amounted to KZT 13,996,472. The claim of "iS" LLP to the defendant "Trading Company D" LLP for the recovery of the amount of income received as a result of copyright infringement has been fully satisfied. Recovered from Trading Company D LLP in favor of iS LLP income received by it as a result of copyright infringement in the amount of KZT 13,996,472 (thirteen million nine hundred ninety-six thousand four hundred seventy-two) tenge, court costs for the payment of examination in the amount of KZT 17,197 (seventeen thousand one hundred ninety-seven) tenge, total – 14,013,669 (fourteen million thirteen thousand six hundred sixty-nine) tenge. Court costs in the amount of 419,894 (four hundred nineteen thousand eight hundred and ninety-four) tenge were collected from Trading Company D LLP to the state revenue (Delo 7527-16-00-2/7560).

Intellectual property law interacts closely with inheritance law.

In accordance with Article 1040 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the inheritance includes property belonging to the testator, as well as rights and obligations, the existence of which does not cease with his death.

The inheritance may also include the rights necessary for registration of the testator's property rights

that were not issued during his lifetime, including the right to register them (Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 1 iyulya 1999 goda № 409-I).

At the same time, paragraph 2 of Article 1040 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan provides that the rights and obligations inextricably linked with the identity of the testator are not included in the inheritance:

1) the rights of membership in organizations that are legal entities, unless otherwise established by legislative acts or contract;

2) the right to compensation for damage caused to life or health;

3) rights and obligations arising from alimony obligations;

4) the rights to pension payments, allowances and other payments on the basis of the labor legislation of the Republic of Kazakhstan and the laws of the Republic of Kazakhstan in the field of social security;

5) personal non-property rights not related to property rights, except in cases established by legislative acts (Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 1 iyulya 1999 goda № 409-I).

According to Article 115 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, property is understood as property rights, one of the components of intellectual property rights are exclusive rights, that is, property rights.

It follows from the content of paragraph 2 of Article 1040 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan that exclusive rights act as the subject of inheritance and inheritance law, exclusive rights can be the subject of hereditary legal relations. The same cannot be said about personal non-property rights, which, as is known, are not included in the hereditary mass, since they are inalienable and non-transferable due to their connection with the personality of the author-testator.

In accordance with paragraph 1 of Article 965 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, exclusive rights to an intellectual property object are transferred in the order of universal succession by inheritance and as a result of the reorganization of the legal entity – the rightholder. If you look at the rules of special legislation that regulate the field of intellectual property:

1) Paragraph 2 of Article 30 of the SOAPR states that copyright is inherited by law or by will. Here it is necessary to understand that the exclusive (property) copyright passes to the heir, since the personal non-property rights of the author do not pass by inheritance;

2) Paragraph 14 of Article 11 of the Patent Law of the Republic of Kazakhstan states that the security document for an object of industrial property and (or) the right to receive it are inherited or in succession. According to paragraph 2 of Article 5 of the Patent Law of the Republic of Kazakhstan, a security document for an invention, utility model and industrial design certifies the exclusive right;

3) in accordance with Article 16 of the ZRK "On Selection Achievements", the right to file an application and obtain a patent for a selection achievement, the exclusive right to use a selection achievement, as well as remuneration and income from its use are inherited or in succession.

4) according to paragraph 1 of Article 8 of the ZRK "On TIMS", the exclusive right to the topology passes by way of universal succession by inheritance and as a result of the reorganization of the legal entity – the rightholder.

Interaction also exists within civil law: intellectual property rights, contractual obligations and inheritance law, for example, in accordance with Article 909 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the transfer to another person of a separate exclusive right included in the license complex is not a basis for changing or terminating the contract. The new copyright holder enters into the contract with respect to the rights and obligations relating to the transferred exclusive right. In the event of the death of the licensor-citizen, his rights and obligations under the contract of a comprehensive business license pass to the heir, provided that the latter is registered or within six months from the date of the opening of the inheritance will be registered as an entrepreneur. Otherwise, the contract is terminated. The management of the license complex in the period before the heir assumes the relevant rights and obligations or before the heir is registered as an entrepreneur is carried out by a trustee appointed by a notary in accordance with the established procedure.

There are also a number of other features of interaction within civil law, namely: intellectual property rights, non-contractual competitive obligations and inheritance law. For example, for auctions, the subject of which is objects of intellectual property: the right to follow a work of fine art.

The right of succession is the author's right to a share of the proceeds from the public resale of original works of fine art and original manuscripts (Sudarikov S.A. 2009:130). In the legislation of the Republic of Kazakhstan, this norm is reflected in paragraph 2 of Article 17 of the ROK ZoAP: "In each case of public (through an auction, fine art gal-

lery, art salon, shop, etc.) resale of the original work of fine art after the first alienation of ownership of such a work of fine art, the author or his heirs have the right to receive from the seller remuneration in the amount of five percent of the resale price (right of way). This right is inalienable during the author's lifetime and passes exclusively to the author's heirs by law or will for the duration of the copyright" (Zakon Respubliki Kazakhstan ot 10 iyunya 1996 goda № 6-I «Ob avtorskom prave i smezhnykh pravakh»).

We agree with S.A. Sudarikov that the right to follow has elements of both personal non-property and exclusive rights. On the one hand, the right to follow is inalienable, which is characteristic of personal non-property law, and the inalienable right has been introduced into legislation to prevent the author from being forced to renounce his right. On the other hand, the validity period of the right of succession is equal to the validity period of the exclusive right (Sudarikov S.A. 2009:130). Moreover, the right of succession passes to the heirs by law or by will.

When considering the issue of inheritance of the exclusive right to the result of intellectual activity, it is necessary to take into account that in some cases a situation of co-inheritance may arise – when the exclusive right is inherited by two or more heirs (L. A. Novoselova 2017:67). If there is a plurality of heirs, the property is distributed according to the shares. An indication of the distribution of shares in these cases, taking into account the indivisibility of the exclusive right (despite the presence of a set of powers in it), can be considered as an indication aimed at the distribution of funds (income) received by heirs as a result of the exercise of the exclusive right. The exclusive right of inheritance cannot be divided into separate powers (when, for example, the right to transfer is transferred to one person, and the right to replicate is transferred to another). The property of the indivisibility of an exclusive right determines the peculiarity of its inheritance, due to the fact that heirs can exercise this property right only together. Any actions to use the inherited work are possible only with their general consent of all heirs (L. A. Novoselova 2017:68).

However, in Kazakhstan, the transfer or alienation of exclusive rights is possible in whole or in part, therefore, when inheriting, the powers included in the exclusive rights must be used jointly by the heirs, and in the will or by agreement of the co-heirs, it is possible to divide the exclusive right into separate powers, so the use of the exclusive right can be made according to such powers.

Exclusive rights to works of science, literature and art, exclusive patent rights, exclusive rights to selection achievements, to integrated circuit topologies, rights to trademarks, names of places of origin of goods, rights to broadcast and cable broadcasting are inherited, they can also be the object of inheritance as part of enterprises as a property complex.

It is impossible not to touch upon the issues of interaction of intellectual property law with private international law, namely intellectual property law is one of the institutions of private international law, which provides for conflict of laws rules.

The intellectual property system has long ceased to be a branch of law. Now that this system is localized in the interests of economically developed countries, it has become a powerful means of international trade, political and economic expansion (Sudarikov S.A. 2009:330). From the point of view of international legal relations, the intellectual property system refers to private international law. This is explicitly recognized in the TRIPS Agreement: "Intellectual property law is a private right" (Sudarikov S.A. 2009:10).

In these circumstances, there is always a need to correctly determine the applicable law regarding intellectual property objects. In accordance with Article 1120 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the law of the country where protection of these rights is sought applies to intellectual property rights. According to paragraph 2 of Article 1120 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, contracts that have intellectual property rights as their subject matter are governed by the law determined in accordance with the provisions of this section on contractual obligations (Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 1 iyulya 1999 goda № 409-I). There are international conventions and treaties in the field of intellectual property law that are sources of private international law, for example: the Paris Convention for the Protection of Industrial Property of 1883, the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works of 1886, the Madrid Agreement on the International Registration of Marks of 1891, the Patent Cooperation Treaty of 1970, the Eurasian Patent Convention and Conflict of laws rules are contained in these acts. According to paragraph (2) of art. 5 of the Berne Convention, the exercise of these rights and their exercise are not connected with the performance of any formalities; such use and exercise do not depend on the existence of protection in the country of origin of the work. Consequently, in addition to the provisions established by this Convention, the scope of protec-

tion, as well as the means of protection provided to the author for the protection of his rights, are regulated exclusively by the legislation of the country in which protection is claimed (Bernskaya konventsiya ob okhrane literaturnykh i khudozhestvennykh proizvedeniy 1886 g.). It follows from this that the Berne Convention proceeds from the conflict of laws binding of the legislation of the country where protection is sought.

Separate norms are also enshrined in Article 6 of the Paris Convention for the Protection of Industrial Property of 1883: "1. The conditions for filing an application and registration of trademarks are determined in each country of the Union by its national legislation. 2. However, a mark declared by a citizen of a country of the Union in any other country of the Union cannot be rejected or invalidated on the grounds that it has not been declared, registered or renewed in the country of origin. 3. A mark duly registered in any country of the Union shall be regarded as independent of marks registered in other countries of the Union, including the country of origin" (Parizhskaya konventsiya po okhrane promyshlennoy sobstvennosti 1883 g.). Consequently, the relations of filing an application and registration of a trademark are regulated by the national legislation of the Union.

As for contractual relations in the field of intellectual property, they should be governed by the provisions of the agreement of the parties. At the same time, according to a number of scientists, the main difference in the transfer of copyright and related rights from the transfer of rights to objects of industrial property lies mainly in the registration system of protection of industrial property rights, which entails the need to register the transfer (transfer) of rights to the corresponding object in national patent offices or in an international office (O.V. Lutkova, L.V. Terent'yeva, B.A. Shakhnazarov 2017:146). There are such rules in Kazakhstan.

The uniqueness of intellectual property rights is also manifested in connection with labor law, this concerns the legal regime of service works and service inventions, which, as a rule, is determined by an employment contract, and the creation of intellectual property objects is part of the employee's labor duties.

According to clause 7-1) of Article 1 of the Patent Law of the Republic of Kazakhstan, service objects of industrial property are inventions, utility models, industrial designs created by an employee while performing his official duties or a specific task of the employer (Patentnyy zakon Respubliki

Kazakhstan). In accordance with Article 10 of the Patent Law of the Republic of Kazakhstan, the employer may also be the patent holder, i.e. in the case of an employee creating an official industrial property object and patenting this object, the rights to security documents for official industrial property objects belong to the employer, unless otherwise provided in the contract between him and the employee.

In accordance with Article 14 of the ZoAP of the Republic of Kazakhstan, the author's personal non-property right to a work created in the course of performing official duties or an employer's official task (an official work) belongs to the author of the official work. The property (exclusive) rights to an official work belong to the employer, unless otherwise provided in the contract between him and the author. The employer has the right to indicate his name or require such indication in any use of an official work (Zakon Respubliki Kazakhstan ot 10 iyunya 1996 goda № 6-I «Ob avtorskom prave i smezhnykh pravakh»). But there are exceptions when the exclusive (property) rights to official works belong to the employee-author, this is indicated in particular by paragraph 5 of Article 14 of the ZoAP RK.

As a rule, personal non-property rights to official works belong to the author-employee, but there are exceptions here, for example, the right to publish and the right to recall an official work belong to the employer in accordance with paragraphs 4, paragraph 1, Article 15 of the ZoAP RK and paragraph 2, Article 15 of the ZoAP RK.

Clause 4 of Article 13 of the ZRK "On the Protection of Selection Achievements" states that a patent is issued to an employer if a selection achievement is created, identified or withdrawn by an employee while performing an official task or official duties. According to paragraph 1 of Article 9 of the ZRK "On the Legal protection of Integrated Circuit Topologies", the exclusive right to a topology created in the course of performing official duties or a specific task of the employer belongs to the employer, unless otherwise provided by the contract between him and the author.

In law enforcement practice, the cornerstone issue between an employee and an employer is the remuneration of an employee for creating an official result of intellectual creative activity, or rather its size and payment terms. In accordance with paragraph 9 of Article 10 of the Patent Law of the Republic of Kazakhstan. The amount, conditions and procedure for payment of remuneration to the author for an official invention, utility model, industrial de-

sign are determined by an agreement between him and the employer. If it is impossible to measure the contribution of the author and the employer to the creation of service inventions, utility models or industrial designs, the amount, conditions and procedure for payment of remuneration to the author are determined by legislative acts of the Republic of Kazakhstan. A similar norm is also present in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Breeding Achievements", according to paragraph 4 of Article 12 of the ZRK "On Breeding Achievements", the author has the right to receive remuneration from the patent holder for the use of a breeding achievement created, identified or derived by him during the patent validity period. The amount and conditions of remuneration payment are determined by the agreement concluded between the patent holder and the author. In the absence of an agreement, the amount and procedure for payment of remuneration to the author are determined by legislative acts of the Republic of Kazakhstan. At the same time, the amount of remuneration to the author should not be less than five percent of the annual income received by the patent holder for the use of a selection achievement, including proceeds from the sale of a license. Remuneration is paid to the author within six months after the expiration of each year in which the selection achievement was used, unless otherwise provided by the author's contract with the patent holder. If a selection achievement is created, identified or bred by several authors, remuneration is paid to the authors in equal shares, unless otherwise established by agreement between them. In accordance with paragraph 2 of Article 9 of the ZRK "On TIMS", the amount, conditions and procedure for paying remuneration to the author for the topology are determined by an agreement between the author and the employer. If it is impossible to measure the contribution of the author and the employer to the creation of the topology, the amount, conditions and procedure for paying remuneration to the author are determined by the legislative acts of the Republic of Kazakhstan.

All the above-mentioned norms of laws in the field of intellectual property are blank, i.e. they refer to other legislative acts regulating the amount of remuneration and the timing of its payment to authors-employees of the results of intellectual creative activity. In particular, Article 13 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Commercialization of the results of scientific and (or) Scientific and Technical activities" dated October 31, 2015 No. 381-V of the SAM, provides for various grounds and, ac-

cordingly, the amount and timing of remuneration to authors-employees:

- the authors of the results of scientific and (or) scientific and technical activities, the exclusive rights to which belong to the employer, remuneration is paid by the employer within a month from the date of receipt of the corresponding patent or certificate of state registration of rights to the object of copyright (security document). Remuneration for the creation of the results of scientific and (or) scientific and technical activities is paid by the employer in the amount of at least one average monthly salary, unless otherwise stipulated by the contract between them;

- in the case of the introduction (use) in their own production of the results of scientific and (or) scientific and technical activities, the exclusive rights to which belong to the employer, the author of the result of scientific and (or) scientific and technical activities is paid remuneration in the amount of at least one hundred monthly calculation indices annually during the entire term of the patent or certificate of state registration registration of rights to the object of copyright (security document).

- in case of conclusion of a license agreement or an exclusive right assignment agreement, the remuneration to the author is at least thirty percent of the amount of the license agreement (including royalties) without limiting the maximum amount of remuneration. Remuneration is paid on the basis of the author's contract with the employer. Remuneration for the introduction (use) of the results of scientific and (or) scientific and technical activities is paid to the author no later than three months after the expiration of each financial year in which such a result was used, and no later than three months after the receipt of payments under the license agreement throughout the entire term of the license agreement;

- if the results of scientific and (or) scientific and technical activities are created by the joint creative work of several authors, the exclusive rights to which belong to the employer, then each of them is paid remuneration in the amount of at least one average monthly salary;

- payment of remuneration and penalties for late payment of remuneration remains in the event of termination of the employment relationship between the employer and the employee who is the author of the result of scientific and (or) scientific and technical activities.

- if the author(s) of the results of scientific and (or) scientific and technical activities, the exclu-

sive rights to which belong to him (them), acts as the founder of a startup company, including jointly with other individuals and (or) legal entities, then the share of his (their) participation in the statutory capital of a startup company should be at least fifteen percent.

Let's consider an example from judicial practice. On October 7, 2021, the case of the court of the city of U. considered a civil case on the claim of gr. K. to the defendant LLP "K". The plaintiff's claims consisted in the recovery of monetary remuneration. There was an employment relationship between the plaintiff and the defendant. In accordance with the internal regulatory document "Innovations. Rationalization proposals" the defendant paid the plaintiff in October 2019 830,166 tenge for the rationalization proposal. The plaintiff believes that the defendant underestimated the size of the economic effect and asks to recover from the defendant another 44,817,959 tenge, a state fee in the amount of 448,179 tenge and payment for the services of a representative in the amount of 500,000 tenge. At the hearing, the plaintiff K. insisted on the claims, asked to satisfy them. At the hearing, the representatives of the defendant LLP "K" did not agree with the claim, they explained in the review that the defendant had calculated the economic effect of the plaintiff's rationalization proposal, in accordance with the provision, the plaintiff was paid remuneration in the amount of 10% of the realized rationalization proposal, they ask to refuse the claim.

Based on the case materials, on July 17, 2017, the plaintiff submitted a rationalization proposal for the device of cut-off pockets made of refractory material to minimize the ingress of melt into the working area of the installation of rolling back slag buckets and solid covering of the upper parts of the carts with sheet metal, followed by lining with refractory, having an angle of inclination that allows replacement, installation of buckets and drain of spilled slag. According to the dictionary "Vocational Education", an innovation proposal is a technical solution that is new and useful for the enterprise, organization and institution to which it is submitted, and provides for a change in the design of the product, production technology and equipment used, or a change in the composition of the material. according to the Accounting Dictionary, remuneration for a rationalization proposal is a special type of income, the receipt of which is not a payment for labor. The current Civil Code of the Republic of Kazakhstan does not regulate legal relations related to innovation proposals. The innovation proposal, as an el-

ement of scientific and technical creativity, is not included in the circle of protected intellectual property objects. Therefore, the heads of enterprises and organizations currently have the right to encourage their employees for innovation proposals (hereinafter – RP). In order to involve the maximum number of employees of LLP “K” in the process of continuous improvement of production, labor protection, improvement of working conditions, social sphere, environmental situation and other activities of the Company, the employer of LLP “K” has developed and approved the Regulation “Innovations. Innovation proposals. P (50-19)-3” (hereinafter referred to as the Position). Thus, the provisions of the Regulation, which is an act of the employer, are mandatory both for the defendant and for employees who are participants in rationalization activities. According to paragraph 4.4.1 of the Regulation, remuneration for innovation proposals is paid according to the scheme (Table No. 3): RP with a qualitative economic effect. Innovations of 2 categories. The realized RP is 10% of the economic effect. According to paragraph 4.2.3 of the Regulation, the expert commission of the subdivision weekly summarizes the submitted and accepted RP, with the preparation of a protocol and the preparation of a statement for the approved payments. On September 25, 2019, the plaintiff’s proposal was considered at a meeting of the UMK expert commission, based on the results of the review, Protocol No. 3 was issued, which decided to pay remuneration for submitting and accepting an offer in the amount of 5,000 tenge and 10,000 tenge, as well as the payment of a bonus in the amount of 815,166 tenge. In total, the plaintiff was paid an amount of 830,166 tenge, which was not disputed by the plaintiff’s side. For the conciliation commission, the defendant calculated the economic effect of reducing the number of repairs after the defendant introduced the plaintiff’s rationalization proposal, which amounted to 8,303,620 tenge. That is, 10% of the above amount amounted to 830,362 tenge. The difference in the amount of 15,196 tenge was paid by the defendant to the plaintiff. By analogy with Article 997 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the amount, conditions and procedure for paying remuneration to the author for an official invention, utility model, industrial design are determined by an agreement between him and the employer. If it is impossible to measure the contribution of the author and the employer to the creation of a service invention, utility model or industrial design, the amount, conditions and procedure for payment of remuneration

to the author are determined by legislative acts of the Republic of Kazakhstan. Due to the fact that the plaintiff received these amounts, the court considers that an agreement has been reached between him and the employer. According to Article 8 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, citizens and legal entities must act in good faith, reasonably and fairly when exercising their rights, observing the requirements contained in the legislation, the moral principles of society, and entrepreneurs also the rules of business ethics. Based on the above, the court decided that the claims for the recovery of remuneration are not subject to satisfaction. Guided by articles 223-226 of the CPC, the court decided to refuse to satisfy the claim of gr. K. to LLP “K” for the recovery of monetary remuneration. On December 8, 2021, the judicial board for civil cases of the Moscow Regional Court left the decision of the City Court of the Moscow region of October 7, 2021 unchanged, the plaintiff’s appeal was not satisfied (Delo № 6310-21-00-2/4611, delo № 6399-21-00-2a/2299).

It follows from this that relations concerning official works and official inventions act as the subject of relations between an employer and an employee, however, it should be remembered that the norms of civil legislation apply to relations not regulated by labor legislation, which means that intellectual property legislation applies to relations concerning these objects.

Intellectual property law also interacts with family law. In particular, in accordance with paragraph 2 of Article 33 of the Code of the Republic of Kazakhstan “On Marriage (Matrimony) and Family”, the property acquired by the spouses during marriage (matrimony) includes the amounts of income of each spouse from work, entrepreneurial activity and the results of intellectual activity. In accordance with art. 39 of the Code of the Republic of Kazakhstan “On Marriage (Matrimony) and family” it is possible to establish in the marriage contract the conditions establishing the regime of property rights, including exclusive rights to objects of intellectual property rights. In accordance with Article 66 of this Code, a child has property rights, for example, exclusive rights to intellectual property objects created by him. The only question is that until the child reaches the age of majority, the exclusive right belonging to him is exercised by his legal representative.

Intellectual property law and business law interact in terms of regulation of monopolistic activities, unfair competition, and state support for innovation.

The exclusive right is an absolute subjective property right, consisting in the monopolistic use on a legal basis of an intellectual property object by its owner, and subject to protection. Consequently, the exclusivity of such a right lies precisely in this monopolistic use of the result of intellectual activity. At the same time, the use of an intellectual property object is possible only with the consent of the copyright holder, otherwise it is considered a violation of his exclusive rights, and he has the right to apply certain methods of protection and apply to a court or an authorized body for the protection of his right.

The exclusive right to the results of intellectual activity is absolute, which means that the copyright holder has a monopoly on the exercise and realization of these rights.

According to S.A. Parashchuk, some exclusive rights are temporary monopolies, i.e. they operate within the time limits stipulated by law, after which objects can be freely and gratuitously used by any persons (for example, a patent, etc.) (Parashchuk S.A. 2002:84). And we agree with this point of view that the exclusive right to intellectual property objects is a monopoly of the rightholder, valid for a certain period and permitted by law, in particular, in paragraph 2, paragraph 2 of Article 169 of Chapter 15 (Monopolistic activity) of the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the PC RK), it is provided that prohibited vertical agreements there are no agreements between market entities on the organization by the buyer of the sale of goods under a trademark or other means of individualization of the seller or manufacturer. In accordance with paragraph 3 of paragraph Article 169 of the PC RK establishes that prohibitions on anti-competitive agreements do not apply to agreements between market entities belonging to the same group of persons if one of such market entities has established control over another market entity, as well as if such market entities are under the control of one person, i.e. under control is understood the possibility of physical or a legal entity directly or indirectly (through a legal entity or through several legal entities) determine decisions made by another legal entity by one or more of the following actions:

- obtaining the right to determine the conditions for conducting business activities of market entities or to give these market entities binding instructions in accordance with a public-private partnership agreement, a comprehensive business license (franchising), a license agreement or other agreement between the rightholder (a person authorized by the

rightholder) and market entities on the organization of the sale of goods under a trademark or other a means of individualization of the copyright holder.

Paragraph 7 of Article 169 of the PC RK provides that the requirements for the prohibition of horizontal, vertical and other agreements do not apply to agreements on the exercise of exclusive rights to the results of intellectual activity and equated means of individualization of a legal entity, means of individualization of goods, provided that such agreements have not led or cannot lead to the restriction or elimination of competition.

At the same time, the copyright holder in the field of intellectual property does not have the right to abuse his monopoly position in a particular sector of the market, for example, Article 176-1 of the PC of the Republic of Kazakhstan speaks about ensuring equal access to key power, and in particular, according to paragraph 3 of Article 176-1, a computer program, which is one of the objects of copyright, can also be attributed to key power. rights, i.e. if the key power is a software product, access to it is carried out in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of intellectual property. Thus, in order to gain access to a computer program, for example, it is necessary to conclude a license or other agreement establishing the lawful use of an intellectual property object.

The basic principle of civil law regulation of public relations is freedom of contract, which manifests itself in the free choice of counterparties, contract terms, free enterprise and other things. Of course, entrepreneurship remains the main sphere of turnover of intellectual property objects. At the same time, this freedom is not absolute, because in accordance with Article 11 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, which states that monopolistic and any other activity aimed at limiting or eliminating legitimate competition, obtaining unreasonable advantages, infringement of the rights and legitimate interests of consumers is not allowed.

Paragraph 2 of Article 11 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan provides that it is not allowed, except in cases provided for by legislative acts, the use of civil rights by entrepreneurs in order to restrict competition, including:

- 1) abuse by entrepreneurs of their dominant position in the market, in particular, by restricting or stopping production or withdrawing goods from circulation in order to create a shortage or increase prices;

- 2) conclusion and execution by persons engaged in similar business activities of agreements

on prices, division of markets, elimination of other entrepreneurs and other conditions that significantly restrict competition;

3) the commission of unfair actions aimed at infringing the legitimate interests of a person conducting a similar business activity and consumers (unfair competition), in particular, by misleading consumers about the manufacturer, destination, method and place of manufacture, quality and other properties of the goods of another entrepreneur, by incorrect comparison of goods in advertising and other information, copying the external design of someone else's goods and in other ways. Measures to combat unfair competition are established by legislative acts (Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan (Obshchaya chast'), prinyatyy Verkhovnym Sovetom Respubliki Kazakhstan 27 dekabrya 1994 goda).

Article 177 of the CPC of the Republic of Kazakhstan gives a similar concept of unfair competition, which can be carried out in the form of illegal use of means of individualization of goods, works, services, as well as objects of copyright.

As for the right to protection from unfair competition, it is a subjective civil right. And as V.I. Eremenko notes, it is not part of legal monopolies (Yeremenko V.I. 2014:17).

According to art. 178 PC RK illegal use of means of individualization of goods, works, services, as well as copyright objects means the illegal use of someone else's trademark, service mark, brand name, designation of origin of goods or similar designations for similar goods or the use without the permission of the copyright holder or an authorized person of the names of literary, artistic works, periodicals publications, or their use on the packaging in a form that may mislead the consumer about the nature of, the method and place of production, consumer properties, quality and quantity of the product or in relation to its manufacturers.

Consider the judicial practice. On October 09, 2020, SMES G. A. considered a civil case on the claim of IP "SHAH" represented by gr. Zh. to the defendants IP Yu., IP T. The plaintiff's claims were to prohibit the use of the "Shah" trademark and to compel the dismantling of the sign and the prohibition of using advertising under the "Shah" trademark. According to an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 55534 dated March 31, 2017, IP "SHAH" represented by Zh. is the owner of the trademark "Shah" in the image given in the extract, the colors are white, black, under which the following list of goods and services according to the

classifier is allowed: 43 classes – food and beverage services; temporary accommodation; cafes; restaurants; cooking and home delivery services.

Gr. Yu. registered as IP "Yu" OKED of its activities 68202 – lease (sublease) and operation of leased real estate and 45200 – maintenance and repair of motor vehicles. Gr. T. registered as IP "T" since December 10, 2012, OKED of its activities 56290 – other types of catering". Also, gr. T. according to an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 68841 dated June 01, 2020, he is the owner of the trademark "SHAH SHAH" in the image given in the extract, under which the following list of goods and services according to the classifier is allowed: class 37 – car wash; restoration of engines fully or partially worn out; restoration of cars fully or partially worn out; tire tread restoration; tire vulcanization (repair); car washing; vehicle washing; anti-corrosion treatment of vehicles; maintenance of technical vehicles; polishing of vehicles; assistance in case of breakdown, damage to vehicles (repair); repair and maintenance of cars; cleaning of vehicles; 41 classes – discos; children's entertainment club; internet cafe; hookah; hookah at home, computer clubs; organization and holding lotteries; services without rest (entertainment); casino services (games); karaoke services; karaoke bar; karaoke clubs; billiards services; entertainment center services; 44 classes – waxing/waxing; health centers; hair implantation; medical consultations for people with disabilities; consultations on pharmaceuticals; treatment with homeopathic essences/aromatherapy services; manicure; manual therapy (chiropractic); massage; hairdressers; piercing; beauty salons; sanatoriums; health tips; flower arrangements; tattooing; make-up artist services; rest homes services; alternative medicine services; opticians services; solarium services; SPA salons; hardware wellness massages; children's massage; sports massage; cosmetology services.

The plaintiff appealed to the court with the above claim, arguing that at the end of 2019 she became aware that in the city of A. at the address: ul. N., 26/2, there is a two-storey cafe "SHAH" with the number of seats for about 100 people and with a menu offer, for orders for which a fiscal receipt is provided on behalf of IP Yu., through inquiries to the relevant authorized registration authorities, she found out that IP Yu., without having permits for the use of the trademark "Shah" in the field of cafes, restaurants and cooking services, and also, without having a corresponding OKED according

to the classifier, provides public catering services to the specified address, and IE T., having the corresponding OKED according to the classifier, but not having registration with the tax authority under the name of an individual entrepreneur “Shah”, illegally uses the trademark “Shah”, similar in letter designations to its trademark “Shah”, in addition, IE T. on the website “restoran.kz” in the category of cafe-restaurant services, it positions itself as the Shah restaurant, offering services of European, Oriental and Kazakh cuisine to the population, thereby, the defendants violate its rights of the owner of the Shah trademark, since they use it without her permission, for repeated oral and written attempts to settle the dispute out of court in order, the defendants do not react in any way.

In this regard, the court requests: 1) prohibit IP Yusupov and IP T. from using the trademark “Shah”; 2) oblige IP Yu. and IP T. to dismantle the sign with the letter designation “Shah” from the facade of the building located at the address: city A., N. Street, 26/2, and prohibit the use of advertising under the trademark “Shah” on the Internet- resources.

In her response to the claim, the defendant IP T., completely disagreeing with the claims brought against her, indicated that the trademark “Shah” was registered for her in accordance with the procedure established by law, legal protection was provided for it on the basis of a certificate, therefore, no violations of the rights and legitimate interests of the plaintiff were committed on her part since the trademark belonging to her was not used, besides, the plaintiff did not provide evidence of illegal use of her trademark, whereas she was not held liable for such a violation, it is visually obvious that the trademark “Shah” used by the plaintiff and her is completely different in terms of volume and pictorial designation, and the plaintiff’s claims themselves are not subject to consideration in civil proceedings. By request No. 1. In accordance with paragraphs 1, 3 of Article 1024, paragraphs 1, 2 of Article 1025 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter – the Civil Code), legal protection of a trademark is granted on the basis of its registration, or without registration on the basis of international treaties to which the Republic of Kazakhstan is a party. The right to a trademark is certified by a certificate. The owner of the trademark right has the exclusive right to use and dispose of the mark belonging to him. The use of a trademark is considered to be any of its introduction into circulation: manufacture, application, import, storage, offer for sale, sale of a trademark or a product designated by this sign, use in signage,

advertising, printed products or other business documentation. According to the requirements of paragraph 1 of Article 1030 of the Civil Code, the right to use a trademark may be granted by the owner of the trademark right to another person in respect of registered goods and services or part thereof under a license agreement (Article 966 of this Code). According to the requirements of paragraphs 1, 2 of Article 1032 of the Civil Code, the person who violated the right of the trademark owner is obliged to immediately stop the violation and compensate the trademark owner for the losses incurred by him. Disputes related to the determination of the legality of the use of a trademark or designation confusingly similar to it, or a well-known trademark, are considered by the court in accordance with the procedure established by the civil procedural legislation of the Republic of Kazakhstan. During the consideration of the case by the court, it was established that at the address: A., N. Street, 26/2, there is a two-storey building with the sign “Shah”, in which a teahouse, billiard room, hookah, as well as karaoke and a car wash function under this name, as can be seen from the photos available in the case materials and confirmed by the explanations of IP T. in court, which explained that a teahouse, billiard room, hookah belong to her, and karaoke and car wash – IP Yu. From the photographs available in the case file, it can be seen that the image of the “Shah” sign on the specified building, as well as in the room and menu of the teahouse, as well as above the car wash, is not made in accordance with the image of the “SHAH SHAH” trademark belonging to IP T., indicated in an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with the registration number No. 68841 dated June 01, 2020, and in an image similar to the trademark “Shah”, owned by the plaintiff according to an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 55534 dated March 31, 2017, i.e. only in one Russian language using a smooth calligraphic font identical to the plaintiff’s trademark “Shah”. A similar discrepancy takes place on the website “restoran.kz”, on which, in the category of cafe-restaurant services, the named teahouse at the above address positions itself as the Shah restaurant, offering services of European, Oriental and Kazakh cuisine to the population. As can be seen from the above, the plaintiff also has the right to provide catering services under the trademark “Shah” belonging to her, which she actually does in the city of A. Thus, IP T. on the sign of the teahouse, and IP Yu. on the signboard of the car wash at the address:

G. A., N. str., 26/2, the trademark “Shah”, which does not belong to them, is used, the image of which is similar to the trademark “Shah” belonging to the plaintiff to the extent of confusion, which may mislead the consumer, since the plaintiff also provides services under the trademark “Shah” belonging to her food in the city of A.

Meanwhile, due to the requirements of Article 178 of the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan, the illegal use of means of individualization of goods, works, services, as well as objects of copyright is the illegal use of someone else’s trademark, service mark, brand name, appellation of origin or similar designations for similar goods. In this regard, the defendant’s side of IP Tatyhodzhayeva argued in court that she had the right to use the trademark “SHAH SHAH” belonging to her in any calligraphic execution and in any combination, including using the name in only one transcription – in Russian or English. However, due to the requirements of paragraph 1 of Article 19 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Trademarks”, it is prohibited to use the trademark in a modified form, including in another font, another color, another form, or use in such a way that may damage the ability of the trademark to distinguish goods (services) of some physical and legal entities from similar goods (services) of other individuals or legal entities.

In addition, as follows from the above indisputable circumstances in the case, T. is given the right to provide catering services, which she actually uses in the tea house “Shah” at the above address, as an individual entrepreneur “Tatyhodzhayeva”, and not under the trademark “Shah”, which does not belong to her. It should be noted that under the trademark “SHAH SHAH” belonging to her, she also has no right to provide nutrition services, since this type of service is not included in the list of goods and services allowed to her under this trademark.

The non-involvement of any of the defendants to the statutory liability for the use of the plaintiff’s trademark “Shah” and the registration by the authorized body of the trademark “SHAH SHAH” for T. does not mean the legality of the defendants’ actions to use the name “Shah” for a teahouse and car wash, therefore, the lack of proof of the plaintiff’s position, as the party claimed the defendant IP T. in court.

Firstly, the plaintiff raises in court the question not about the use by the defendants of the trademark “Shah” belonging to him, but similar to him in the image to the extent of confusion, misleading the consumer, secondly, the plaintiff does not dispute

the registration by the authorized body for the trademark “SHAH SHAH”, but points to his use in an inappropriate image provided for in an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 68841 dated June 01, 2020. In such circumstances, taking into account the above provisions of the law, the court concludes that the plaintiff’s claim to prohibit the defendants from using the “Shah” trademark that does not correspond to the image of the “SHAH SHAH” trademark belonging to T. according to an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 68841 dated June 01, 2020.

Upon request No. 2. According to the requirements of paragraph 5 of Article 1032 of the Civil Code, a person who violated the right of the trademark owner when performing works or rendering services is obliged to remove the trademark or designation confusingly similar to it from the materials that accompany the performance of works or the provision of services, including documentation, advertising, signage. The fact of violation by the defendants of the plaintiff’s rights as the owner of the “Shah” trademark in the image indicated in the extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 55534 dated March 31, 2017, is proved by the above circumstances. In this case, on the basis of the above requirement of the law, the court considers it necessary to satisfy the plaintiff’s claim to compel the defendants to dismantle from the facade of the building located at the address: city A., ul. N., 26/2, a sign with the letter value “Shah” and the prohibition of defendants on Internet resources to use advertising under the trademark “Shah” that does not correspond to the image of the trademark “SHAH SHAH” belonging to T. according to an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 68841 dated June 01, 2020. The court decided:

The claims of the individual entrepreneur “SHAH” in the person of gr. Zh. to the defendants IP Yu. and IP T. on the prohibition of the use of the “Shah” trademark, the compulsion to dismantle the signage and the prohibition to use advertising under the “Shah” trademark to satisfy in full.

Prohibit IP Yu. and IP T. from using the trademark “Shah” that does not correspond to the image of the trademark “SHAH SHAH” belonging to T. according to an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 68841 dated June 01, 2020.

Oblige IP Yu. and IP T. to dismantle the signboard with the letter value “Shah” from the facade of the building located at the address: city A., N. str., 26/2, which does not correspond to the image of the trademark “SHAH SHAH” belonging to T. according to an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 68841 dated June 01 2020.

Prohibit IP Yu. and IP T. from using advertising on Internet resources under the “Shah” trademark that does not correspond to the image of the “SHAH SHAH” trademark owned by T. according to an extract from the State Register of Trademarks of the Republic of Kazakhstan with registration number No. 68841 dated June 01, 2020.

On January 27, 2021, the judicial board for civil cases of the court of G. A. left the decision of the SMES G. A. of October 20, 2020 on this civil case unchanged, and the appeal of the defendant IP T. – without satisfaction (Delo № 7527-20-00-2/5410 resheniye, delo № 2a-11433 resheniye).

Another point of contact and interaction of intellectual property law with business law is relations in the field of innovation, which is regulated by the norms of Chapter 23-1 of the PC of the Republic of Kazakhstan, which was supplemented in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan dated 27.12.21 No. 87-VII.

According to paragraph 1 of Article 241-1 of the PC RK, innovation activity is understood as activity (including intellectual, creative, scientific, scientific-technical, technological, industrial-innovative, infocommunication, organizational, financial and (or) commercial activities) aimed at creating innovations (Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 375-V «Predprinimatel'skiy kodeks Respubliki Kazakhstan»).

It is difficult to overestimate the importance of creating and implementing innovations in all spheres of public life. Since relatively recently, this aspect has been the subject of attention of both the Government and society. The CPC of the Republic of Kazakhstan regulates that innovation activity presupposes the presence of high entrepreneurial risk, characterized by uncertainty of market prospects for innovation and possible losses of invested financial and other resources.

Of course, the content that is invested in the institutions of innovation activity clearly gives an understanding that innovation activity in whatever forms it manifests itself is the results of creative intellectual work, which in fact should be commer-

cialized, since they are introduced as a product or process and offered to the consumer.

According to paragraph 3 of Article 241-1 of the PC RK, innovation is a new or improved result of innovation activity in the form of a product (product, work or service) that has become available to potential users, or a process put into operation that provides competitiveness and comparative advantage in contrast to previous products or processes.

The subjects of innovation activity are individuals, legal entities, simple partnerships implementing innovative projects.

The subjects of the innovation system that provide state support for innovation activities, which include the National Institute for Development in the field of innovative development and other legal entities, fifty or more percent of the voting shares (participation shares in the authorized capital) of which directly or indirectly belong to the state, authorized to implement measures of state support for innovation activities (p. 1 art. 241-3 PC RK). Their powers are provided for in paragraph 2 of Article 241-3 of the PC RK.

The object of innovation activity is all kinds of innovations that can be embodied in goods, works, services, processes and technologies so that they can be considered new or improved (Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 375-V «Predprinimatel'skiy kodeks Respubliki Kazakhstan»).

Thus, the task of the PC RK is to ensure the legal regulation of innovative activities in business, but at the same time, if such innovations are by their nature objects of intellectual property, then proper legal registration of the rights of copyright holders is required in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan.

Article 241-2 of the CPC of the Republic of Kazakhstan provides for the purpose, objectives and foundations of state support for innovation (Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 375-V «Predprinimatel'skiy kodeks Respubliki Kazakhstan»).

The analysis of the powers of the subjects of the innovation system involved in state support of innovation activity allows us to conclude how important the development of this direction is to the state. It is particularly noteworthy that these entities take part in the information and propaganda support of innovations, including through the organization of competitions among innovators, innovators and inventors.

Item 1 of art. 241-4 of the PC of the RK provides that the state technological policy is a system of economic, organizational and legal measures implemented by the state and (or) subjects of innovative activity aimed at determining technological priorities, developing infrastructure and competencies for their implementation, including the creation of technological platforms, industry centers of technological competencies, the implementation of targeted technological programs, in order to increasing the level of technological development of the national economy, its sectors and private business entities (Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 375-V «Predprinimatel'skiy kodeks Respubliki Kazakhstan»).

In order to form and implement the state technological policy, the Technological Policy Council functions, which is an advisory body headed by the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan.

This Council was formed by the Decree of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan dated April 20, 2022 No. 83-r “On the formation of the Council for Technological Policy under the Government of the Republic of Kazakhstan”, the working body of which is the Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan. The main task of the Technology Policy Council is to determine the priorities of technological development and the main directions of state technology policy, but, in our opinion, the sphere of technology development is purely the sphere of private initiatives, and in this aspect the Council should be more concerned with support, in particular, the provision of financing, rather than determining development vectors.

Thus, it is obvious that the interaction of intellectual property law is not limited exclusively to the sphere of private interests, but is also important in achieving public goals.

As for the method of legal regulation, the position of L.V. Shcherbacheva is relevant here, according to which, in intellectual law, the principle of dispositivity is also manifested in imperative norms due to permissive regulation inherent in civil law,

and the studied sub-sector, due to the fact that intellectual relations, due to their close connection with the individual, affect the deep foundations human thinking and creativity and interference in them by the state should be strictly limited (Shcherbacheva 2014: 23).

Conclusion

Having conducted this analysis, I would like to emphasize the uniqueness of intellectual property law, since its task is to give a legal form to realized thoughts and ideas, and it is impossible to limit the limits of human capabilities. And as long as there is a mind capable of creating something new and intellectual, this sub-sector will always develop progressively, expanding the scope and capabilities of the mind. Thus, intellectual property law is able not only to ensure private interests, but also to actively provide legal support to state and public initiatives, thereby being in close cooperation with the branches of both private and public law.

At the same time, the private-law nature of intellectual activity law is unambiguous and is not in doubt, therefore, intellectual property law as a set of property (exclusive) and personal non-property rights interacts with all sub-sectors and institutions of private law.

The close intertwining of this sub-sector with the branches of private law is also explained by the fact that in those areas where the thought process is constantly carried out, it is impossible to ensure stability and certainty in public relations without the norms of intellectual activity law.

We are witnessing a technological revolution, the introduction of innovations in almost all spheres of public life. And as we have repeatedly emphasized in our research, today only intellectual property law is able to justify new institutions that cannot explain other sub-branches and institutions of private law, especially in the conditions of active development and the increasing role of scientific and technical results, digital architecture and industrialization.

Литература

- Гражданское право: учеб. в 3 т. Т. 3 / пер. изд. В. П. Мозолин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2012. – С. 18.
 Дело № 7119-19-00-2/13774. Решение // Информационная система BESTPROFI.
 Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-І «Об авторском праве и смежных правах» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798&sub_id=170000&pos=379;-18#pos=379;-18.
 Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2015 года № 434-V «О государственных закупках» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34050877&pos=203;-26#pos=203.

- Дело 7527-16-00-2/7560 // Информационная система BESTPROFI opensud.kz.
- Гражданский кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409-І // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013880#pos=4757.
- Судариков С. А. Право интеллектуальной собственности: учеб. – М.: Проспект, 2009. – С. 130.
- Наследование прав интеллектуальной собственности по российскому праву: учебник для магистров / под ред. Л. А. Новоселовой. – М.: Проспект, 2017. – С. 67.
- Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений 1886 г. // http://www.wipo.int/treaties/ru/text.jsp?file_id=283698.
- Парижская конвенция по охране промышленной собственности 1883 г. // http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/ru/paris/trt_paris_001ru.pdf.
- Основные проблемы защиты интеллектуальной собственности в международном частном праве: учебник для магистров / О. В. Луткова, Л. В. Терентьева, Б. А. Шахназаров. – М.: Проспект, 2017. – С. 146.
- Закон Республики Казахстан от 16 июля 1999 г. № 427-І «Патентный закон Республики Казахстан» // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013991#pos=49; -142.
- Дело № 6310-21-00-2/4611, дело № 6399-21-00-2a/2299 // Информационная система BESTPROFI Opensud.kz.
- Парашук С. А. Конкурентное право (правовое регулирование конкуренции и монополии): учебно-практическое руководство. – М.: Городец, 2002. – С. 84.
- Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принятый Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061#pos=646; -149.
- Еременко В. И. Недобросовестная конкуренция и интеллектуальная собственность // Законодательство и экономика. – № 6. – 2014. – С. 17.
- Дело № 7527-20-00-2/5410 решение, дело № 2a-11433 решение // Информационная система BESTPROFI Opensud.kz.
- Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V «Предпринимательский кодекс Республики Казахстан» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38259854&pos=4634; -37#pos=4634 ; -37.
- Щербачёва Л. В. Гражданско-правовое регулирование интеллектуальной собственности в России на современном этапе: монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Право и Право, 2014.

References

- Bernskaia konventsiia ob okhrane literaturnykh i khudozhestvennykh proizvedenii 1886 g. [Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, 1886]. http://www.wipo.int/treaties/ru/text.jsp?file_id=283698
- Delo № 6310-21-00-2/4611, delo № 6399-21-00-2a/2299 [Case No. 6310-21-00-2/4611, Case No. 6399-21-00-2a/2299]. Informatsionnaya sistema BESTPROFI Opensud.kz
- Delo № 7119-19-00-2/13774. Reshenie [Case No. 7119-19-00-2/13774. Decision]. Informatsionnaya sistema BESTPROFI.
- Delo 7527-16-00-2/7560 [Case No. 7527-16-00-2/7560]. Informatsionnaya sistema BESTPROFI opensud.kz
- Delo № 7527-20-00-2/5410 reshenie, delo № 2a-11433 reshenie [Case No. 7527-20-00-2/5410, Case No. 2a-11433]. Informatsionnaya sistema BESTPROFI Opensud.kz
- Grazhdanskoe pravo: ucheb. v 3 t. 3 / per. izd. V. P. Mozolin. (2012). 2-e izd., pererab. i dop. Moscow: Prospekt. [Civil Law: Textbook in 3 Volumes. Vol. 3 / Ed. by V. P. Mozolin. (2nd ed., rev. and add.). Moscow: Prospekt, 2012.] p. 18.
- Grazhdansky kodeks Respubliki Kazakhstan (Obshchaya chast'), prinyaty Verkhovnym Sovetom Respubliki Kazakhstan 27 dekabrya 1994 goda [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan December 27, 1994]. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061#pos=646
- Grazhdansky kodeks Respubliki Kazakhstan ot 1 iyulya 1999 goda № 409-І [Civil Code of the Republic of Kazakhstan dated July 1, 1999 No. 409-І]. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013880#pos=4757
- Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 375-V «Predprinimatelskiy kodeks Respubliki Kazakhstan» [Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan October 29, 2015 No. 375-V]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38259854&pos=4634
- Lutkova, O. V., Terenteva, L. V., & Shakhnazarov, B. A. (2017). Osnovnye problemy zashchity intellektualnoy sobstvennosti v mezhdunarodnom chastnom prave: uchebnik dlya magistrantov [Main Problems of Protection of Intellectual Property in International Private Law: Textbook for Master's Students]. Moscow: Prospekt, p. 146.
- Nasledovanie prav intellektualnoy sobstvennosti po rossiiskomu pravu: uchebnik dlya magistrantov / pod red. L. A. Novoselovoi. (2017). [Inheritance of Intellectual Property Rights under Russian Law: Textbook for Master's Students / Ed. by L. A. Novoselova]. Moscow: Prospekt, p. 67.
- Parashchuk, S. A. (2002). Konkurentnoe pravo (pravovoe regulirovanie konkurentsii i monopolii): uchebno-prakticheskoe rukovodstvo [Competition Law (Legal Regulation of Competition and Monopoly): Study Guide]. Moscow: Gorodets, p. 84.
- Parizhskaia konventsiia po okhrane promyshlennoi sobstvennosti 1883 g. [Paris Convention for the Protection of Industrial Property, 1883]. http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/ru/paris/trt_paris_001ru.pdf
- Sudarikov, S. A. (2009). Pravo intellektualnoy sobstvennosti: ucheb. [Intellectual Property Law: Textbook]. Moscow: Prospekt, p. 130.
- Shcherbacheva, L. V. (2014). Grazhdansko-pravovoe regulirovanie intellektualnoy sobstvennosti v Rossii na sovremennom etape: monografiya [Civil Law Regulation of Intellectual Property in Russia at the Present Stage: Monograph]. Moscow: UNITI-DANA: Pravo i Pravo.

Yeremenko, V. I. (2014). Nedobrosovestnaya konkurentsia i intellektualnaya sobstvennost' [Unfair Competition and Intellectual Property]. *Zakonodatel'stvo i ekonomika*, (6), 17.

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 10 iyunya 1996 goda № 6-I «Ob avtorskom prave i smezhnykh pravakh» [Law of the Republic of Kazakhstan dated June 10, 1996 No. 6-I “On Copyright and Related Rights”]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798&sub_id=170000&pos=379

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 16 iyulya 1999 g. № 427-I «Patentnyy zakon Respubliki Kazakhstan» [Law of the Republic of Kazakhstan July 16, 1999 No. 427-I “Patent Law of the Republic of Kazakhstan”]. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013991#pos=49

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 4 dekabrya 2015 goda № 434-V «O gosudarstvennykh zakupkakh» [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2015 No. 434-V “On Public Procurement”]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34050877&pos=203

Information about author:

Amangeldy Aizhan Amangeldievna – Doctor of Law, Professor at Kunaev University, Research Fellow at the Research Center of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan, Almaty, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru).

Автор туралы мәлімет:

Амангелды Айжан Амангелдықызы – заң ғылымдарының докторы, Қонаев университетінің профессоры, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Академиясының Ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері (Қазақстан, Алматы, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru).

Сведения об авторе:

Амангелды Айжан Амангелдиевна – доктор юридических наук, профессор Университета Кунаева, научный сотрудник Научно-исследовательского центра Академии МВД РК (Алматы, Казахстан, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru).

Registered: October 8, 2024.

Corrected: June 6, 2025.

Accepted: June 20, 2025.

FTAMP 10.27.41

<https://doi.org/10.26577/JAPJ2025114212>**Г.М. Атаханова¹, Н.Р. Бижан², А.С. Алимкулова^{3*}**¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан²Ж.А. Ташенев университеті, Шымкент, Қазақстан³Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

*e-mail: akmaral.alimkulova.83@mail.ru

НАРЫҚТЫҚ ЗАМАНДА КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҮЙ-ЖАЙЛАРДЫ ЖАЛҒА БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада нарықтық замандағы коммерциялық үй-жайларды жалға берудің өзекті мәселелері қарастырылған. Автор қазіргі таңда кез келген тұлғаның үй-жайларды жалға алу қолжетімділігіне қатысты шараларын ұсынады. Өзекті мәселелердің себептері мен салдарларын және кедергілерді жою қажеттігі зерттеу мақаласының негізгі мақсаты. Мақаланың зерттеу әдістеріне сауалнама жүргізу мен салыстырмалы құқықтық әдіс-тәсілдерді жатқызамыз. Мемлекеттік қызметкерлермен, кәсіпкерлермен, студенттермен және тұлғалармен жүргізілген сауалнама нәтижесінде автор үй-жайларды жалға беру қызметіне баға бере отырып, олардың қоғам мүддесі үшін тиімді атқарылу жолдарын ұсынады.

Мақаланың теориялық негізі барысында әлемдік аренадағы заңгерлердің коммерциялық үй-жайларды жалға беру қызметіне қатысты тақырыбындағы ілгері еңбектері мен отандық криминологтардың негізгі еңбектері, статистикалық талдаулары мен қорытындылары пайдаланылды.

Мақаланың нәтижесі: коммерциялық үй-жайларды жалға беру барысындағы баға соммасының өршуі мен инфляцияны құрықтаудың негізгі жолы ретінде жалпы ішкі өнімді арттыру; мемлекет тарапынан тұрғын емес пен тұрғын үй құрылыстарын жүргізетін сондай-ақ, құрылыс заттарын өндіретін мекемелерге субсидия беру; сатушы мен сатып алушылардың отандық өнімдерді өткізу құлшыныстарын арттыру жұмыстары атқару; құрылыс жұмыстарының (қызметтерінің) сапасы мен бағасына оң әсер ету мақсатында бәсекелестікті (әсіресе мемлекет тарапынан) арттыру; шетел құрылыс компанияларын тұрғын үй құрылысына инвестор ретінде тарта отырып, оларға: отандық компаниялардың нарықтық бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру мақсатында және жұмыс істейтін жастарға қолайлы жағдайлар жасау мен халықтың әлеуметтік осал топтарына қолдау көрсетуді талап қою; арнайы экономикалық аймақтарды құрып, онда жұмыс жасап жатқан компанияларға салықтан, кеден төлемдері мен бюджетке төленетін басқа да міндетті алымдардан жеңілдіктер қарастыру; халықтың тұрғын үйді сатып алу-сату мәмілелеріне қатысты құқықтық мәдениетін арттыру; тұрғын үйге мұқтаж тұлғаларды құрайтын әкімдіктерде кезекте тұрған базасын Отбасы банк жүйесіне беру.

Түйін сөздер: нарықтық заман, коммерциялық үй-жайлар, жалға беру, сату-сатып алу, инвестиция, жалпы ішкі өнім, отандық тауарлар, құрылыс компаниялары.

G.M. Atakhanova¹, N.R. Bizhan², A.S. Alimkulova^{3*}¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan²J.A. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan³South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekova, Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: akmaral.alimkulova.83@mail.ru

Current issues of renting commercial premises in market times

The article deals with the current issues of commercial space rental in the market era. Currently, the author suggests measures related to the affordability of renting a space for anyone. The main objective of the research article is to address the causes and effects of the current problems and obstacles. Among the research methods in the article, we include survey and comparative legal methods. As a result of the survey conducted among government officials, businessmen, students and individuals, the author evaluates the activities of room renting and suggests ways of its effective implementation in the interest of the society.

In the theoretical preparation of the article the advanced works of lawyers in the world arena on the topic of leasing commercial premises and the main works of domestic criminologists, statistical analysis and conclusions were used.

Result of the article: increase in gross domestic product as the main way to reduce inflation and price increases in the rental of commercial premises; state subsidies to organisations engaged in non-

residential and residential construction, as well as in the production of construction materials; work to increase the willingness of sellers and buyers to sell domestic products; increase competition (especially from the state) to positively affect the quality and price of construction works (services); Attracting foreign construction companies, they have to: in order to increase the market competitiveness of domestic companies and the requirement to create favourable conditions for working youth and support socially vulnerable segments of the population; to create special economic zones and provide for tax, customs duties and other mandatory payments to the budget for companies operating there; to increase the legal culture of the population in matters of housing purchase and sale transactions; Transfer of the queue in akimats to a family bank system consisting of persons in need of housing.

Keywords: market century, commercial space, leasing, buying and selling, investment, gross domestic product, household goods, construction companies.

Г.М. Атаханова¹, Н.Р. Бижан², А.С. Алимкулова^{3*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Ж.А. Ташенев университет, Шымкент, Казахстан

³Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан

*e-mail: akmaral.alimkulova.83@mail.ru

Актуальные вопросы аренды коммерческих помещений в рыночные времена

В статье рассматриваются актуальные вопросы аренды коммерческих помещений в рыночные времена. Автор предлагает меры, касающиеся доступности аренды помещений любым лицом в настоящее время. Основной целью исследовательской статьи является необходимость устранения причин и следствий актуальных проблем и барьеров.

К методам исследования статьи относим анкетирование и сравнительно-правовые методы. В результате опроса государственных служащих, предпринимателей, студентов и лиц автор, оценивая деятельность по аренде помещений, предлагает пути их эффективного исполнения в интересах общества. В ходе теоретической основы статьи были использованы передовые труды юристов на мировой арене, касающиеся деятельности по аренде коммерческих помещений и основные труды отечественных криминологов, статистический анализ и выводы.

Результат статьи: повышение валового внутреннего продукта как основной способ сдерживания роста ценовой суммы и инфляции при аренде коммерческих помещений; предоставление государством субсидий учреждениям, осуществляющим нежилье и жилье строительство, а также производящим строительные товары; выполнение работ по повышению мотивации продавцов и покупателей к реализации отечественной продукции; выполнение работ (услуг) повышение конкуренции (особенно со стороны государства) с целью положительного влияния на качество и цену; привлекая иностранные строительные компании в качестве инвесторов в жилищное строительство, они обязаны: создавать благоприятные условия для работающей молодежи и оказывать поддержку социально уязвимым слоям населения в целях повышения рыночной конкурентоспособности отечественных компаний; предусматривать льготы от налогов, таможенных платежей и других обязательных платежей в бюджет компаниям, создающим и работающим в них специальные экономические меры; повышение правовой культуры населения в отношении сделок купли-продажи жилья; передача в семейную банковскую систему базы очередников в акиматах, составляющих нуждающихся в жилье.

Ключевые слова: рыночные времена, коммерческие помещения, аренда, продажа-покупка, инвестиции, валовой внутренний продукт, отечественные товары, строительные компании.

Кіріспе

Ресми статистика бойынша әрбір қазақстандыққа 23,4 шаршы метр баспанадан келеді. Мемлекеттік органдар қазақстандықтардың тұрғын үй кеңістігін арттыру міндетін алдарына қойып отыр. Бұны жүзеге асыру құрылыс құнын төмендету және қолжетімді несие алуға мүмкіндік беретін бағдарламаларды іске қосу арқылы мүмкін болып отыр, деп хабарлайды El.kz ақпарат агенттігі. Қазақстандықтардың баспанамен қамтамасыз етілуі орташа есеппен

1,5 шаршы метрге өсіп. Үстіміздегі жылдың 28-ақпанында 2023-2029 жылдарға арналған Тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымды дамыту тұжырымдамасының жобасы legacts.egov.kz ашық нормативтік құқықтық актілер сайтында қоғамдық талқылау үшін орналастырылған болатын. Тұжырымдамада атап өтілгендей, бір қазақстандықты тұрғын үймен қамтамасыз ету өткен жылдың аяғында 23,4 шаршы метрді құрады. Бұл көрсеткіш 21,9 шаршы метр болған 2018 жылмен салыстырғанда 1,5 пайызға дерлік жоғары. Оның үстіне қала тұрғынына жалпы

тұрғын үй алаңының 25,8 шаршы метрі тиесілі болса, ауыл тұрғынына – 19,8 шаршы метр. Жалпы республика бойынша келесі жеті облыстағы жағдай барынша қолайлы болып отыр: Астана қаласында (30,5 шаршы метр), Алматыда – 29,1 шаршы метр, Маңғыстау облысында – 28,4, Шымкентте – 27,4, Шығыс Қазақстан облысында – 26,5, Ақмола облысында – 26,1, ал Атырау облысында – 26 шаршы метр. Ауылдық жерлерде бір қазақстандыққа шаққандағы тұрғын үй алаңымен қамтамасыз етудің ең жоғары көрсеткіші Маңғыстау облысында (27,3 шаршы метр), ал ең төмені Жамбыл облысында, ол 15,8 шаршы метрді құраған. «Алаңдарды» салудағы негізгі мәселелердің бірі ретінде инженерлік коммуникациялармен қамтамасыз ету болып табылады. Осы мақсатта соңғы алты жылда 2017 жылдан бері жеке тұрғын үй құрылысы үшін 225,7 мың жер телімі коммуникациямен қамтамасыз етілген. Аталған көрсеткіштер Ақтөбе (65 275 жер телімі), Түркістан (36 840), Атырау (17 655), Қызылорда (23 448) облыстарында ең белсенді ретінде айқындалуда (https://el.kz/ru/kak-sdelat-zhile-dostupnym-v-kazahstane_66838/).

Материалдар мен әдістер

Аталған еңбекті дайындау үшін негізгі материалдар Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй қатынастарына қатысты нормативтік-құқықтық актілерді жетілдіру және коммерциялық үй-жайларды жалға беру саясатына ықпал ететін еліміздегі макроэкономикалық көрсеткіштері мен статистикалары, еліміздің заңнамаларына түзету енгізу саясаты болып табылады.

Деректерді жинау

Мемлекеттік қызметкерлердің, кәсіпкерлердің, студенттермен және тұлғалардың және тағы басқа қоғам мүшелерінің көзқарастарымен коммерциялық үй-жайларды жалға беру қызметіне баға беруге, адам мен азаматтардың баспаналы болу ықпалдылығының себеп-салдары мен қоғам мүддесі үшін тиімді атқарылу жолдарының даму динамикасын ашуға мүмкіндік береді.

Теориялық негізі

Үй-жайларды жалдау шарттары «Тұрғын үй қатынастары туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 сәуірдегі N 94 Заңымен реттеледі (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000094>). Аталған заңның 24-бабының 4-бө-

лігіне сай жалдаушы жалдаған тұрғынжайды алты айға дейінгі мерзімге тастап кетуге құқысы бар екендігі және бұдан неғұрлым ұзақ уақыт бойы болмаған жағдайда шарттың күші жалдауға берушінің келісімімен ғана сақталатындығы қарастырылған. Алайда, жалдауға беруші аяқ астынан ұзақ мерзімге емделуге не басқа да себептермен республика территориясынан тыс жерге кететін жағдайлар бойынша туындайтын даудамайды реттейтін тетіктері көрсетілмеген. Сондай-ақ, уақыт өткен сайын тұрғын үйді жалға беру бағасы қарыштап өсіп барады. 2022 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда «Samruk-Kazyna Construction» АҚ-ның 2023 жылғы қаңтар-наурыз айларындағы есебінде елімізде бұл баға 29,3%-ға өскендігін айқындаған. Жалға беру бағасының айтарлықтай өсуі Алматы (45,4%), Петропавл (48%), Көкшетау (45%), Қостанай (45%) қалаларында байқалған. Астана қаласында 1 шаршы метр бағасы 4 678т, Шымкентте-2 744теңге болса ал, Алматы қаласында орташа республикалық мәннен жоғары болып (2012ж-964теңге, 2020ж-1 639т, 2021ж-1 928т, 2023ж-4 577т), 5 405 теңгені құраған. Коммерциялық үй-жайларды жалға беру барысында оның баға соммасына әсер ететін себептердің бірі ретінде еліміздегі жалпы ішкі өнімнің (өрі қарай – ЖІӨ) нақты көлем индексі болып табылады. Әлемдік нарықта мүлікті жалға беруден пайда алуда кеңсе кеңістігін бағалауға назар аударылады (<https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-stoimosti-obekta-nedvizhimosti-v-uslov>). Жалға беруді бағалаудың жаңа тәсілдері арқылы қазіргі таңда біз жаңаша пайымдауларға басымдық береміз (Акимова 2015). Жалдау шарты азаматтық-құқықтық келісімдердің ең кең тараған бірі болып табылады. Қазіргі нарықтық экономика жағдайында жылжымалы және жылжымайтын мүлікті жалға берудің алуан түрлі нысандары оның жұмыс істеуінің қуатты тұтқасы болып табылады (Копейна 2023). Жалға алушы лицензия (рұқсат) болмаған кезде орындай алмайтын жалға берілетін кәсіпорынның міндеттемелері осы шарт негізінде жүзеге асырылады (Грахова 2013). Осыған байланысты лизинг шартын құқықтық реттеу және ресімдеу мәселелері ерекше өзекті болып табылады (Mikheev 2019). Белгілі болғандай, жылжымайтын мүлік нарығы мен капитал нарығы сұраныс пен ұсыныс негізінде жылжымайтын мүлік объектілерінің құнын анықтайды (Люлькин 2014).

2022 жылмен салыстырғанда (3,1%) 2023 жылдың қаңтар-наурызындағы көрсеткіш нақты мәнде 4,9%-ға өскен. Сонымен қатар, екінші

себеп болып республикамызда аталған мерзімде 18,1%-ды құраған инфляция табылады. Оның құрылымында азық-түлік тауарларының бағасы жылық мәнде 20,5%-ға, азық-түлік емес тауарлар 18,1%-ға, ақылы қызметтер-14,4%-ға өскен. Зерттеп отырған тақырыбымыздың мәселелерін шешуде алға қойып отырған коммерциялық ұйымдарды жалға беру барысындағы баға сомасының өршуі мен инфляцияны құрықтаудың негізгі жолы ретінде ЖІӨ арттыру арқылы мүмкіндік бар (Бижан 2023а). Ол үшін мемлекет тарапынан тұрғын емес пен тұрғын үй құрылыстарын жүргізетін сондай-ақ, құрылыс заттарын өндіретін мекемелерге субсидия беру керек. Мысалы, елімізге импортталған шетелде өндірілген құрылыс заты 1 200 теңге тұрса, отандық өндірушіге мемлекет тарапынан сол бағаның 400 теңгесі қаржыладырылуы керек. 800 теңгеден арзан салыған құрылыс тауарынан мемлекет шығарған (400) шығынын жұмыспен тұлғаларды қамту, салық пен міндетті төлемдерді төлеу (қылмыстық және құқық бұзушылықтардың алдыналу) арқылы еселеп қайтарып алады. Сауда нарығындағы сатушы-сатып алушылардың отандық өнімдерді өткізу құлшыныстарын арттыру жұмыстары да атқарылғаны абзал (Бижан 2023б). Өзіміздің негізгі қазба байлықтарының бірі болып табылатын мұнай да аталған мәселелерге әсер етпей қоймайды. Brent маркалы мұнайдың орташа бағасы үстіміздегі жылдың қаңтарында 83,93 долларды (ақпан айында- 83,50 доллар/баррель, наурыз айында-79,18 доллар/баррель) құраған. 2023 жылдың

1-тоқсанында Brent маркалы мұнайдың орташа бағасы 82,20 доллармен бағаланған, бұл 2022 жылдың (шілде) мұнай бағасынан (104,84 доллар/баррель) төмен. Қай елдің болмасын экономикалық әлеуеті жұмыспен қамтудың орташа көрсеткіштеріне негізделген жалға алынған кеңсе кеңістігі, жалдау ақысының өсуі немесе төмендеуі динамикасына да байланысты екені рас (Крайнова 2018). Коммерциялық жылжымайтын мүлік нарығы осы сегментке тән ерекшеліктерге ие: коммерциялық жылжымайтын мүлікпен мәмілелердің жабық сипаты, тұрғын үй жылжымайтын мүлік нарығымен салыстырғанда нарық көлемінің аз болуы, толыққанды аналогтардың болмауы сынды себептерге көп байланысты (Лазарева 2019).

Құрылыс жұмыстарының (қызметтерінің) көлемі 2023 жылғы қаңтар-наурызда 6 089 млрд. теңгені құрады, бұл 2022 жылғы сол кезеңмен салыстырғанда 9,4%-ға артық. Сондай-ақ, тұрғын емес ғимараттар (21,1%) мен құрылыстарды

(18,1%) салу және жөндеу бойынша өсім байқалуда. Орындалған құрылыс жұмыстарының (қызметтерінің) түрлері бойынша 2023 жылғы 1-тоқсанында тұрғын емес ғимараттар (22,8%) және тұрғын ғимараттар (14%) салу бойынша жұмыстар ең көп үлесті алады.

Республика бойынша құрылыс жұмыстарының жалпы көлемінің ең үлкен көлемін жеке тұлғалар 83,1%, шетелдік – 16,7%, мемлекеттік – 0,2% орындады. Осы орайда айта кету керек, бәсекелестікті (әсіресе мемлекет тарапынан) арттыру арқылы құрылыс жұмыстарының (қызметтерінің) сапасы мен бағасына оң әсер етуге мүмкіндіктер туындайды. Республика өңірлері бөлінісінде есепті кезеңде Қазақстан Республикасының барлық облыстарында құрылыс жұмыстарының көлемінің ұлғаюы айқындалған. Абай (56,8%-ға), Жетісу (54,7%-ға), Маңғыстау (43,5%-ға), Қызылорда (38,7%-ға), Ақтөбе (37,7%-ға), Жамбыл (31,4%-ға), Түркістан (17,9%-ға), Атырау (17%-ға) облыстарында және Шымкент қаласында (29%-ға) айтарлықтай өсім байқалды. 2023 жылғы қаңтар-наурызында салынып жатқан объектілердің түрлері бойынша құрылыс жұмыстарының көлемі: тұрғын үйлер бойынша салынып жатқан объектілердің жалпы көлемінің 16,34% немесе 112 млрд. теңгені, тұрғын емес ғимараттар бойынша – 41,18% немесе 284,1 млрд. теңгені, құрылыстар бойынша-42,47% немесе 293 млрд. теңгені құраған.

2023 жылдың 1-тоқсанында тұрғын үй құрылысына инвестициялар көлемі 2022 жылғы қаңтар-наурыз айларымен салыстырғанда 13%-ға өсіп, 564 млрд.теңгені құраған. Өңірлік бөліністе инвестициялар Астана қаласына 131 млрд. теңге (өткен жылдың үқсас кезеңімен салыстырғанда 32,6%-ға артық), Алматы қаласында – 126 млрд. теңге (4,1%-ға аз) және Шымкент қаласында-224 млрд. теңге (43,1%-ға артық) бағытталған. Тұрғын үй құрылысына инвестициялардың жалпы көлеміндегі ең үлкен үлес салмағы Алматы (22,4%) және Астана (23,4%) қалаларында сақталып отыр. Ал, Қазақстан бойынша тұрғын үй құрылысына инвестициялар құрылымында қаржыландырудың басым көздері ретінде құрылыс салушылар мен халықтың меншікті қаражаты (91,13%) болып қала береді. Аталған салада шетел құрылыс компанияларын тұрғын үй құрылысына инвестор ретінде тарту сұрақтарын жандандырған абзал. Осы арқылы республикамыздың құрылыс саласында отандық компаниялардың нарықтық бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру мақсатында және жұмыс істейті жастарға қолайлы жағдайлар жасау мен

халықтың әлеуметтік осал топтарына шетел құрылыс компаниялары тарапынан қолдау көрсету шараларын жүзеге асыруына ықпал етуге мемлекет көңіл бөлуі тиіс (Стерник 2018). Сонымен қатар, отандық өндірісті және тұрғын үй құрылысын дамыту мақсатында Арнайы экономикалық аймақтарды құрып, онда жұмыс жасап жатқан компанияларға салықтан, кеден төлемдері мен бюджетке төленетін басқа да міндетті алымдардан жеңілдіктер қарастырылғаны абзал. Кәсіпорын үшін бірыңғай сатып алу-сату (жалдау) шарты шеңберінде тараптар кәсіпорынның жекелеген элементтерін беруге бағытталған бірқатар операцияларды жүзеге асырады (Гайбатова 2002). Әлем тәжірибесінде жылжымайтын мүлік үй объектілерінің нарықтық құнын жаппай бағалау әдістеріне жаңашыл тенденциялар барысында олардың дамуының өзектілігі мүлік салығын есептеу тәртібінің ықтимал өзгеруін дұрыс деп тапты (Грибовский 2015). Кеңестік кезеңмен аяқталатын еліміздің азаматтық заңнамасындағы мүліктік жалдау шартын салыстырмалы тарихи зерттеу оның негізгі белгілері бойынша ежелгі дәуірде қалыптасқан дәстүрлі түсінікке сәйкес келетінін көрсетті (Карцева 2004).

2023 жылғы қаңтар-наурызда пайдалануға берілген тұрғын үйлердің жалпы ауданы 2022 жылғы аталған кезеңмен салыстырғанда 17,6%-ға ұлғайған. Тұрғын үй алаңдарын іске қосу қарқыны Астана қалаларында – 21,1%, Алматы қалаларында – 146% артып отыр. Тұрғын үйдің басым бөлігі -3 323 мың шаршы метр немесе жалпы іске қосу көлемінің 86,51%-ы жеке құрылыс салушыларымен пайдалануға берілген.

2023 жылғы қаңтар-наурыз айларындағы құрылыс секторындағы баға индексі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 3,6%-ды құраған. Құрылыс-монтаждау жұмыстарының бағасы 1,3%-ға, машиналар мен жабдықтарға 0,6%-ға өскен. 2023 жылғы қаңтар-наурызда тұрғын үйдің жалпы ауданының 1 шаршы метрін салуға жұмсалған орташа нақты шығындар 27,6%-ға өскен болса, 1 шаршы метр тұрғын үй салуға жұмсалған шығындардың айтарлықтай өсуі Қызылорда (31,1%), Маңғыстау облысы (62,6%), Ұлытау облысы (53,2%) және Шымкент қаласында (41,9%) қалыптасқан.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ағымдағы жылдың наурыз айында Қазақстанда тұрғын үй бағасы айтарлықтай өскен. Мәселен, еліміз бойынша 2023 жылғы наурыз-

да жаңа тұрғын үйдің 1 ш.м. бағасы 489,2 мың теңгені құраған (бұл 2022 жылғы наурыз айындағы көрсеткішке қарағанда 12,4%-ға жоғары). Абаттандырылған тұрғын үйді қайта сату бағасы өткен жылмен салыстырғанда 2023 жылғы наурызда 12,8%-ға өсіп, 513,4 мың теңгені құраған. Ал, 2023 жылғы наурызда абаттандырылған тұрғын үйді жалға алудың орташа бағасы 1 ш.м. үшін 4 678 теңгені құраған, яғни 2022 жылғы наурызбен салыстырғанда 32,4%-ға жоғары. 2022 жылдың наурызымен салыстырғанда үстіміздегі жылы жаңа тұрғын үйге орташа бағаның өсуі Астана (10,8%), Қостанай (19,3%), Ақтау (24,3%), Павлодар (19,2%), Семей (17,5%), Ақтөбе (25,4%) қалаларында байқалған. Астана, Шымкент және Алматы қалаларындағы жаңа тұрғын үйдің 1 шаршы метрінің бағасы орташа республикалық деңгейден жоғары болып, тиісінше 587,4 мың теңгені, 652,7 мың теңгені және 441,5 мың теңгені құраған. 2023 жылғы наурызда еліміз бойынша орта есеппен 1 ш.м. үшін абаттандырылған (қайталама тұрғын үйді) қайта сату бағасы (2022 жылғы наурызбен салыстырғанда) 7,3%-ға өскен және 513,4 мың теңгені құраған. Жылдық мәнде бағаның айтарлықтай өсуі келесі облыстарда байқалған: Қызылорда (37,8%), Ақтау (32,6%), Семей (31,6%), Өскемен (24,7%), Қостанай (29,2%). Орташа республикалық деңгейден жоғары жылжымайтын мүліктің қайталама нарығында 1 ш. м. бағасы Астана (615,2 мың теңге) және Алматы (539, 9 мың теңге) қалаларында белгіленген. Жылдық мәнде 2023 жылғы наурызда абаттандырылған тұрғын үйді жалға алу бағасы 2022 жылғы ұқсас кезеңмен салыстырғанда 29,3%-ға өскен. Жайлы тұрғын үйді жалға алу бағасының айтарлықтай өсуі Алматы (45,4%), Петропавл (48%), Көкшетау (45%), Қостанай (45%) қалаларында байқалған. Алматы қаласында 1 ш.м. бағасы орташа республикалық мәннен жоғары болып, 5405 теңгені құраған.

2023 жылдың басынан бастап тұрғын үйді сатып алу-сату мәмілелерінің саны бір деңгейде сақталғанымен, 2022 жылдың салыстырмалы кезеңіндегі деңгейінен едәуір төмен. 2023 жылғы наурызда тұрғын үйді сатып алу-сату бойынша тіркелген мәмілелер саны 24 273 құраған, оның ішінде жеке үйлер бойынша 6 275 және көппәтерлі үйлердегі пәтерлер бойынша 17 998. Өткен жылмен салыстырғанда 2023 жылғы ақпанында (24 118) тұрғын үйді сатып алу-сату мәмілелерінің саны 0,6%-ға өскені аңғарылады. Мәмілелер саны бойынша бұрынғыдай Алматы (4 392 – 18,1%) және Астана (3 664 – 15,1%)

қалалары көшбасшы болып қала берген. Ең аз мәмілелер Ұлытау облысында жүргізілген – 247 бірлік (1%). 2023 жылғы ақпанмен салыстырғанда наурыз айында мәмілелердің ең көп өсуі Солтүстік Қазақстан облысында (26,8%), Жетісу (26,4%) және Абай (18,2%) облыстарында тіркелген. Бір айдағы ең үлкен құлдырау Ақтөбе облысында (-18,6%), сондай-ақ мәмілелер саны бойынша көшбасшылыққа қарамастан, Астана қаласында (-12,9%) және Маңғыстау облысында (-11,1%) болған. 2023 жылғы наурызда көппәтерлі үйлердегі тұрғын үй бойынша мәмілелер саны бойынша жағдай тұрақты болып қалыптасқан (2023 жылғы ақпанмен салыстырғанда 0,3%-ға ғана ұлғайған). Наурыз айында пәтерлер бойынша барлығы 17 998 мәміле жасалған, бұл жалпы көрсеткіштің 74,1%-ы. Жыл басынан бері алғаш рет бөлмелер саны бойынша сатылымда 2 бөлмелі пәтер көш бастаған, наурыз айында олардың саны 6 642 болған. Сатудың негізгі үлесі Алматы және Астана қалаларына тиесілі (41,5%). 2023 жылғы ақпанмен салыстырғанда жеке үйлер бойынша мәмілелер саны 1,6%-ға (101 мәмілеге) өсіп, 6 275-ті құраған. Сандық көріністегі мәмілелердің ең көп өсуі Алматы қаласында (+79 мәміле), ең көп төмендеуі – Маңғыстау облысында (-87 мәміле) байқалған. 2023 жылғы наурыздағы тұрғын үйді сатып алу-сату мәмілелерінің саны өткен жылдың сәйкес айымен салыстырғанда 64,2%-ға азайған, яғни 67 801 мәміле тіркелген. Ең үлкен төмендеу Қарағанды облысында байқалған (-79%). Сонымен қатар, еліміздің барлық өңірлерінде мәмілелердің азаю динамикасы 2023 жылғы қаңтар-наурызда байқалған және 2022 жылғы қаңтар-наурызға қарағанда -50,8%-ы құраған. Аталған жағдайларда халықтың тұрғын үйді сатып алу-сату мәмілелеріне қатысты құқықтық мәдениетін арттыру қажет.

Үстіміздегі жылдың қаңтар-наурыз айларында бағалау бойынша халықтың жан басына шаққандағы орташа номиналды ақшалай табыстары 167 024 теңгені құраған, бұл 2022 жылғы қаңтар-наурызға қарағанда 17,9% – ға жоғары, көрсетілген кезеңде нақты ақшалай табыстар 2,2%-ға төмендеген. 2023 жылдың I тоқсанында бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы 340 636 теңгені құраған. 2022 жылдың тиісті тоқсанына қарағанда өсім 19,3% байқалғанымен, нақты мәнде 0,6%-ға төмендеу. Орташа жалақы (жалақы қатарының орталық деңгейі) бағалау бойынша 2023 жылдың I тоқсанында 225 736 теңгені құраған. Жоғарыда көрсетілгендей еліміздегі орташа тұрғын үйді жалға беру бағасы 4 577 теңгені құраған болса, екі бөлмелі пәтер-

дің бағасы (60ш.м*4 577т=274 620теңгені) құрап отыр. Демек, орташа жалақының өзі тұрғын үйді сатып алу (514 200теңге 1 ш.м.*60= 30 852 000 теңге:225 736 теңге=136 айда (11,3жыл) табатын жалақы) былай тұрсын, оны жалға алудың өзіне де жетпейді.

Банктердің экономикадағы кредиттерінің неғұрлым елеулі сомасы өнеркәсіп (жалпы көлемдегі үлесі – 40,12%), сауда (21,29%), құрылыс (4,81%) және көлік (6,68%) сияқты салаларға тиесілі. Өнеркәсіптің пайыздық үлесі екінші деңгейлі банктернің 2023 жылғы наурыздағы несие портфелінде өткен жылдың деңгейімен салыстырғанда айтарлықтай (67,4%) өскен. 2022ж ұқсас кезеңмен салыстырсақ құрылыс үлесі 15,93%-ға азайған. 2023 жылғы наурыздағы ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің ақпараты бойынша, Қазақстан Республикасының банк секторын Екінші деңгейдегі 21 банкі, ең төменгі ставкасы Отбасы банкінде 5%-дан, басқа банктер 17,3%-дан бастап, бастапқы салымы 20%-дан, 3 жылдан 20 жылға несие ұсынған. 2023жылғы қаңтар-наурыз айларында жеке тұлғаларға тұрғын үй сатып алуға және салуға берілген қарыздар 275,1 млн. теңгені құраған, бұл өз кезегінде 2022 жылғы ұқсас кезең деңгейінен 128,5 млн.теңгеге төмен. Ипотекалық несиелер бойынша орташа өлшенген сыйақы мөлшерлемесі өскен, 2023 жылғы наурыздағы жағдай бойынша ол 11,3% құраған, 2022 жылғы наурыздағы жағдай бойынша 8,6%. Жалпы Қазақстан бойынша тұрғын үйге қолжетімділікті арттыру үрдісі байқалғанымен, 2016 жылдан бастап «орташа қол жетімсіз тұрғын үй» санатындағы көрсеткіштің салыстырмалы «тұрақтылығы»байқалып отыр.

2021 жылдың соңында әрбір қазақстандыққа 0,88 шаршы метр тұрғын үй пайдалануға берілген. Салыстырар болсақ, АҚШ, Франция және Германияда бұл көрсеткіш 0,7-0,8 шаршы метрді құраған. Ал, Тәуелсіз мемлекеттер достығы елдерінің ішінде Ресейде федерациясында – 0,63, Беларусьте – 0,47, Өзбекстанда – 0,38. Қазіргі уақытта, жалпы ел бойынша, егер тұрғын үй-жайдың жалпы ауданы ескерілсе, өткен жылдың қорытындысы бойынша бір қазақстандыққа тұрғын үймен қамтамасыз ету 23,4 шаршы метрді құраған. Мемлекеттік қолдау көрсету үшін жеке құрылыс салушылардың кредиттері бойынша 11 миллиард теңгеге жуық сомаға шығыстар өтелген. Индустрия және инфрақұрылымдық даму вице-министрі Еркебұлан Дауылбаевтың айтуынша, Қазақстанда 1991-2021 жылдар аралығында барлық қаржыландыру көздері есебі-

нен жалпы ауданы 186 млн шаршы метр болатын 1,7 млн тұрғын үй салынған. «Нұрлы жер» бағдарламасының арқасында 2017-2021 жылдар аралығында әкімдіктер мен квазимемлекеттік сектор субъектілері халықтың әлеуметтік осал топтарына және жұмыс істейтін жастарға қолайлы жағдайлар бойынша жалға берілген 43 мыңнан астам тұрғын үйді пайдалануға берген. Отбасы жүйесі арқылы жылдық 2-5% мөлшерлеме бойынша 61,7 мың жеңілдетілген қарыз берілген. Жергілікті әкімдіктер 6107 тұрғын үй сертификатын берген, бұл ипотекалық тұрғын үй қарыздары бойынша бастапқы жарнаны жабуға мүмкіндік берген. Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің (бұдан әрі – ҚР ИИДМ) деректері бойынша 2023 жылы барлық қаржыландыру көздері есебінен 15,1 миллион шаршы метр жаңа тұрғын үй салу жоспарлануда, бұл 137,7 мың тұрғын үй. Алайда, тұрғын үй саясатының тәсілдері уақыт тенденцияларына сәйкес үнемі түзетіліп отырады. Осылайша, мемлекет барлық мұқтаж жандарды тұрғын үймен қамтамасыз ете алмайтыны белгілі болып отыр. Өйткені жеңілдікті пәтер алуға кезекте тұрғандардың саны мемлекет құра алатыннан 2,5 есе жылдам өсуде. Орташа алғанда, мемлекеттік қолдау шаралары жыл сайын 20 мыңға жуық азаматты баспанамен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, ал кезектілік жылына орта есеппен 50 мың адамға артып отыр. Қазіргі таңда ИИДМ тұрғын үй саясатын реформалау мәселелері бойынша заң жобасын әзірлеп отыр. Онда әлеуметтік тұрғын үй алуға кезекке қою тәсілдері өзгертілуде. Мәселен, ведомство 622 мың қазақстандықты құрайтын жергілікті әкімдіктерде кезекте тұрған базасын Отбасы банк жүйесіне беруді ұсынып отыр. Ол үшін банк базасында тұрғын үймен қамтамасыз ету орталығын құру жоспарланған. Ол соңғы он жылда өз баспанасы болмаған қазақстандықтарды тіркеу арқылы отбасының цифрлық портретін құрастыра отырып, кірістер мен активтер ескерілетін теңдестірілген тәсіл жүргізілетін болады. Бұл жұмыс Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің, цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің дерекқорларын қоса алғанда, Smart Data Ukimet ақпараттық жүйесі арқылы бірнеше бейінді министрліктермен бірлесіп жүргізілетін болады. «Бұл жаңа тәсіл барлық мұқтаж жандарды тұрғын үймен қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін атаулы тәсіл бойынша саясатқа бағытталған. Тұрғын үймен қамтамасыз ету орталығының бірыңғай ақпараттық базасы мемлекеттік

деректер базасымен интеграцияланатын болады. Бұл сыбайлас жемқорлық факторын болдырмау және есепке қою мен қарыз алуды қажет ететін қазақстандықтар үшін бұл процесті жеңілдету үшін «бір терезе» қағидаты бойынша жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Оларға бірнеше инстанцияға жүгінудің қажеті жоқ». Жаңа тәсілдерге сәйкес, «Отбасы Банкі» жалға берілетін тұрғын үйді тіркеу мерзіміне сәйкес, ал несиелік тұрғын үйді – балдық жүйе бойынша таратады. Халықтың әлеуметтік осал топтарына жататын азаматтарға қолдау көрсету үшін қосымша пункттер енгізіледі. Бұл тетік егер олардың табысы жеткілікті ұпай жинауға мүмкіндік бермесе ғана қолданылады (Леонова 1991). Сонымен қатар, тоқсанына бір реттен кем емес кезектегілерді түгендеу жоспарлануда. Бұл процесс «Отбасы Банкі» порталында жаңартылған тізімдерді жариялау арқылы ашық түрде жүргізілетін болады (https://el.kz/ru/kak-sdelat-zhile-dostupnym-v-kazahstane_66838/).

Сондай-ақ, аталған тақырыпта қоғам субъектілерінің арасындағы даудамайлардың болуына заңнама талаптарындағы кемшіліктер де себеп болып жатады. Олардың орнын толықтыру мақсатында келесідей нормативтік құқықтық базаларға өзгерістер мен толықтыруларды енгізуді ұсынамыз.

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген 115-баптың (Азаматтық құқық объектілерінің түрлері) 2-тармағындағы анықтама мазмұнында «коммерциялық үй-жайлар», «коммерциялық жылжымайтын объектілер», «күрылыстар», «ғимараттар», «тұрғын үй емес үй-жайлар», тіпті ол ұғымдарды жалпы мағынада қамтитын «жылжымайтын мүлік» деген ұғымдық тіркес еш көрініс таппаған. Сондықтан сол терминдер азаматтық заңнамада бекітілуі қажет деп ұсыныс етеміз. Бұл ретте аталған анықтама мына төмендегі жаңа редакциямен толықтырылып өзгертілуі тиіс.

Мүліктік игіліктер мен құқықтарға (мүлікке): заттар, ақша, соның ішінде шетел валютасы, қаржы құралдары, еңбек, жұмыс, қызмет, шығармашылық-интеллектуалдық, сондай-ақ жеке кәсіпкерлік қызметтің объектіге айналған нәтижелері (өнімдері), фирмалық атаулар, тауарлық белгілер және бұйымды дараландырудың өзге де құралдары мүліктік құқықтар, цифрлық активтер мен басқа да жылжитын және жылжымайтын мүліктер жатады.

2. Аталған кодекстің 117-бабының (Жылжымайтын және жылжымалы мүлік) 1-тармағының мазмұнында «коммерциялық үй-жай» ұғымына

жанама (яғни тұрғын емес үй-жай) және жалпы абстрактілі (ғимараттар, құрылыстар) түрдегі қатысты терминдердің болғанымен, алайда онда бұл ұғымдық тіркес тікелей бекітілмеген. Демек, сол ұғымдық тіркес аталған баптың мазмұнында қамтылуы қажет деп ұсынамыз. Ендеше аталған анықтамалық норма мына бір төмендегі жаңа редакциялық мазмұнда толықтырылып өзгертілуі жөн.

Жылжымайтын мүлікке (жылжымайтын заттарға) жер учаскелері, ғимараттар, құрылыстар, кәсіпкерлік қызметке арналған қажетті үй-жайлар (объектілер), көпжылдық екпелер және жермен тығыз байланысты өзге мүлік, яғни орнынан олардың мақсатына сай емес шығынсыз ауыстыру мүмкін болмайтын коммерциялық емес және коммерциялық объектілер жатады.

Егер кондоминиум объектісінің құрамындағы пәтерлер және өзге де тұрғын үй-жайлар, сондай-ақ тұрғын емес үй-жайлар, оның ішінде коммерциялық үй-жайлар (объектілер) дара (бөлек) меншікте болса, олар дербес жылжымайтын мүлік объектілері (түрлері) болып танылады.

3. ҚР Азаматтық кодексі 119-бабы (Кәсіпорын) 2-тармағы мазмұнында кәсіпкерлік қызметке қандай мүліктің (яғни жылжымайтын және жылжитын) қолданылатындығы көрсетілмеген. Бұл ретте «коммерциялық үй-жайлар (объектілер)» деген ұғымдық тіркес қамтылмаған. Сол себепті осы төмендегі жаңа редакциялық мазмұнмен толықтырып өзгерту керек.

Мүліктік кешен ретінде кәсіпорынның құрамына оның кәсіпкерлік қызмет етуіне арналған жылжитын және жылжымайтын мүліктердің барлық түрлері, соның ішінде үйлер, ғимараттар, коммерциялық үй-жайлар (объектілер), жабдықтар, құрал-саймандар, шикізат, өнімдер, жер учаскесіне құқық, талап ету құқықтары, борыштар, сондай-ақ оның қызметін дараландыратын белгілерге құқықтар (фирмалық атау, тауар белгілері) және, егер шартта өзгеше көзделмесе, басқа да айрықша құқықтар енеді.

4. ҚР АҚ 29-тарауға жаңа 7-параграфты «Коммерциялық үй-жайларды жалдау» деген аталуына және аталмыш параграфтың бірінші тұрған бабын «Коммерциялық үй-жайларды жалдау шарты» деп аталуына ұсыныс етеміз.

5. 7-параграфтың 1-бабында мынадай анықтама мазмұны қамтылуы керек.

Коммерциялық үй-жайлар – бизнес әкімшілік, өндіріс, өңдеу, сауда-саттық, қызмет көрсету және жалға беру (алу) арқылы тұрақты түрде табыс алу мақсатында кәсіпкерлік қызметте пайдаланылатын жалпы коммерциялық объектілер (жылжымайтын мүліктер).

6. 7-параграфтың 2-бабында келесі анықтама мазмұны бекітілуі тиіс.

Коммерциялық үй-жайларды жалдау шарты – кәсіпкерлік қызметте пайдаланылатын коммерциялық объектілерді (жылжымайтын мүліктерді) жалдау шарты бойынша жалға берілген объектілерге ақы төлеу міндетімен ерекшеленген жалға беруші мен жалға алушы арасында жазбаша нысанда жасалған жеке коммерциялық келісім.

Тұрғын үйді жалдау шарты мен коммерциялық жалдау шартын өзара салыстырып түйінді қорытынды жасау қажет.

Коммерциялық үй-жайды жалдау шартының субъектілерінің ерекшеліктері.

Шетелдерде көпқабатты үй-жайлардағы жоғары қабаты бағасы төменгі қабатқа қарағанда бағалы. Инфрақұрылымы, қаланың көрінісі, ауайы, экология, тыныштығы, қауіпсіздік мәселесі, жалдау шарты субъектілерінің менталитеті. Қаңтар оқиғасы кезінде коммерциялық жайларды зардаптарды шегуі.

7. 7-параграф 3-бабы «Коммерциялық үй-жайларды жалдау объектілері (жылжымайтын мүліктер)» деп аталып, оның жалпы мазмұны мынадай келесі редакцияда қамтылу керек.

1. Коммерциялық жалдау объектілеріне (жылжымайтын мүліктерге) коммерциялық мақсаттарға сай жеке берілетін әкімшілік-кеңсе мақсатындағы үй-жайлар, сауда орындары, мейрамханалар мен қоғамдық тамақтандыру орындары, тұрмыстық қызмет көрсету, сервис орындары, қойма үй-жайлары, өндірістік жайлар, қонақ үйлер, демалыс үйлері, паркінгтер, мүліктік кешен ретінде кәсіпорынның және коммерциялық жылжымайтын мүліктің өзге де типтері жатады.

2. Егер қолданыстағы заң актілерінде өзгеше көзделмесе, жер пайдалану құқығы, жер қойнауын пайдалану құқығы және басқа да заттық құқықтар коммерциялық жалдау объектісі (жылжымайтын мүлік) болуы мүмкін.

3. Қолданыстағы заң актілерінде коммерциялық жалдауға тапсыруға жол берілмейтін немесе шектеу жасалатын тиісті объектілер (жылжымайтын мүліктер) түрлері белгіленуі мүмкін.

4. Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тұрғын емес үй-жайларды, жер учаскелерін, жер қойнауы учаскелерін және басқа да оқшауланған табиғи объектілерді коммерциялық жалдауға тапсыру ерекшеліктері белгіленуі мүмкін.

5. Мемлекеттік мүлікті коммерциялық жалдауға беру ерекшеліктері Қазақстан Республи-

касының мемлекеттік мүлік туралы заңнамалық актісінде белгіленеді.

6. Мемлекеттік мүлікті мемлекеттік-жеке-шелік әріптестік шарты, оның ішінде концессия (франшиза) шарты негізінде коммерциялық жалдауға тапсыру ерекшеліктері Қазақстан Республикасының мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы және концессиялар (франшизалар) туралы заңнамалық актілерінде белгіленеді.

8. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 29-тарауының 7-параграфта өзге құқықтық талаптар көзделмесе, онда оның 4-бабында мынада жинақталған құқық нормасының мазмұны қамтылуы тиіс.

Коммерциялық объектілерді (жылжымайтын мүліктерді) жалдау шартының талаптары, жалға беруші, нысаны, мерзімі, төлем, коммерциялық объектіні (жылжымайтын мүлікті) жалға алушыға беру, жалға берушінің жалға берілген коммерциялық объектінің (жылжымайтын мүліктің) кемшіліктері үшін жауапкершілігі, жалға берілетін коммерциялық объектіге (жылжымайтын мүлікке) үшінші тұлғалардың құқықтары, жалға алынған коммерциялық объектіні (жылжымайтын мүлікті) пайдалану, жалға алушының жалға алған коммерциялық объектіге (жылжымайтын мүлікке) билік ету шегі, жалға берушінің жалға берілген коммерциялық объектіні (жылжымайтын мүлікті) ұстап-түту жөніндегі міндеттері, жалға алушының жалданған коммерциялық объектіні (жылжымайтын мүлікті) ұстап-түту жөніндегі міндеттері, жалға алушының жалданған коммерциялық объектіден (жылжымайтын мүліктен) алынатын өнімге, жемістерге және өзге де кірістерге меншік құқығы, коммерциялық объектіні (жылжымайтын мүлікті) жақсарту, тараптардың біреуінің талап етуі бойынша коммерциялық объектілерді (жылжымайтын мүліктерді) жалдау шартын өзгерту және бұзу, жалға алушының шартты жаңа мерзімге жасасуға артықшылықты құқығы, коммерциялық объектіні (жылжымайтын мүлікті) жалдау шартын қайта жаңарту, коммерциялық объектіні (жылжымайтын мүлікті) жалдау шартының тараптар өзгерген кезде күшін сақтап қалуы, қосымша жалдау шартының негізгі коммерциялық объектілерді (жылжымайтын мүліктерді) жалдау шартына тәуелділігі, шарт тоқтатылған кезде жалға берушіге коммерциялық объектінің (жылжымайтын мүліктің) қайтарылуы, коммерциялық объектінің (жылжымайтын мүліктің) жалға алушының меншігіне көшуі, жалға алушының құқықтарын қорғау және коммерциялық объектіні (жылжымайтын мүлікті) жалдаудың жеке-

леген түрлерінің және жекелеген коммерциялық объекті (жылжымайтын мүлік) түрлерін жалдау ерекшеліктеріне тікелей қатысты қоғамдық қатынастар Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 29-тарауындағы баптардың нормаларымен реттеледі.

Қорытынды

Үй жайларды жалға беру бағасын тұрақтандыруда келесідей шараларды жүзеге асырған абзал:

Зерттеп отырған тақырыбымыздың мәселелерін шешуде алға қойып отырған коммерциялық үй-жайларды жалға беру барысындағы баға соммасының өршуі мен инфляцияны құрықтаудың негізгі жолы ретінде ЖІӨ арттыру арқылы мүмкіндік бар. Ол үшін мемлекет тарапынан тұрғын емес пен тұрғын үй құрылыстарын жүргізетін сондай-ақ, құрылыс заттарын өндіретін мекемелерге субсидия беру керек. Сауда нарығындағы сатушы-сатып алушылардың отандық өнімдерді өткізу құлшыныстарын арттыру жұмыстары да атқарылғаны абзал.

Республика бойынша құрылыс жұмыстарының жалпы көлемінің ең үлкен көлемін жеке тұлғалар 83,1%, шетелдік – 16,7%, мемлекеттік – 0,2% орындады. Осы орайда айта кету керек, бәсекелестікті (әсіресе мемлекет тарапынан) арттыру арқылы құрылыс жұмыстарының (қызметтерінің) сапасы мен бағасына оң әсер етуге мүмкіндіктер туындайды.

Шетел құрылыс компанияларын тұрғын үй құрылысына инвестор ретінде тарту сұрақтарын жандандырған абзал. Осы арқылы республикамыздың құрылыс саласында отандық компаниялардың нарықтық бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру мақсатында және жұмыс істейті жастарға қолайлы жағдайлар жасау мен халықтың әлеуметтік осал топтарына шетел құрылыс компаниялары тарапынан қолдау көрсету шараларын жүзеге асыруына ықпал етуге мемлекет көңіл бөлуі тиіс. Сонымен қатар, отандық өндірісті және тұрғын үй құрылысын дамыту мақсатында Арнайы экономикалық аймақтарды құрып, онда жұмыс жасап жатқан компанияларға салықтан, кеден төлемдері мен бюджетке төленетін басқа да міндетті алымдардан жеңілдіктер қарастырылғаны абзал.

Халықтың тұрғын үйді сатып алу-сату мәмілелеріне қатысты құқықтық мәдениетін артыру қажет.

Тұрғын үйге мұқтаж тұлғаларды құрайтын әкімдіктерде кезекте тұрған базасын Отбасы

банк жүйесіне беру арқылы жүзеге асырылу қажет. Ол үшін банк базасында тұрғын үймен қамтамасыз ету орталығын құру қажеттігі туындайды. Соңғы он жылда өз баспанасы болмаған

қазақстандықтарды тіркеу арқылы отбасының цифрлық портретін құрастыра отырып, кірістер мен активтер ескерілетін теңдестірілген тәсілі жүргізілу керек.

Әдебиеттер

- Акимова, И. О., & Биктимирова, Н. В. (2015). Новые подходы к стандартизации оценки недвижимого имущества в системе действующего законодательства и реальной правоприменительной практики. Москва: Право и экономика.
- Булгакова, К. В., & Булгакова, М. В. (2014). Определение стоимости объекта недвижимости в условиях конкуренции. Вестник СМУС74, №4. <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-stoimosti-obekta-nedvizhimosti-v-usloviyah-ko>
- Bizhan, N., & Elikbay, M. (2023). The problem of prevention of criminal offenses against the acquisition of real estate rights. Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumileva. Series: Law, 142(1), 99–112. <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/145>
- Bizhan, N. R., Parmenbayovna, Z. G., & Ilyashkanovich, S. A. (2023). Punishment issues for violent crimes against women through dependency manipulation. Journal of Law and Sustainable Development, 11(2), e406. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i2.406>
- Гайбатова, К. Д. (2002). Предприятие – объект гражданских прав [Автореферат диссертации]. Москва.
- Грахова, Е. В. (2013). Аренда коммерческих объектов недвижимости, создающих условия для получения прибыли. Современные проблемы науки и образования, №6. <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11683>
- Грибовский, С. В., Федотова, М. А., Стерник, Г. М., & Житков, Д. Б. (2005). Методология массовой оценки квартир для налогообложения. Бюллетень финансовой информации, 1(116), 14–29.
- Еркебулан Дауылбаев. (n.d.). Как сделать жилье доступным в Казахстане. https://el.kz/ru/kak-sdelat-zhile-dostupnym-v-kazahstane_66838/
- Копейна, Е. М. (2023). Договор аренды недвижимого имущества: проблемы и перспективы развития правового регулирования. Молодой ученый, №3(450), 349–351. <https://moluch.ru/archive/450/99113/>
- Карцева, Н. С. (2004). Договор аренды недвижимости в современном российском гражданском законодательстве [Автореферат диссертации]. Москва.
- Крайнова, О. С., & Суханова, О. А. (2018). Аналитический обзор рынка коммерческой недвижимости в экономике сферы услуг: региональный аспект. Научные проблемы водного транспорта, №54. <https://cyberleninka.ru/article/n/analiticheskiy-obzor-rynka-kommercheskoy-nedvizhimosti-v-ekonomike-sfery-uslug-regionalnyy-aspekt|номер=54>
- Лазарева, Е. А., & Тюленева, Н. А. (2019). Анализ цен недвижимости на примере рынка коммерческой недвижимости г. Томска. Вестник Томского государственного университета. Экономика, 45, 201–215. <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-tsen-nedvizhimosti-na-primere-rynka-kommercheskoy-nedvizhimosti-g-tomska>
- Леонова, Г. Б. (1991). Категория вещных прав в советском гражданском праве. Вестник Московского университета. Серия 11, «Право», 5, 78.
- Люлькин, В. С., Люлькина, Н. М., & Кузин, Н. Я. (2014). Формирование рынка и арендных ставок торговых центров г. Пензы. Современные проблемы науки и образования, №2. <https://science-education.ru/ru/article/view?id>
- Mikheev, G. V., Shuneev, M. V., Izmetieva, V. V., Shcherbatyuk, E. V., & Barova, M. B. (2019). Analysis of the commercial real estate market in Krasnodar. The Eurasian Scientific Journal, 5(11). <https://esj.today/PDF/34ECVN519>
- Тұрғын үй қатынастары туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 сәуірідегі N 94 Заңы. (1997). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000094>

References

- Akimova, I. O., & Biktimirova, N. V. (2015). Novye podkhody k standartizatsii otsenki nedvizhimogo imushchestva v sisteme deistviyushchego zakonodatelstva i real'noy pravoprimenitel'noy praktiki [New approaches to standardization of real estate appraisal in the system of current legislation and real law enforcement practice]. Moskva: Pravo i ekonomika.
- Bulgakova, K. V., & Bulgakova, M. V. (2014). Opredelenie stoimosti obekta nedvizhimosti v usloviyakh konkurentsii [Determination of the real estate value in competitive conditions]. Vestnik SMUS74, (4). <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-stoimosti-obekta-nedvizhimosti-v-usloviyah-ko>
- Bizhan, N., & Elikbay, M. (2023). The problem of prevention of criminal offenses against the acquisition of real estate rights [Problema preduprezhdeniya prestupleniy protiv priobreteniya prav na nedvizhimost']. Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumileva. Series: Law, 142(1), 99–112. <https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/view/145>
- Bizhan, N. R., Parmenbayovna, Z. G., & Ilyashkanovich, S. A. (2023). Punishment issues for violent crimes against women through dependency manipulation [Voprosy nakazaniya za nasilstvennye prestupleniya v otnoshenii zhenshchin cherez manipulirovanie zavisimost'yu]. Journal of Law and Sustainable Development, 11(2), e406. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i2.406>
- Gaybatova, K. D. (2002). Predpriyatie – ob'ekt grazhdanskikh prav [Enterprise as an object of civil rights] [Avtoreferat dissertatsii]. Moskva.

Grakhova, E. V. (2013). Arenda kommercheskikh ob'ektov nedvizhimosti, sozdaiushchikh usloviya dlya polucheniya pribyli [Lease of commercial real estate creating conditions for profit]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*, (6). <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11683>

Gribovskiy, S. V., Fedotova, M. A., Sternik, G. M., & Zhitkov, D. B. (2005). Metodologiya massovoy otsenki kvartir dlya nalogooblozheniya [Methodology of mass appraisal of apartments for taxation]. *Byulleten finansovoy informatsii*, 1(116), 14–29.

Yerkebulan Dauylbaev. (n.d.). Kak sdelat' zhilye dostupnym v Kazakhstane [How to make housing affordable in Kazakhstan]. https://el.kz/ru/kak-sdelat-zhile-dostupnym-v-kazakhstane_66838/

Kopeina, E. M. (2023). Dogovor arendy nedvizhimogo imushchestva: problemy i perspektivy razvitiya pravovogo regulirovaniya [Lease agreement of real estate: Problems and prospects of legal regulation]. *Molodoy uchenyy*, 3(450), 349–351. <https://moluch.ru/archive/450/99113/>

Kartseva, N. S. (2004). Dogovor arendy nedvizhimosti v sovremennom rossiyskom grazhdanskom zakonodatelstve [Lease agreement of real estate in modern Russian civil legislation] [Avtoreferat dissertatsii]. Moskva.

Kraynova, O. S., & Sukhanova, O. A. (2018). Analiticheskiy obzor rynka kommercheskoy nedvizhimosti v ekonomike sfery uslug: regional'nyy aspekt [Analytical review of the commercial real estate market in the service economy: Regional aspect]. *Nauchnye problemy vodnogo transporta*, (54). <https://cyberleninka.ru/article/n/analiticheskiy-obzor-rynka-kommercheskoy-nedvizhimosti-v-ekonomike-sfery-uslug-regionalnyy-aspekt>

Lazareva, E. A., & Tyuleneva, N. A. (2019). Analiz tsen nedvizhimosti na primere rynka kommercheskoy nedvizhimosti g. Tomska [Analysis of real estate prices on the example of the commercial real estate market in Tomsk]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomika*, 45, 201–215. <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-tsen-nedvizhimosti-na-primere-rynka-kommercheskoy-nedvizhimosti-g-tomska>

Leonova, G. B. (1991). Kategoriya veshchnykh prav v sovetskom grazhdanskom prave [Category of property rights in Soviet civil law]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 11, «Pravo»*, (5), 78.

Lyulkin, V. S., Lyulkina, N. M., & Kuzin, N. Ya. (2014). Formirovanie rynka i arendnykh stavok torgovykh tsentrov g. Penzy [Formation of the market and rental rates of shopping centers in Penza]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*, (2). <https://science-education.ru/ru/article/view?id>

Mikheev, G. V., Shuneev, M. V., Izmestieva, V. V., Shcherbatyuk, E. V., & Barova, M. B. (2019). Analysis of the commercial real estate market in Krasnodar. *The Eurasian Scientific Journal*, 5(11). <https://esj.today/PDF/34ECVN519>

Turghyn ui katynastary turaly Qazaqstan Respublikasy'nin 1997 zhyly 16 sawirdygy N 94 Za'ny. (1997). [The Law of the Republic of Kazakhstan on Housing Relations No. 94 of April 16, 1997.] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000094>

Авторлар туралы мәлімет:

Атаханова Гульзагира Махатовна – заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Atakan73@mail.ru);

Бижан Нурлан Рабханұлы – заң ғылымдарының кандидаты, Ж.А.Ташенев атындағы университетінің доценті (Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: Bizhan.72@mail.ru);

Алимкулова Акмарал Садуақасовна (автор-корреспондент) – заң ғылымдарының магистрі, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: akmaral.alimkulova.83@mail.ru).

Information about authors:

Atakhanova Gulzagira Makhatovna – Candidate of Law, Professor of the Kazakh National University named after Al-Farabi (Kazakhstan, Almaty, e-mail: Atakan73@mail.ru);

Bizhan Nurlan Rabkhanuly – Candidate of Law, Associate Professor of the Zh.A. Tashenev University (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: Bizhan.72@mail.ru);

Alimkulova Akmaral Saduakasovna (corresponding-author) – Master of Law, South Kazakhstan University named after O. Zhanibekov (Kazakhstan, Shymkent, e-mail: akmaral.alimkulova.83@mail.ru).

Сведения об авторах:

Атаханова Гульзагира Махатовна – кандидат юридических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: Atakan73@mail.ru);

Бижан Нурлан Рабханұлы – кандидат юридических наук, доцент кафедры им. Ж.А. Ташеневский университет (Шымкент, Казахстан, e-mail: Bizhan.72@mail.ru);

Алимкулова Акмарал Садуақасовна (корреспондент-автор) – магистр юридических наук, Южно-Казахстанский университет имени О. Жанибекова (Шымкент, Казахстан, e-mail: akmaral.alimkulova.83@mail.ru).

Тіркелді: 18 қараша 2024 жыл
Қабылданды: 10 маусым 2025 жыл

5-бөлім
**ТАБИҒИ РЕСУРС
ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**

Section 5
**NATURAL RESOURCE
AND ENVIRONMENTAL LAW**

Раздел 5
**ПРИРОДОРЕСУРСОВОЕ
И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО**

Ж.Р. Есламғалиев¹, Г.Г. Нурахметова^{1*}, Д.Ә. Әбділда²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қонаев Университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: nurahmetova.2017@gmail.com

ЖЕР УЧАСКЕСІ ПАЙДАЛАНУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жер қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздіктің маңызды құрамдас бөлігі, өйткені ол экожүйенің тұрақтылығын да, азық-түлік қауіпсіздігін де қарастырады. Бұл мақалада жер ресурстарын қорғау саласындағы Қазақстан Республикасының алдында тұрған негізгі мәселелер қарастырылған, ағымдағы міндеттер талданған және жер қауіпсіздігін қамтамасыз ету тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар берілген.

Заң әдебиеттерінде жерді пайдалану субъектісі немесе басқаша айтқанда шаруашылық қызмет объектісі туралы түсініктер аз. Қазақстанда жер меншік ретінде және жер заңдарында белгіленген онымен байланысты құқықтар жер пайдалануға жатады. Жерді пайдалану заңнамасы тек жер құқығы ғана емес, сонымен қатар әртүрлі құқық салаларының өзара әрекетінің нәтижесі, осылайша пәнаралық сипатқа ие.

Бұл мақала жерді пайдалану объектісі ретінде қарастырады және оның қауіпсіздігіне қатысты негізгі мәселелерді көрсетеді. Ол жерді пайдалану мен қорғауды реттейтін құқықтық нормаларды, жер қауіпсіздігіне әсер ететін экологиялық факторларды, рұқсатсыз кіру мен заңсыз құрылысқа байланысты әлеуметтік мәселелерді қамтиды. Топырақтың тозуы, жерді басып алу, мүлтік даулар тәуекелдері талданады. Жерді ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ету үшін тиімді құқықтық және әкімшілік шаралардың қажеттілігі атап өтілді. Ұсыныстарда қадағалауды күшейту, халықтың хабардарлығын арттыру, жер заңнамасының орындалуын күшейту бар. Мақала жер саясатын дамытуды қолдауға және жерді мақсатсыз пайдаланумен байланысты тәуекелдердің алдын алуға бағытталған.

Түйін сөздер: жер қауіпсіздігі, Қазақстан Республикасы, Жер ресурстарын басқару, экология, азық-түлік қауіпсіздігі.

Zh.R. Eslyamgaliev¹, G.G. Nurakhmetova^{1*}, D.A. Abdilda²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Kunaev University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: nurahmetova.2017@gmail.com

Land plot as an object of use and problems of its safety

Land security is a crucial component of national security, as it addresses both ecosystem sustainability and food security. This article examines the key issues facing the Republic of Kazakhstan in the area of land resource protection, analyzes current challenges, and offers recommendations for improving the effectiveness of land security.

The legal literature provides little insight into the subject of land use, or, in other words, the object of economic activity. In Kazakhstan, land, as property, and the associated rights defined by land legislation are subject to land use. Land use legislation is not only land law but also the result of the interaction of various branches of law, thus having an interdisciplinary nature.

This article examines land as a use object and highlights key issues related to its security. It covers legal norms governing land use and protection, environmental factors affecting land security, and social issues associated with unauthorized access and illegal construction. The risks of soil degradation, land seizure, and property disputes are analyzed. The need for effective legal and administrative measures to ensure sustainable use and protection of land is emphasized. Recommendations include strengthening oversight, raising public awareness, and more stringent enforcement of land legislation. The article aims to support the development of land policy and prevent risks associated with improper land use.

Keywords: land security, Republic of Kazakhstan, land management, ecology, food security.

Ж.Р. Есламғалиев¹, Г.Г. Нурахметова^{1*}, Д.А. Абдилда²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Кунаева, Алматы, Казахстан

*e-mail: nurahmetova.2017@gmail.com

Земельный участок как объект пользования и вопросы его безопасности

Земельная безопасность является одной из важнейших составляющих государственной безопасности, поскольку она затрагивает как вопросы устойчивости экосистемы, так и вопросы обеспечения продовольственной безопасности. В данной статье рассматриваются основные проблемы, с которыми сталкивается Республика Казахстан в области защиты земельных ресурсов, анализируются современные вызовы, а также предлагаются рекомендации для повышения эффективности земельной безопасности.

В правовой литературе практически не освещен вопрос об объекте использования земельного участка или, другими словами, об объекте экономической деятельности. В Казахстане земля, как собственность, и связанные с ней права, определённые земельным законодательством, являются предметом землепользования. Законодательство о землепользовании – это не только земельное право, но и результат взаимодействия разных отраслей права, то есть имеет межотраслевой характер.

В данной статье рассматривается земельный участок как объект пользования и выделяются основные вопросы его безопасности. Освещаются правовые нормы, регулирующие использование и охрану земли, экологические факторы, влияющие на безопасность участка, а также социальные проблемы, связанные с несанкционированным доступом и незаконным строительством. Анализируются риски деградации почвы, захвата территории и споров о праве собственности. Подчеркивается необходимость внедрения эффективных правовых и административных мер для обеспечения устойчивого использования и защиты земельных участков. В качестве рекомендаций предлагается усиление контроля, повышение информированности населения и более жесткое применение земельного законодательства. Статья направлена на поддержку развития политики в области земельных отношений и предотвращение рисков, связанных с неправильным использованием земли.

Ключевые слова: земельная безопасность, Республика Казахстан, управление земельными ресурсами, экология, продовольственная безопасность.

Кіріспе

Арнайы әдебиеттерде «жер учаскесі» заңды ұғымы жер құқығы үшін өте маңызды екендігі бірнеше рет айтылған. Жер учаскесінің жер қатынастарының объектісі ретіндегі тұжырымдамасы жер қатынастарын реттеудің негізі болып табылады. Алайда, ресейлік және қазақстандық заң ғылымында жер учаскесінің мәнін, оның негізгі сипаттамалары мен табиғатын жан-жақты сипаттайтын біртұтас, жан-жақты тұжырымдама әлі жоқ. Бұл маңызды терең тамыры бар алшақтық.

Бұл жағдайдың негізгі себебі-жерді реттеу саласындағы мемлекеттік саясаттың кемшіліктері. Нақты, дәйекті және ұзақ мерзімді стратегияның болмауы, сондай-ақ жер және азаматтық заңнаманы дамытудағы сәйкессіздік жер учаскесін бөлшектелген және қарама-қайшы түсінуге әкелді. Сәйкессіздік нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыруға және жетілдіруге бірыңғай әдіснамалық тәсілдердің болмауында да

көрінеді, бұл жер пайдаланушылар үшін құқық қолдану мен құқықтық белгісіздіктің болжанбауына әкеледі.

Жер учаскесін құқықтық қатынастар объектісі ретінде анықтаудағы бұлыңғырлық жер құқығы ғылымының өзінің болжамды функциясын орындау мүмкіндігін айтарлықтай шектейді. Жер қатынастарының дамуын тиімді болжау, әлеуетті сандық және сапалық өзгерістерді бағалау мүмкін емес, егер осы қатынастар құрылатын Объектінің нақты және бірыңғай көрінісі болмаса. Бұл әсіресе өзгерістердің жоғары динамикасымен сипатталатын және тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін сенімді ғылыми негізделген болжамдарды қажет ететін заманауи жер заңнамасы үшін өте маңызды.

Жер учаскесін жеткілікті анық анықтамаумен байланысты проблемалар Қазақстанның жер құқығындағы құрылымдық өзгерістермен және жер қатынастарын реттеудің оңтайлы моделін іздеумен тығыз байланысты. Қолданыста-

ғы зерттеулер негізінен меншік құқығы объектісі ретінде жер учаскесін талдауға бағытталған біржақты сипатқа ие. Заңнамада көзделген иелену, билік ету және пайдалану мәселелері басты назарда болады. Сонымен қатар, маңызды аспект-жер учаскесі пайдалану объектісі ретінде, экономикалық қызметтің құралы және факторы ретінде-көбінесе жеткілікті зерттелмеген және тиісті назар аударылмаған.

Кенестік кезеңде жерді пайдаланудың ұжымдық сипатына қарамастан, жер учаскесінің өзіндік, ерекше көрінісі болды. Алайда, бұл көзқарас қазіргі әлемнің күрделі экономикалық және әлеуметтік шындықтарын толық ескермеді, мұнда жер учаскелері өндіріс құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар инвестициялау объектісі, сауда объектісі және қорғалатын табиғи орта элементі ретінде әрекет етеді.

Демек, жер учаскесін зерттеуге оның барлық алуан түрлі функциялары мен аспектілерін ескеретін кешенді тәсілді әзірлеу қажет. Бұл тәсіл құқықтық, экономикалық, экологиялық және геодезиялық білімді біріктіретін пәнаралық талдауға негізделуі керек. Құқықтық нормаларды да, жерді пайдалану тәжірибесін де, жер қатынастарын реттеудегі халықаралық тәжірибені де ескеру қажет. Тек осы жағдайда ғана жер қатынастарының объектісі ретінде жер учаскесінің барабар моделін құруға және жер нарығын тиімді және әділ реттеуді қамтамасыз етуге болады. Бұл экономика мен әлеуметтік саланың тұрақты дамуына ықпал ететін жер құқықтық қатынастарының ашық және болжамды жүйесін құруға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, Бірыңғай тұжырымдаманы әзірлеу құқықтық реттеудің сапасын арттыруға, Жер учаскелерімен байланысты даулар мен қақтығыстар санын азайтуға және жер пайдаланушылардың құқықтарын қорғауды жақсартуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ климаттық өзгерістердің және басқа да жаһандық факторлардың жер ресурстарына әсерін ескеру және осы өзгерістерге бейімделу тетіктерін әзірлеу қажет. Жалпы, жер учаскесін жер қатынастарының объектісі ретінде зерттеуге кешенді көзқарас қоғамның тұрақтылығы мен өркендеуін қамтамасыз ету үшін қажетті шарт болып табылады. Жер-ұлттың өмір сүруін, оның азық-түлік және экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі ресурсы. Қазақстан Республикасында Орталық Азияның ірі мемлекеттерінің бірі ретінде Жер ресурстары экономика мен әлеуметтік өмірде орталық рөл атқарады. Жер қауіпсіздігінің негізгі қатерлері жердің

деградация процестері, климаттың өзгеруі, Жер ресурстарын тиімсіз пайдалану, сондай-ақ жер қатынастарын құқықтық реттеуге байланысты проблемалар болып табылады.

Жер қауіпсіздігінің құқықтық аспектілері жер ресурстарын пайдаланудың тұрақтылығын қамтамасыз етуде және экожүйелерді қорғауда шешуші орын алады. Қазақстан Республикасында құқықтық саладағы қазіргі проблемалар жерді ұтымды пайдалану және оның қауіпсіздігін сақтау процестеріне айтарлықтай кедергі келтіруі мүмкін.

Материалдар мен әдістер

Мақалада Қазақстанда жер пайдалану құқығының тетіктеріне талдау жүргізілді. Жерді қауіпсіз пайдалану мәнін анықтай отырып, автор әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету, экономиканы дамытудың тиісті деңгейіне жету әрекеттері қайта бөлу рөліне арналмауы керек, бірақ нарықтық экономиканың жағымсыз белгілерінің алдын алуға бағытталуы керек екенін атап өтеді. Жер қауіпсіздігі мемлекеттік қауіпсіздіктің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, өйткені ол экожүйенің тұрақтылығын да, азық-түлік қауіпсіздігін де қарастырады.

Мақаланың әдіснамалық негізін логикалық талдау, догматикалық, формальды-құқықтық, дедукциялық, синтез және тағы басқа әдістер құрайды.

Әдеби шолу

Сергей Алексеев құқықтық қатынастардың объектілері немесе басқаша айтқанда, субъективті құқықтардың объектілері Заңның реттеуіне жататын әлеуметтік қатынастардың алуан түрлілігін көрсететін әртүрлілігімен ерекшеленетінін атап өтті. Оның пікірінше, құқықтық қатынастардың салалық ерекшеліктерін ескеру объектінің ғылыми дамуының негізгі шарты болып табылады (Алексеев 1980).

Сондай-ақ, өзінің арнайы зерттеуінде құқықтық қатынастар объектісінің мәселесіне назар аударған А.П. Дудиннің тұжырымын атап өткен жөн: ол құқықтық қатынастар объектісін түсіну біздің құқықтың өзін түсінумен тығыз байланысты деп санайды (Дудин 1975).

Жер учаскесін жылжымайтын мүлік объектісі ретінде қарастыратын заманауи зерттеулер көбінесе жер қатынастарының салалық нюанс-

тары тұрғысынан оның ерекшеліктерін талдауға жеткілікті назар аудармайды.

Кейбір жағдайларда авторлар жер учаскесі нысанасы болып табылатын құқықтық қатынастардың шекараларын анықтайтын өлшемдерді ашпайды.

Орталық ғылыми ұғымдарды анықтау үшін олар тек сыртқы, ұқсас құбылыстардың жиынтығын көрсету үшін жеткіліксіз; олардың сыртқы ұқсастығы ғана емес, жалпы заңдылықтардың болуы да маңызды.

Жер учаскесін пайдалану объектісі ретінде жіктемес бұрын, жерді пайдалану қатынастарының ерекшеліктерін нақтылау қажет.

Н. Ю. Чаплин: «жер заңнамасы шеңберінде жермен байланысты қатынастарды құқықтық реттеу жерді тіршіліктің негізі ретінде де, қоғамдық домен ретінде де пайдалануға және қорғауға бағытталған нормалармен шектелуі керек. Жерді пайдалану оның аумақтарын өмір сүру және қызмет түрлері үшін пайдалануды қамтиды. Демек, жерді пайдалану барлық жерлерді экономикалық айналымға барынша тиімді тартумен және оларды ұтымды пайдаланумен қатар жүруі керек» (Чаплин 2018).

Ол: «...азаматтық құқықтық қатынастар жер туралы табиғи ресурс ретінде емес, оны құқықтық категория деп атауға мүмкіндік беретін белгілі бір қасиеттерге ие жер туралы туындайды. Жер, табиғи ресурс ретінде немесе заңда анықталғандай, «тиісті аумақта тұратын халықтардың игілігі» дәл осы дәрежеде жер құқығының мәні болып қала беруі керек.

Осылайша, Азаматтық құқық ғылымының өкілдері бір жағынан жерді табиғи ресурс ретінде пайдалану қатынастарына, екінші жағынан жер учаскелеріне байланысты туындайтын мүлктік қатынастарға күрт қарама-қайшы келеді. Тако тәсілінің негізінде жер учаскесін жер құқығы объектілерінен және, тиісінше, жер құқығы нысанасынан мүлктік қатынастардан «алу» идеясы жатыр.

Осылайша, Азаматтық құқық ғылымының өкілдері бір жағынан жерді табиғи ресурс ретінде пайдалану қатынастарына, екінші жағынан жер учаскелеріне байланысты туындайтын мүлктік қатынастарға күрт қарама-қайшы келеді. Мұндай тәсілдің негізінде жер учаскесін жер құқығы объектілерінің арасынан және, тиісінше, жер құқығы нысанасынан мүлктік қатынастарды «алу» идеясы жатыр.

Егер сіз Азаматтық құқық ғылымының өкілдерінің позициясына тұрсаңыз, онда сіз сұраққа

жауап беруіңіз керек: жерді жеке құқық субъектілері арасында табиғи ресурс ретінде бөлмей, «барлық жерлерді экономикалық айналымға тиімді тартуға және оларды ұтымды пайдалануға» қалай қол жеткізуге болады?

Жердің экологиялық және экономикалық сипаттамаларын бір объектіде – жер учаскесінде біріктіретін жердің көп қырлылығы, өркениеттер оның көп бөлігін объектіге немесе көп объективтілікке қарсы қояды, егер оны тұтас нәрсе ретінде ұсынса, жер учаскесін пайдалану объектісі ретінде «бөлуге» болады деп есептейді. «құрамдас бөліктер», олардың әрқайсысы тәуелсіз құқық объектісі болып табылады, және заңнаманың әртүрлі салалары.

Жер учаскесінің азаматтық айналымға «белгіленген шекаралары бар жер беті» түрінде, жерден «белгіленген шекаралары жоқ беттер» ретінде енгізілуі объектінің физикалық табиғатының сипаты үшін маңызды емес.

О. И. Крассов бұл мәселе бойынша мынаны дұрыс байқады: «жердің шекарасын белгілейтін қазықтар жерге соғылғаннан кейін, жердің бұл жекелендірілген бөлігі табиғи объект және табиғи ресурс ретінде өзінің қасиеттерін жоғалтпайды (Крассов 2017).

Жер заңнамасындағы азаматтық заңнамадан айырмашылығы, кеңестік кезеңдегідей, жер учаскелері тек құқық объектілері ретінде ғана емес, сонымен бірге өндіріс факторлары ретінде де қарастырылады, бұл жердің (жер учаскелерінің) табиғи ресурс ретіндегі біліктілігіне байланысты.

Келесі тараулар әлі де өзекті болып табылады: «Жер нақты көбею процесіне қатысады, тек белгілі бір қоғамдық нысанды қабылдап, біреудің меншігіне айналады. Бұл жерді өндіргіш күштердің нақты элементіне айналдырудың қажетті алғышарты және қоғамдық көбею процесінде жерді нақты пайдаланудың қажетті сәті.

Жерді өнімді пайдалану оның адамдар арасында бір немесе басқа бөлінуін болжайды, нәтижесінде жер аумағы белгілі бір адамдардың билігінде болады, олардың ерік – жігерінің көріну объектісіне айналады».

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, «жер учаскесі» және «табиғи ресурс» сияқты ұғымдарды қарама – қарсы қою үшін ешқандай негіз жоқ, өйткені олар бірдей құбылыстардың әртүрлі жақтарын (аспектілерін) сипаттайды.

Жер учаскесінің табиғи ресурс ретіндегі біліктілігі жер учаскелерінің кімге және қандай құқыққа жататынына қарамастан, оларды пай-

далануға байланысты өндірістік қатынастарға мемлекеттік араласу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

«Табиғи ресурс» ұғымымен жұмыс жасай отырып, заң шығарушы Жердің табиғи қасиеттерін және оны пайдаланудың экономикалық сипатын ескере отырып, жер учаскелерін пайдалану шектерін анықтайды.

Талқылау және нәтижелер

1. Қазақстандағы жер қауіпсіздігінің заманауи мәселелері

1.1. Жердің деградациясы

Негізгі қауіптердің бірі-жердің деградациясы, соның ішінде шөлейттену, эрозия және тұздану процестері. Дүниежүзілік банктің деректеріне сәйкес, Қазақстан жерінің 30% – дан астамы шөлейттену процестеріне бейім. Бұл бақылаусыз жайылымға, ауылшаруашылық жерлерін игеруге және климаттың өзгеруіне байланысты. Дала мен шөлейт аймақтар бұл процестерге әсіресе осал, бұл ауылшаруашылық өндірісінің төмендеуіне және экологиялық жағдайдың нашарлауына әкеледі.

1.2. Жер ресурстарын басқарудың тиімділігінің жеткіліксіздігі

Қазақстандағы жер ресурстарын басқару жүйесі құқықтық реттеудің жеткіліксіздігі, сыбайлас жемқорлық және әртүрлі мемлекеттік органдардың іс-қимылдарының сәйкес келмеуі сияқты бірқатар проблемаларға тап болады. Бұл жерді тиімді пайдалануға, экожүйелерді қорғауға және биоәртүрлілікті сақтауға кедергілер тудырады.

1.3. Экологиялық қауіптер және климаттың өзгеруі

Климаттың өзгеруі жердің жағдайына да айтарлықтай әсер етеді. Температураның жоғарылауы, жауын-шашынның азаюы және ауайының күрт өзгеруі топырақтың деградациясына және оның құнарлылығының төмендеуіне ықпал етеді. Қазақстанда аграрлық аудандар климаттың өзгеруіне ерекше сезімтал, бұл елдің азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

2. Жер қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі шаралар

2.1. Заңнамалық және нормативтік өзгерістер

Жер ресурстарын қорғаудың бірыңғай жүйесін құру мақсатында жер қатынастары саласындағы заңнаманы жаңғырту қажет. Климаттың өзгеруі мен экожүйелердің деградациясы жағдайында жерді пайдалануды реттейтін заңнаманы

қабылдау маңызды қадам болып табылады. Сондай-ақ, жерді теріс пайдалану мен алыпсатарлықтан, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық тәжірибелерінен қорғау тетігін құру маңызды.

2.2. Тұрақты егіншілік әдістерін енгізу

Ауыл шаруашылығының тұрақтылығын арттыру үшін агроорман шаруашылығы, химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтерді пайдалануды азайту, суды үнемдеу және топырақты қорғау технологияларын жақсарту сияқты тұрақты егіншілік әдістерін белсенді енгізу қажет. Экологиялық таза ауылшаруашылық тәжірибелерін дамыту топырақ сапасын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар ауылшаруашылық өнімділігін арттыруға да ықпал етеді.

2.3. Жердің жай-күйін мониторингілеу және бағалау жүйесін құру

Жер қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды қадамдарының бірі Жер ресурстарын мониторингілеу жүйесін құру болып табылады. Бұл деградация қатерлерін жедел анықтауға және олардың алдын алу үшін қажетті шараларды қабылдауға мүмкіндік береді. Жер мен ормандардың жай-күйін бақылау үшін спутниктік технологияларды тиімді пайдалануды жолға қою маңызды.

2.4. Халыққа білім беру және ақпараттандыру

Жер ресурстарын қорғаудың маңыздылығы туралы халық пен фермерлер арасында хабардарлық деңгейін арттыру маңызды аспект болып табылады. Экологиялық тұрақты тәжірибеге бағытталған білім беру бағдарламалары мен курстарын дамыту хабардарлық деңгейін арттыруға және жерді пайдалануға деген көзқарасты өзгертуге көмектеседі.

3. Перспективалар мен ұсыныстар

Қазақстанның тұрақты дамуы үшін жер қауіпсіздігін жақсартуға назар аудару қажет. Жердің деградациясы, климаттың өзгеруі және жер ресурстарын тиімді пайдалану мәселелерін шешудің кешенді тәсілдерін әзірлеу маңызды. Сондай-ақ тәжірибе алмасу және экологиялық тұрақты технологияларға инвестициялар тарту үшін халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты күшейту қажет.

4.1. Жер қатынастарын тиімсіз реттеу

Негізгі құқықтық проблемалардың бірі-жер қатынастарын реттеудің бірыңғай және кешенді жүйесінің болмауы. Қазақстанда жер иелену мен жерді пайдаланудың әртүрлі аспектілерін реттейтін көптеген нормативтік актілер бар, бірақ олар көбінесе бір-бірімен үйлестірілмейді. Бұл функциялардың қайталануына, құқықтық

реттеудегі олқылықтарға, сондай-ақ жер ресурстарын тиімді басқаруды қиындататын құқықтық белгісіздікке әкеледі.

Мысалы, нормативтік актілерде жерді заңсыз иеліктен шығарудан қорғау тетіктері әрдайым нақты жазыла бермейді, сондай-ақ жер туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершіліктің барабар шаралары қарастырылмаған. Бұл құқықтық белгісіздік сыбайлас жемқорлыққа, жермен алыпсатарлыққа және басқа да теріс қылықтарға жағдай жасайды.

4.2. Жерді жекешелендіру және жер туралы алыпсатарлық

Жерді жекешелендіру және жер алыпсатарлығы мәселесі Қазақстанның құқықтық саласындағы ең өткір мәселелердің бірі болып табылады. Жерді жекешелендіру туралы заңнама, оның соңғы онжылдықтардағы дамуына қарамастан, әлі де көптеген сұрақтар туғызуда. Ұзақ мерзімді жалдау немесе сату үшін жерді бөлудің қатаң критерийлерінің болмауы көбінесе жерді тиімді пайдаланатындардың қолына емес, оларды қайта сата алатындардың қолына береді, соның арқасында жаппай жер алыпсатарлығы пайда болады.

Ауыл шаруашылығы жерлерін жекешелендіру, әдетте, олардың экожүйелік функциясын сақтау жөніндегі қатаң шарттармен немесе тозған аумақтарды қалпына келтіру жөніндегі міндеттемелермен сүйемелденбейді. Бұл жерді пайдаланудың ұзақ мерзімді тұрақтылығына қауіп төндіреді, сонымен қатар табиғи экожүйелерге зиян келтіреді, өйткені көбінесе жер экологиялық талаптарды ескермей коммерциялық мақсатта пайдаланылады.

4.3. Жерге иелік етудегі экологиялық стандарттардың жеткіліксіз сақталуы

Қазақстанның жер заңдары әрдайым экологиялық стандарттардың сақталуына кепілдік бермейді, бұл жер қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Елде экологиялық саясат пен жерге иелік ету мен жерді пайдаланудың нақты тәжірибесі арасында сәйкессіздік бар. Мысалы, заңнамалық актілер деңгейінде тозған жерлерді қалпына келтіруге қойылатын талаптар іс жүзінде бекітілмеген, бұл олардың одан әрі нашарлауына әкеледі.

Сонымен қатар, батпақты немесе су қорғау аймақтары сияқты экологиялық осал жерлерді қорғаудың құқықтық механизмдері әлсіз болып қала береді. Табиғи ресурстарды қорғауды реттейтін арнайы ережелер болғанымен, олар көбінесе орындалмайды немесе бұзушылықтармен орындалады.

4.4. Жер кадастры жүйесінің тиімсіздігі

Тағы бір маңызды құқықтық мәселе-жер кадастрының тиімсіз жүйесі. Қазақстанда кадастрлық есепке алу жүйесі енгізілгенімен, оның деректерді өзектендіруде және олардың қолжетімділігінде елеулі проблемалары бар. Бұл жер ресурстарының нақты жағдайын бағалауды қиындатады және жер құқығына қатысты заңды дауларға әкеледі.

Жерді пайдалануды есепке алу және бақылау үшін құқықтық құралдар жеткіліксіз әзірленді, бұл жер ресурстарын қорғау мен қалпына келтірудің кешенді жүйесін енгізуге кедергі келтіреді. Жергілікті өзін-өзі басқару деңгейінде кадастр деректерін пайдалану үшін нақты жауапкершілік жоқ, бұл жердің жай-күйін бақылауды ұйымдастыруда қосымша қиындықтар туғызады.

4.5. Сыбайлас жемқорлық және жер мәселелерінде ашықтықтың болмауы

Сыбайлас жемқорлық Қазақстандағы Жер қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін елеулі құқықтық кедергілердің бірі болып табылады. Жер мәселелері, әсіресе ауылдық жерлерде, көбінесе объективті және ашық процедуралар негізінде емес, көлеңкелі схемалар мен әкімшілік ресурс арқылы шешіледі. Бұл жерді заңсыз басып алуға, ашық емес мәмілелерге, сондай-ақ елдегі құқықтық ахуалдың нашарлауына әкеледі.

Мысалы, құрылысқа немесе ауыл шаруашылығына жер бөлу процесі кейде азаматтарды жер құқығынан айыратын құжаттармен айлашарғы жасаумен бірге жүреді. Құқықтық жүйе әрдайым жер иелері мен пайдаланушылардың құқықтарын осындай бұзушылықтардан тиімді қорғай алмайды.

5. Құқықтық реформалардың болашағы

Қазақстанда Жер ресурстарын басқарудың тұрақты және қауіпсіз жүйесін қамтамасыз ету үшін бірқатар құқықтық реформалар жүргізу қажет. Бұл бағыттағы негізгі шаралар:

1. Жер қатынастарын реттейтін бірыңғай нормативтік-құқықтық база құру. Жер иелену мен жерді пайдалануға қатысты барлық заңнамалық актілер бір-біріне және халықаралық стандарттарға сәйкес келтірілуі керек.

2. Алыпсатарлықты және жерді бақылаусыз пайдалануды болдырмау үшін жерді жекешелендіру мен жалға алуды бақылауды күшейту. Сондай-ақ жердің экожүйелік функцияларын сақтау бойынша қатаң міндеттемелер белгілеу маңызды.

3. Жер кадастрын жақсартуды және геоақпараттық жүйелер (ГАЗ) және спутниктік де-

рекетер сияқты заманауи технологиялар арқылы жердің жай-күйін бақылауды қоса алғанда, Жер ресурстарын мониторингілеудің тиімді жүйесін әзірлеу және енгізу.

4. Жерді пайдаланумен байланысты экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті күшейту және фермерлер мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын қоса алғанда, халықтың құқықтық хабардарлығын арттыру.

5. Жерге меншік құқығын қорғау жүйесін жаңғырту, Жер мәселелеріндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту және жер иелену мен жерді пайдалану процесінде ашықтық деңгейін арттыру.

Қорытынды

Қазақстанның жер қауіпсіздігі заңнамадан бастап экологиялық қауіпсіз технологияларды іс жүзінде қолдануға дейінгі барлық деңгейлерде кешенді тәсіл мен белсенді іс-қимылды талап етеді. Мемлекеттің, бизнестің және азаматтардың үйлестірілген күш-жігері ғана жер ресурстарының ұзақ мерзімді сақталуын және елдегі ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз ете алады. Жер қауіпсіздігі тек ұлттық мүдделермен ғана шектелмей, Жаһандық экологиялық тұрақтылықпен тікелей байланысты екенін ескеру маңызды.

Елді пайдалану қатынастарының секторлық сипаттамалары және оның құқықтық ережелерінің ерекше белгілері «жылжымайтын мүлік» Азаматтық құқық тұжырымдамасын жер учаскесін пайдалану нысаны ретінде пайдаланбайды.

Landhandlung-пайдалану үшін реттелетін (жоспарланған) пайдалану шектеулері бар тұрақты өнім. Пайдалану шектеулерін анықтау

мемлекет жер учаскелерін жоспарлау және міндетті пайдалану қағидаттарына бағытталған қызметтің қолайлы түрін орындауға міндетті.

Жерді пайдалану саласындағы мемлекеттік және жеке мүдделерді теңестіру үшін провинциялық демонстрациялар шарттарына сәйкес жермен анықталған принциптер жаңа мазмұнға ие болуы керек.

Сонымен қатар, «бостандық – бұл жеке меншіктің өнімі және мұндай жүйені құрудың бастамасы емес» екенін түсіну маңызды. Сондай – ақ мынаны ескеру қажет: «жеке меншік пен бостандық, әсіресе жеке меншікте жүретін жер жағдайында, біз әдетте түсінгеннен гөрі өзара байланысты. Меншіктің бостандықпен байланысты көптеген қарама – қайшы тәсілдерін түсіну-неге біз Бостандық идеясынан немесе табиғи құқықтар тұжырымдамасынан бастай алмайтынымызды түсіну және одан жұмыс істейтін, моральдық тұрғыдан негізделген жеке меншік жүйесін құру. Мұндай жүйені құру үшін біз мүлдем басқа жерден бастауымыз керек, әр түрлі жолдарды қарастыруымыз керек-жеке меншік жалпы игілікке ықпал ете алады»

Құқықтық проблемалар Қазақстан Республикасында жер ресурстарының орнықтылығын қамтамасыз ету жолындағы аса маңызды кедергі болып табылады. Меншік иелерінің құқықтарын қорғауға және жерді ұтымды пайдалануға бағытталған жер заңнамасының тиімді жүйесін әзірлеу және енгізу елдегі жер қауіпсіздігінің деңгейін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Құқықтық, экологиялық және экономикалық шараларды қамтитын кешенді тәсіл ғана Қазақстанның жер ресурстарының ұзақ мерзімді перспективада сақталуын және ұтымды пайдаланылуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

- Алексеев С. С. Об объекте права и правоотношения // Вопросы общей теории советского права: сб. ст. / под ред. проф. С. Н. Братуся. М.: Госюриздат, 1960. С. 284–308.
- Дудин А. П. Объект правоотношения (вопросы теории). Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. 81 с.
- Kim A. Otsenka vozdeystviya izmeneniy klimata na zemledelie Kazakhstana. 2021.
- Краснов О. И. Земельное право: учебник. М.: Норма: ИНФРА-М, 2017. 560 с.
- Kazakhstan Updates Forest Law to Boost Eco-Tourism, Climate Response. 2025. URL: <https://astanatimes.com/2025/07/kazakhstan-updates-forest-law-to-boost-eco-tourism-climate-response/>
- Чаплин Н. Ю. Понятие и особенности земельного участка как объекта гражданских прав // Журнал российского права. 2018. № 8. С. 155–161. DOI: 10.12737/art_2018_8_15.
- Sax J. Property rights and the economy of nature: understanding Lucas v. South Carolina coastal council // Stanford Law Review. 1993.
- Shibata B. Land-Use Law in the United States and Japan: A Fundamental Overview and Comparative Analysis // 10 Wash. U. J. L. & Pol'y 161 (2002). URL: http://openscholarship.wustl.edu/law_journal_law_policy/vol10/iss1/7
- Williams N., Jr., & Taylor J. M. American Land Planning Law. URL via Thomson Reuters.

Всемирный банк. Экологические угрозы и проблемы устойчивости земельных ресурсов. 2019.

Забельшенский А. А. Земля – объект права собственности и объект хозяйства // Правовые вопросы рационального использования природных ресурсов СССР и некоторые проблемы колхозного права: сб. учен. тр. Свердловск. 1973. Вып. 26. С. 5–19.

Government develops comprehensive approaches and systemic measures in land relations. URL: <https://primeminister.kz/en/news/government-develops-comprehensive-approaches-and-systemic-measures-in-land-relations-27419>

Kazakhstan Land Code (English translation). URL: https://www.cawater-info.net/bk/land_law/files/kz_land_code_e.pdf

Министерство экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан. Стратегия устойчивого использования земельных ресурсов. 2023.

Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan. Strategy for Sustainable Use of Land Resources. 2023.

Adilet, правовая база Казахстана. URL: <https://adilet.kz>

References

Alekseev S. S. Ob obekte prava i pravootnosheniya [On the Object of Law and Legal Relations] // Voprosy obshchey teorii sovetskogo prava: sb. st. / pod red. prof. S. N. Bratusya. M.: Gosyurizdat, 1960. S. 284–308.

Dudin A. P. Ob'ekt pravootnosheniya (voprosy teorii) [Object of Legal Relations (theoretical questions)]. Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta, 1980. 81 s.

Kim A. (2021). Otsenka vozdeystviya izmeneniy klimata na zemledeliye Kazakhstana. Assessment of Climate Change Impact on Agriculture in Kazakhstan.

Krassov O. I. Zemel'noe pravo: uchebnik. [Land Law: Textbook.]. M.: Norma: INFRA-M, 2017. 560 s.

Kazakhstan Updates Forest Law to Boost Eco-Tourism, Climate Response. (2025) Kazakhstan Updates Forest Law to Boost Eco-Tourism, Climate Response. <https://astanatimes.com/2025/07/kazakhstan-updates-forest-law-to-boost-eco-tourism-climate-response/>

Chaplin N. Yu. Ponyatie i osobennosti zemel'nogo uchastka kak ob'ekta grazhdanskikh prav // Zhurnal rossiyskogo prava. 2018. № 8. S. 155–161. DOI: 10.12737/art_2018_8_15. Chaplin N. Yu. // Journal of Russian Law. 2018. No. 8. P. 155–161.

Sax J. Property rights and the economy of nature: understanding Lucas v. South Carolina coastal council // Stanford Law Review. 1993 [Electronic resource]. Access via Thomson Reuters information-analytical system.

Shibata B. Land-Use Law in the United States and Japan: A Fundamental Overview and Comparative Analysis // 10 Wash. U. J. L. & Pol'y 161 (2002). URL (accessed 14.07.2019): http://openscholarship.wustl.edu/law_journal_law_policy/vol10/iss1/7

Shibata B. Land-Use Law in the United States and Japan: A Fundamental Overview and Comparative Analysis.

Williams N., Jr. and John M. Taylor. American Land Planning Law [Electronic resource]. Access via Thomson Reuters information-analytical system. Williams N., Jr. and John M. Taylor. American Land Planning Law.

Vsemirnyy bank. (2019). Ekologicheskiye ugrozy i problemy ustoichivosti zemel'nykh resursov. The World Bank. (2019). Environmental Threats and Sustainability Issues of Land Resources.

Zabelyshenskiy A. A. Zemlya – ob'ekt prava sobstvennosti i ob'ekt khozyaystva [Land as Object of Property Rights and Economic Management] // Pravovye voprosy ratsional'nogo ispol'zovaniya prirodnnykh resursov SSSR i nekotorye problemy kolkhoznogo prava: sb. uchen. tr. Sverdlovsk. 1973. Vyp. 26. S. 5–19.

Government develops comprehensive approaches and systemic measures in land relations. Government develops comprehensive approaches and systemic measures in land relations. <https://primeminister.kz/en/news/government-develops-comprehensive-approaches-and-systemic-measures-in-land-relations-27419>

Kazakhstan Land Code (English translation) Kazakhstan Land Code (English translation). https://www.cawater-info.net/bk/land_law/files/kz_land_code_e.pdf

Ministerstvo ekologii, geologii i prirodnnykh resursov Respubliki Kazakhstan. (2023). Strategiya ustoichivogo ispol'zovaniya zemel'nykh resursov.

Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan. (2023). Strategy for Sustainable Use of Land Resources.

Adilet legal database of Kazakhstan laws. Adilet legal database of Kazakhstan laws. <https://adilet.kz>

Авторлар туралы мәлімет:

Есламғалиев Жақсылық Русланұлы – заң ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhaqsyluq.qazaq@gmail.com);

Нурахметова Гульмира Галиевна (автор-корреспондент) – заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nurahmetova.2017@gmail.com);

Әбділда Диляна Әділқызы – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор направления «Право» Университета Кунаева (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: a.dilyana@mail.ru).

Information about authors:

Yeslamgaliev Zhaksylyk Ruslanuly – master of Law, Doctoral Candidate at Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhaqsilyq.qazaq@gmail.com);

Nurakhmetova Gulmira Galievna (corresponding-author) – candidate of Law, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurahmetova.2017@gmail.com);

Abdilda Dilyana Adilovna – candidate of legal sciences, associate professor of “Law” department at Kunaeva University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: a.dilyana@mail.ru).

Сведения об авторах:

Есламғалиев Жаксылық Русланұлы – магистр юридических наук, докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: zhaqsilyq.qazaq@gmail.com);

Нурахметова Гульмира Галиевна (корреспондент-автор) – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: nurahmetova.2017@gmail.com);

Әбділда Дияна Әділқызы – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор направления «Право» Университета Кунаева (Алматы, Казахстан, e-mail: a.dilyana@mail.ru).

Тіркелді: 9 сәуір 2025 жыл

Қабылданды: 10 маусым 2025 жыл

5-бөлім
**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС**

Section 5
**CRIMINAL LAW
AND CRIMINAL PROCEDURE**

Раздел 5
**УГОЛОВНОЕ ПРАВО
И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС**

С. Әділғазы*, Н.К. Амиров, К.Н. Айдарханова

Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: serikhan@mail.ru

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ЖӨНІНДЕГІ ЗАҢНАМАСЫНА ҚҰҚЫҚТЫҚ МОНИТОРИНГ ЖҮРГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сыбайлас жемқорлық мемлекеттің және қоғамның дамуына кедергі келтіретін құқықтық мәселе болып табылады. Мемлекеттің міндеті – сыбайлас жемқорлықтың мемлекетпен қоғамның дамуына теріс әсерін азайту. Бұл мақалада Қазақстан мен шетелдердің сыбайлас жемқорлықпен күреске қатысты бірқатар мәселелер зерттеледі. Авторлар Қазақстан Республикасының және шетелдердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы қылмыстық және өзге де заңнамасын талдайды. Әр мемлекет сыбайлас жемқорлықпен күрестің өз жолын таңдайды, мұның көп бөлігі қылмыстық және әкімшілік заңнаманың даму деңгейіне, қоғамның сыбайлас жемқорлықпен күреске қаншалықты қатысатынына, құқықтық сана деңгейіне және мемлекеттік қызметшілердің өздеріне байланысты. Сыбайлас жемқорлықпен тиімді күресіп жатқан шетелдер заңнамасы мен халықаралық құқықтық актілер үлкен қызығушылық тудырады, себебі олар тәжірибе алмасуға, қазақстандық құқықтық көзқарасты қайта бағалауға, сыбайлас жемқорлықпен күреске қатысты ұғымдар мен құқықтық нормаларды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы мен басқа да заңнамалық актілеріндегі тәсілдерді жетілдіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу нысаны – қылмыстық құқық саласындағы және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамасы. **Зерттеу пәні:** Қазақстан қоғамын әлеуметтік экономикалық жақсарту жағдайында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнама негізінде қылмыстық құқық саласындағы қолданыстағы заңдарға доктриналық мониторингті жүзеге асыру.

Зерттеудің мақсаты. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша дамыған шетел мемлекеттерінің моделін Қазақстанның қылмыстық құқық нормаларына енгізудің әдіснамалық негіздерін белгілеу. **Жұмыстың маңыздылығы.** Қылмыстық құқық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет саласында жекелеген олқылықтардың орнын толтырудан, ҚР ҚК жетілдіру мәселелері бойынша заң шығару қызметінде қолдану мүмкіндігінен тұрады.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, қылмыстық заңнама, қылмыстық жауапкершілік, жаза.

S. Adilgazy*, N.K. Amirov, K.N. Aydarkhanova

Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: serikhan@mail.ru

Issues of legal monitoring of anti-corruption legislation

Corruption is a problem on the way of development of the state and society. The task of the state is to reduce the negative impact of corruption on the development of the state and society. This article examines a number of issues related to combating corruption in Kazakhstan and foreign countries. The authors analyze the criminal and other legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries in the field of combating corruption. Each state chooses its own way of combating corruption, much depends on the level of development of criminal and administrative legislation, the degree of involvement of society in the fight against corruption, the level of legal awareness of society and civil servants themselves. The legislation of foreign countries that successfully counteract corruption, international legal acts in the field of combating corruption are of great interest in terms of adopting successful experience, rethinking the domestic approach in formulating the conceptual apparatus, legal norms and approaches to combating corruption in criminal law and other legislation of the Republic of Kazakhstan.

The object of the study- legislation in the field of criminal law and anti-corruption.

Subject of research. Implementation of doctrinal monitoring of current legislation in the field of criminal law using the example of legislation on combating corruption in the context of the socio-economic

Purpose of the study. The establishment of methodological foundations for the inclusion of the model of developed foreign states in the norms of criminal law of Kazakhstan on combating corruption.

The importance of work. It consists in filling certain gaps in the field of criminal law and anti-corruption activities, the possibility of applying conclusions and proposals in legislative activities on improving the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: anti-corruption, criminal law, criminal liability, punishment.

С. Адилгазы*, Н.К. Амиров, К.Н. Айдарханова

Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

*e-mail: serikhan@mail.ru

Вопросы правового мониторинга законодательства по противодействию коррупции

Коррупция является проблемой на пути развития государства и общества. Задача государства в том, чтобы уменьшить негативное влияние коррупции на развитие государства и общества. В данной статье исследуются ряд вопросов, связанных с противодействием коррупции в Казахстане и зарубежных странах. Авторы проводят анализ уголовного и иного законодательства Республики Казахстан и зарубежных стран в области противодействия коррупции. Каждое государство выбирает собственный путь борьбы с коррупцией, очень многое зависит от уровня развития норм уголовного и административного законодательства, степени вовлеченности общества в борьбу с коррупцией, уровня правосознания общества и самих государственных служащих. Законодательство зарубежных стран, которые успешно противодействуют коррупции, международные правовые акты в области борьбы с коррупцией представляют большой интерес в плане перенятия успешного опыта, переосмысления отечественного подхода в формулировании понятийного аппарата, правовых норм и подходов по противодействию коррупции в уголовном праве и ином законодательстве РК.

Объект исследования – законодательство в области уголовного права и по противодействию коррупции. Предмет исследования. Осуществление доктринального мониторинга действующего законодательства в области уголовного права на примере законодательства по противодействию коррупции в условиях социально-экономического развития казахстанского общества.

Цель исследования. **Установление** методологических основ включения в нормы уголовного права Казахстана модели развитых иностранных государств по противодействию коррупции. Значение работы состоит в восполнении отдельных пробелов в сфере уголовного права и антикоррупционной деятельности, возможности применения выводов и предложений в законотворческой деятельности по вопросам совершенствования УК РК.

Ключевые слова: противодействие коррупции, уголовное законодательство, уголовная ответственность, наказание.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйекте «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына жолдауында (<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659>) айтылған, инвестициялық ахуалды және бизнес жүргізуге қажетті ыңғайлы шарт-жағдай қалыптастыру үшін ең алдымен қазіргі таңда қолданыстағы құқықтық актілермен оның ішінде қылмыстық құқық саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі құқықтық актілер мен заңнамасының қолдану практикасының жай-күйін зерделеу арқылы оның тиімділігін бағалауда

құқықтық мониторинг жүргізу маңызды болып табылады.

Мемлекет басшысының жолдауда отандық инвестициялық ахуалды жағымды ету үшін берген біраз тапсырмаларын орындауда ең бірінші сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамасының мониторингін оның жай-күйін анықтауға және сапасын бағалауға, сондай-ақ қылмыстық қудалауға қатысты нормативтік құқықтық актілерді қабылдаудың уақтылығын, олардың орындалуына құқықтық баға беруден бастау керек.

Біріншіден, қолданыстағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамаға құқықтық мониторингтің мақсаты тұтастай алғанда заңнаманы жетілдіру және дамыту мақсатында заң шығару қызметі мен оның түпкілікті нәтижелері арасында сапалы жаңа тұрақты ақпараттық байланысты орнату болуы тиіс. Сон-

дықтан, қылмыстық құқық саласындағы заңнамасының тиімділігі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық нормаларды жүзеге асырудың нәтижесі мен мақсаты арасындағы байланыс болған кезде нақты жоспарланған нәтижеге жетуге болады.

Екіншіден, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамасының тиімділігіне құқықтық баға беру қажет. Құқықтық ғылыми еңбектерде «тиімділік»: оңтайлылық; дұрыстық; негізділік немесе орындылық деп әртүрлі ұғымдар арқылы түсініледі. Құқық нормасына қатысты тиімділік, сайып келгенде, ең алдымен қоғамның әлеуметтік жағдайына пайдалылық пен тұрақтылығын сақтауда маңызды көрсеткіш болып табылатын тиімділікпен байланысты.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу тақырыбын әзірлеу кезінде жалпы ғылыми, логикалық-семантикалық, тарихи-құқықтық, компаративтік әдістер, сондай-ақ қоғамдық құбылыстың құқықтық құбылысқа айналу процестерін зерттеуге және бағалауға диалектикалық көзқарас қолданылды. Зерттеудің арнайы әдістерінен басқа, қылмыстық құқық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет саласында жекелеген олқылықтардың орнын толтырудан, шетелдік моделін ғылыми негіздеу және ұтымды түсіндіру мақсатында отандық құқық жүйесінің де, шетелдердің немесе халықаралық ұйымдардың құқықтық қайнар көздерінің нормалары пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі таңда халықаралық ұйымдар мен әлем елдерінде қолданыстағы жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамасының тиімділік критерийлеріне бірыңғай көзқарас әлі анықталған жоқ, көптеген ғылыми анықтамаларда тиімділік нақты қол жеткізілген нәтиже мен оған қол жеткізу үшін тиісті шешім қабылданған мақсат арасындағы қатынас ретінде қарастырылады.

Қолданыстағы Қылмыстық кодекс Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқық актілердің баршаға бірдей танылған принциптері мен құқық нормаларына негізделген. Қазақстан Республикасы Конституциясының мен Қылмыстық кодекс нормалары арасында қайшылықтар болған жағдайда ҚР Конституцияның норма ережелерінің басымдылығын атап өтсек болады. Қазақстан Республи-

касы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары және Конституциялық Сотының Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасының құрамдас бөлігі болып табылады.

ҚР Қылмыстық кодексі қабылданғаннан бері көптеген өзгерістер мен толықтырулар жасалғаны белгілі. Бұл түсінікті, өйткені құқық – бұл динамикалық, сонымен қатар ашық жүйе, оның ішкі құрылымы мен байланыстары өзгеруі мүмкін. Қылмыстық кодекске енгізілген барлық өзгерістер мен толықтырулардың мақсаты ҚР қылмыстық заңнамасын жетілдіру болып табылатыны анық.

Қазіргі таңда жемқорлық бойынша қылмысты анықтау мен анықталған құқық бұзушылықтарды тергеу кезінде күдікті және айыпталушы адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тарту барысында ҚР Қылмыстық кодексімен қатар қылмыстық процестік кодексі және ҚР басқа да заңдары қолданылады. Қылмыстық процестік кодексі қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру, бірінші сатыдағы сотта қылмыстық іс бойынша іс жүргізу, сот үкімдері мен қаулыларын қайта қарау және орындау мәселелерін реттейді. Сотқа дейінгі тергеу және сот тергеуі барысында Қылмыстық кодекстің нормаларымен қатар басқа да заңдар мен нормативтік құқықтық актілер қолданылады. Қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінің баптарын ерекшеліктерін анықтауға көмектесетін ҚР басқа заңдарының нормалары да қолданылуы мүмкін. Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару саласындағы заңмен тиым салынған мүдделерге қарсы сыбайлас жемқорлықтағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу кезінде жеке тұлғаның негізгі құқықтары мен бостандықтарын бекітетін мемлекеттің Ата заңының нормалары қолданылады.

ҚР Конституциясының 33-бабы мемлекеттік қызмет институты туралы негізгі ережелерді, азаматтардың мемлекеттік қызметке қол жеткізуге тең құқығын бекітеді (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_). Ата Заңның осы ережелерін дамыту үшін «ҚР мемлекеттік қызмет туралы» ҚР заңы қабылданды (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416/z150416.htm>). Бүкіл әлемде кез келген елдің мемлекеттік қызметіндегі мәселелердің бірі – жемқорлық. Қазақстанда «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының заңы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы

саясатты іске асыруға бағытталған (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410/z150410.htm>).

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың құрамы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-тарауында «Сыбайлас жемқорлық және мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар» көрсетілген (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>). Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды жүзеге асыру үшін басқа елдердің тәжірибесі мен заңнамасын, халықаралық құқық нормаларын имплементациялауды зерделеу қажет. Беделді халықаралық ұйымдар сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін халықаралық-құқықтық актілер мен ұсынымдар әзірлейді. Осы актілердің ережелерін зерделеу және Қазақстан заңнамасына енгізу қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ұғымдарды, терминдерді, тәсілдерді, санкцияларды және олардың мөлшерін біріздендіруге негізделуі тиіс. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында «Еуропалық Одақтың заңнаманы әзірлеу жөніндегі практикалық нұсқауы заңнама жобаларын әзірлеу бойынша заңнамалық терминдердің қарапайым тұжырымдамалары, күрделі ұғымдарды барынша қарапайым ұғымдарға бөлу және ауызекі тілді қолдану сияқты бірқатар стилистикалық ұсынымдар береді» делінген (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674>). Халықаралық құқық нормаларын Қазақстан құқығына имплементациялау, ұлттық заңнама нормаларын біріздендіру, құқықтық реттеудегі тәсілдердің ортақтығы ұлттық заңнама нормалары мен институттарын жетілдірудегі бірқатар проблемаларды шешуге, қылмысқа, атап айтқанда, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға барынша тиімді қарсы тұруды қамтамасыз етеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті құқықтық реттеу әдістеріндегі айырмашылықтарды жою біздің елімізге сыбайлас жемқорлық деңгейі өте төмен елдермен бірдей табысқа жетуге мүмкіндік береді. Transparency International ұйымының 2023 жылғы сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі бойынша сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен елдерге Дания, Финляндия, Жаңа Зеландия, Норвегия, Сингапур, Швеция және Швейцария кіреді. (https://images.transparencycdn.org/images/Report_CPI2023-embargoed-until-07-01-am-cet-tuesday-30-january-2024.pdf).

Әлемде және ТМД елдері арасында Грузияның сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәжірибесі көп талқыланады. Грузия Қылмыстық кодексі-

нің 338-бабында «пара алу», «пара талап ету», «өз пайдасына немесе басқа адамдардың пайдасына осындай ұсыныстарды немесе уәделерді алу», «өз мүддесін пайдалану» немесе «өзінің лауазымдық беделін пайдалану», пара берушінің пайдасына пара алу сияқты тұжырымдарды ерекше атап өтуге болады. Грузия Қылмыстық кодексінің 338-бабына сәйкес «пара алу шенеуніктердің немесе оларға теңестірілген адамдардың ақшаны, бағалы қағаздарды, өзге де мүлікті, мүліктік пайданы немесе қандай да бір заңсыз артықшылықты тікелей немесе жанама нысанда алуы немесе талап етуі, сол сияқты осы лауазымды адамдардың немесе оларға теңестірілген адамдардың өздерінің немесе басқа адамдардың пайдасына жүзеге асыру туралы осындай ұсыныстарды немесе уәделерді алуы немесе орындаудан бас тартуы пара берушінің пайдасына қандай да болмасын әрекеттер жасауға әкеп соғады, басқа тұлғаның немесе олардың лауазымдық өкілеттіктерін осындай мақсаттарға жету үшін пайдалануы, сондай-ақ қызметтік өкілеттіктерді орындау кезінде қызметтік қорғаншылықты жүзеге асыру» деп анықтама береді (<https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=262>).

Грузияда мемлекеттік және саяси лауазымдарды атқаратын адамдарға сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны және пара алғаны үшін Қазақстанға қарағанда қатаң жазалар көзделеді. Сондай-ақ, ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасына Грузия ҚК-нің 339¹-бабының «саудаға әсері» ережесін енгізуді зерделеу қызықты. Грузия Қылмыстық кодексінің осы бабында «ақшаны, бағалы қағаздарды, басқа мүлікті, мүліктік пайданы шенеуніктің немесе шенеунікке теңестірілген адамның шешім қабылдауына заңсыз әсер ете алатын адамға бергені үшін» (<https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=262>) жауапкершілік туралы айтылған. ҚР ҚК-де мемлекеттік қызметшінің ықпалымен сауда жасау немесе мемлекеттік қызметшіге әсер ету туралы нормалар жоқ. Жалпы, мемлекеттік қызметкерлердің бизнеске ықпал ету проблемасы және мүдделер қақтығысы туралы ашық айту қажет. Кейбір қазақстандық ғалымдар айтуы бойынша: «мемлекеттік қызметтегі, сонымен бірге квазимемлекеттік сектордағы мүдделер қақтығысын алдын алудың негізгі принциптері, тетіктері мен субьектілері қамтылған «Мүдделер қақтығысы» туралы Заң қабылдау қажет» (Айтимов 2024: 26).

Шенеуніктер, олардың туыс-тамыры бизнеске тікелей немесе әртүрлі фирмалар арқылы

қатысуы, лоббизм, патронат – турасында өте үлкен мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда заңсыз шығарылған активтерді елге қайтару бойынша жұмыс жүргізілуде. Бұл активтердің көпшілігін шенеуніктер бизнес өкілдеріне заңсыз сыйақы алу нәтижесінде жинаған. Осыған байланысты Қазақстанға басқа елдердің тәжірибесін зерделеу пайдалы болады.

Грузияның сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасында Грузияға сыбайлас жемқорлықпен күресуге көмектескен көптеген әртүрлі ережелер мен нюанстар бар. Грузияның 1997 жылғы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңының 3-бабында бірқатар негізгі терминдер мен ұғымдар берілген, олардың ішінде «мемлекеттік қызметтегі сыбайлас жемқорлық», «сыбайлас жемқорлық қылмысы», «мемлекеттік мекемедегі мүдделердің сәйкес келмеуі», «негізсіз мүліктің пайда болуын негіздеу» сияқты ұғымдарды бөліп көрсетуге болады. Грузияның «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңында екі терминге ерекше тоқталғым келеді:

- мемлекеттік мекемедегі мүдделердің сәйкес келмеуі – мемлекеттік қызметшінің мүліктік немесе өзге де жеке мүдделерін мемлекеттік мекеменің мүдделеріне қарсы қою болып табылады.

- негізсіз мүлік – лауазымды адам немесе оның жақын туыстары растайтын заңды құжаттарсыз алған мүлік, кірістер, акциялар (үлес-тер) (<https://matsne.gov.ge/ru/document/view/33550?publication=84>).

Қазақстан Республикасының заңнамасында да Грузия заңнамасындағы жоғарыда аталған терминдер мен ұғымдарға ұқсас кейбір терминдер мен ұғымдар бар. Атап айтқанда, 2023 жылғы 12 шілдедегі «Заңсыз алынған мүлікті мемлекет меншігіне қайтару туралы» Қазақстан Республикасының заңында «заңсыз иемденілген активтер», «пайда болуы түсініксіз активтер» сияқты ұғымдар бар (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000021>). Айта кетейік, 2024 жылдың тамызында Қазақстанда алғаш рет пайда болуы түсініксіз активтерге түсініксіз байлыққа қатысты сот актісі орындалды: сотталушыдан 10 миллион доллардан астам ақша тәркіленді. (https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/neobyasnimoe-bogatstvo-kazahstantsa-izyuali-10-millionov-545684/). Алайда, Грузия заңында қолданылатын терминдер сыбайлас жемқорлық арқылы заңсыз кірістің басқа аспектілерін көрсетеді, сыбайлас жемқорларды заңнамалық қудалауды кеңейтеді, сыбайлас жемқорлар-

ға жауапкершіліктен бас тартуға мүмкіндік бермейді. Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті ойдағыдай жүргізіп жатқан елдердің заңнамасынан бірқатар нормалар мен терминдерді қабылдай алар еді. Айта кету керек, заңнаманың жетілмегендігі, әкімшілік кедергілер, сыбайлас жемқорлыққа ықпал ететін нормалардың болуы ең үлкен проблемалардың бірі болып табылады. Кейбір авторлар атап өткендей «заң шығарудағы сыбайлас жемқорлық демократиялық институттардың тұтастығына нұқсан келтіретін және қоғамның үкіметке деген сеніміне нұқсан келтіретін күрделі мәселе» (Мылтыкбаев 2023: 144). Бұл қоғамның ерекше назарын талап ететін заң шығару саласындағы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерімен байланысты проблемалардың жиынтығы. Заңдар мен басқа да нормативтік актілерді әзірлеу және қабылдау саласындағы процестердің жариялылығы мен ашықтығы жағдайды өзгерте алады. Өткеннің қателіктерін қайталамау үшін саяси сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жолдарын зерттеуге назар аудару өте маңызды.

Осы жағдайда, еліміздің заңнамасында қолданылатын терминология сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық актілерде және сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық ұйымдарда қолданылатын терминологияға ұқсас болуы керектігін атап өткіміз келеді. Халықаралық қоғамдастық елден заңсыз шығарылған активтерді қайтару бойынша белсенді ынтымақтасуда. Қытай бұл мәселеде үлкен жетістікке жетті. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Sky Net арнайы науқаны әлемнің 90 елінде жасырынып жүрген мыңдаған қылмыскерлер мен жемқор шенеуніктерді ұстап, Қытайға қайтаруға мүмкіндік берді. Олардың ішінде 825 бұрынғы мемлекеттік қызметкер және ҚХР билігінің іздеудегі 100 адамы тізімінде 52 адам бар, оларға қатысты Интерполдың «қызыл хабарламасы» жарияланған. Сонымен қатар, Бейжің елден заңсыз шығарылған шамамен 1,58 млрд. долларды қайтарды. Қытай билігі Интерполға сыбайлас жемқорлыққа қатысы бар деген күдікпен іздеуде жүрген 100 жуық адамның тізімін ұсынды. Оларға байланысты Интерпол «қызыл хабарламалар» шығарды, бұл олардың тұтқындалуына ықпал етті (<https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5272527>). 2023 жылдың бірінші жарты жылдығында Қытай шетелге қашып кеткен 582 адамды, сондай-ақ бұл адамдар заңсыз иемденген шамамен 270 миллион долларды елге қайтарды. Қытай

билігі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте халықаралық ынтымақтастықты тереңдетуге, сондай-ақ шетелде қылмыскерлерді іздеуге қатысты қатаң ұстанымды сақтауға және заңсыз шығарылған активтерді қайтаруға күш салуға дайын екенін білдірді (<https://russian.news.cn/20230721/1c043c97ecc7469aa9fe698121356cda/c.html>). Зерттеушілер «Қытайда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жаңа, тиімдірек деңгейге көтерілуде, бұл халықаралық ынтымақтастықтың дамуына байланысты» деп санайды (Просексов 2021: 926). Сонымен қатар, Оңтүстік Американың кейбір елдерінің, тәжірибесі де белгілі, мысалы Чили, сыбайлас жемқорларды ұрланған ақшаны елге қайтаруға мәжбүр етті. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы халықаралық конвенцияларды ратификациялау, олардың ережелерін Қазақстан заңнамасына енгізу, ашықтық, жариялылық, басқа мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен тығыз ынтымақтастық жағдайды өзгерту мүмкін. Мысалы, «Қытай өзінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасын кезең-кезеңімен халықаралық стандарттарға сай өзгертуде. Осы саладағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту мақсатында ҚХР-да сыбайлас жемқорлықтың барлық түрлеріне қарсы күрес бағытында қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасын қайта қараудың белсенді процесі жүріп жатыр» (Кулакова 2022: 40).

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар мен қылмыстар үшін жазаны қатаңдату қажет сияқты. Қытайдағы сот бұрынғы министрді 10 миллион доллар пара алғаны үшін өлім жазасына кескен жағдай белгілі. Сол жылдары Ресейде Мәскеу аудандарының бірінің префектісі сотталды. Ұрлықтың салыстырмалы сомасы үшін оған бес жыл шартты түрде берілді. Ресейде «сыбайлас жемқорлық» ұғымына әлдеқайда көп нәрсе кіреді, мысалы, мемлекеттік қаржыны жымқыру. Ресей Федерациясында сыбайлас жемқорлыққа бүкіл әлемде рәкет деп аталатын нәрсе жатады, мысалы бақылау-қадағалау органдары қызметкерінің ақша талап етуі. Қытайда кең таралған сыбайлас жемқорлық жоқ. Қытайдағы сыбайлас жемқорлық компаниялардың шенеуніктерге пара бергенімен, мемлекеттік тапсырыспен байланысты (<https://www.svoboda.org/a/25040606.html>). Қытайда өмір бойына бас бостандығынан айыру, марапаттар мен лауазымдардан айыру түріндегі өте қатаң жазалар бар. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы жариялылық

қоғамның сыбайлас жемқордың туыстарына деген жеккөрушілігін тудырады. Қытай компартиясында шенеуніктерге маңызды тыйым салуды белгілейтін «8 ереже» деп аталатын құжат бар (Майоров 2021: 80).

Жемқор шенеуніктерге бұдан да қатаң жаза қолдану орынды сияқты. Қытайда жемқор шенеунік өлім жазасына кесілуі мүмкін. Екі жыл ішінде өлім жазасын өмір бойына бас бостандығынан айырумен алмастыру мәселесі шешілуде. Израильдің бесінші премьер-министрі Голда Мейр кез келген елді ұлы ету үшін жетінші ұрпаққа дейін сыбайлас жемқорлықты сатқындықпен, ал жемқор шенеуніктерді сатқындармен теңестіру керектігін айтқан (https://aif.ru/society/history/kak_golda_meir_predlagala_sdelat_lyubuyu_stranu_velikoy). Мүмкін, біз «сыбайлас жемқорлық» ұғымының анықтамасына өзгертулер енгізуіміз керек шығар. Мысалы, «Индонезияда сыбайлас жемқорлық елдің мемлекеттік қаржысы мен экономикалық әлеуетін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мәдениеттің, моральдың, саясаттың, құқықтық жүйенің және ұлттық қауіпсіздіктің негіздерін бұзатын қылмыс ретінде жіктеледі» (Suramin 2021: 240). Бір кездері БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссары Н. Пиллей сыбайлас жемқорлық қаупі туралы өте дәл айтқан: «сыбайлас жемқорлық – бұл адамның барлық құқықтарын іс жүзінде – азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени, сондай-ақ даму құқығын жүзеге асыруға үлкен кедергі» (<https://news.un.org/en/story/2013/03/434162>). «Адам құқықтары тұрғысынан сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарастың жаңалығы экономикалық мәселелерден әлеуметтік мәселелерге бұрылу емес, сыбайлас жемқорлықты құрбансыз қылмыс ретінде танудан бас тарту» (Петерс 2024: 561). Бүкіл халық сыбайлас жемқорлықтың құрбаны болып саналуы керек.

Кейбір авторлар «елдің тұрақты дамуына қол жеткізу үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тек қатаң заңнама және барлық мемлекеттік мекемелерде есеп беру тетіктерін жандандыру арқылы жүзеге асырылуы мүмкін» деп санайды (Алмахасна 2024: 5611). Қытай мемлекет пен қоғамға үлкен зиян келтірген сыбайлас жемқорларға өлім жазасы мен өмір бойына бас бостандығынан айыруды бекер қолданбайды. Қазақстанға қарағанда Грузияның сыбайлас жемқорлыққа қатаң жаза қолданатыны бекер емес. Әрине, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі басты құрал қоғамда сыбайлас жемқор-

лыққа мүлдем төзбеушілік, сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік атмосферасын құру болып табылады. Қоғамды сыбайлас жемқорлықпен күреске құқықтық сауттылық тұрғыдан дайындау мен оны кеңінен тарту ғана елдегі сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетеді. Сыбайлас жемқорлықпен күрестің тағы бір құралы – сыбайлас жемқорлық құрбандарына мемлекет тарапынан өтемақы төлеу. Мемлекеттік басқару қызметтерін тұтынушылар ретінде адамдар үшін «мемлекеттік басқаруға сену және мемлекеттік қызметкерлер келтірген залал үшін өтемақы алу маңызды» (Бенсинг 2023: 133-134). Кейбір авторлардың айтуынша шет елдер қылмыскерлердің келтірген залалын өтеу үшін арнайы қорын құрып жатыр, мысалы «Колумбия 2022 жылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы қор құру туралы заң қабылдады» (Фалькони 2023: 28). Мүмкін, Қазақстанда сыбайлас жемқорлық құрбандарына өтемақы төлеу қорын құру мәселесін қарастыруы керек. Сыбайлас жемқорлардың қолынан зардап шеккен немесе пара беруге мәжбүр болған жеке және заңды тұлғалар, кәсіпкерлер қылмыстық жауаптылықтан босатылуға, өтемақы алуға тиіс.

Мемлекеттік қызметтен кеткен шенеуніктер өздерінің қызметтік байланыстарын пайда табу үшін пайдалана алады деген қауіп бар. Норвегияда «Мемлекеттік сектордан кеткеннен кейін жұмысқа орналасуға шектеулер туралы» заң (Lov om informasjonsplikt, karantene og saksforbud for politikere, embetsmenn og statsansatte (karanteneloven) 2016 жылы күшіне енді. Бұл заң бұрынғы саясаткерге немесе мемлекеттік қызметкер мемлекеттік аппаратта 6-12 ай кез келген лауазымдарды атқаруға және кәсіпкерлік, ведомстволық бағынысты ұйымдарда мұндай мемлекеттік қызметшіге бұрын бақылауындағы мемлекеттік қызмет саласында кәсіпкерлік ашуға тыйым салынуы немесе шектеу қойылуы мүмкін, қызметшіге немесе саясаткерге айыппұл салынады, ал шектеуді бұза отырып алған табысы тәркіленуге жатады (<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2015-06-19-70>). Бұл заң біздің елімізде де осыған ұқсас заңды зерделеу және қабылдау үшін маңызды болуы мүмкін. Біздің елде саясаткерлер әкімшілікке немесе министрлікке жиі ауысады. Бұған байланысты көптеген жағдайлар бар; мемлекеттік қызметшілер мен саясаткерлер бұрын мемлекеттік қызмет бақылайтын салалардағы бизнес құрылымдарына барған кезде, олар осындай салаларда бизнес жасайды. Сонымен қатар, саясаткерлердің жа-

қын туыстары немесе мемлекеттік жоғары лауазымды тұлғалар мемлекеттік қызметтегі өз бақылауындағы салалардағы жеке компанияларда топ-менеджер болып жұмыс істей алады. Біздің ойымызша, бұл қабылданбайды және этикалық емес, сонымен қатар заң шығарушылар тарапынан ден қоюды талап етеді.

Еуропада 1999 жылғы 4 қарашадағы «Сыбайлас жемқорлық үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік туралы» Конвенция қолданылады. Конвенцияның 4-бабында сыбайлас жемқорлық актісі үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік белгіленген: әрбір қатысушының ұлттық заңнамасында, егер жауапкер сыбайлас жемқорлық актісін жасаса немесе сыбайлас жемқорлық актісін болдырмау үшін ақылға қонымды қадамдар жасамаса, залалды өтеуді қарастыруы тиіс деп көрсетілген (<https://rm.coe.int/168007f58d>). Сонымен қатар, Еуропа елдерінде «жеке тұлғалар мемлекеттік және жеке айыпталушылардан материалдық және моральдық залалды өтеуді талап ете алатын сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдар сыбайлас жемқорлықпен күресу және сыбайлас жемқорлық әрекеттерінің құрбандарына өтемақы төлеудің танымал құралына айналған» (Каволюнайте-Рагаускене: 4). Еуропа елдерінде сыбайлас жемқорлықтан зардап шеккен жеке және заңды тұлғалар сотқа талап-арыз беру арқылы сыбайлас шенеуніктермен жеткілікті тиімді және тәуелсіз күресе алады деп баса айта кету керек. Пара берген компаниялар мен лауазымды тұлғалар азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тартылады. Біріккен Ұлттар Ұйымының Есірткі және қылмыс жөніндегі басқармасы «азаматтық-құқықтық қорғау құралдарын қылмыстық қорғау құралдарымен біріктіру сыбайлас жемқорлыққа анағұрлым тежеуші әсер тигізеді ... оны бірқатар елдер ұсынған және ол озық тәжірибе болып саналады» деп атап өткен (https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2023/Civil_and_Administrative_Liability_for_Corruption_UNODC_2023_EN.pdf).

Тағы бір мәселе жеке сектордағы немесе бизнестегі сыбайлас жемқорлықпен күреске қатысты. Көбінесе компаниялар сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне барады, мемлекеттік келісім-шарттар алу үшін мемлекеттік органдар мен ұйымдардың лауазымды тұлғаларына пара береді. Осыған байланысты кейбір авторлар «Данияның тәжірибесін ескеріп, барлық мемлекеттік және жеке компанияларды құқықтық актілерде де, нақты өмірде де сыбайлас жемқорлықтан мүл-

дем бас тарту принципін енгізуге міндеттеген жөн» деп жазады (Таволжанский 2023: 43). Жеке кәсіпкерлік секторындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті заңды тұлғаларды жауапкершілікке тарту арқылы кеңейту қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қатысы бар барлық адамдар, оның ішінде құрылтайшылар мен заңды тұлғаның өзі сыбайлас жемқорлық үшін жауап беруі керек. Оларға сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілік кем дегенде азаматтық-құқықтық сипатта болуы керек деген идея туындайды. Егер пара беруші заңды тұлғаның лауазымды адамы болса және пара заңды тұлғаның мүддесі үшін, демек оның түпкілікті пайда алушылардың мүддесі үшін берілсе, заңды тұлғаны немесе оның құрылтайшыларын жауапкершіліктен жалтаруға немесе тыс қалуына жол берілмеу керек. Бұл ретте пара алуға байланысты барлық жеке тұлғалар қылмыстық жауапкершілікке, ал заңды тұлғаның өзі және оның қатысушылары – басқа заңды тұлғалар (егер олар кінәлі болса) азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тартылуы тиіс.

1999 жылы 27 қаңтарда Еуропа Кеңесі сыбайлас жемқорлыққа қарсы қылмыстық-құқықтық конвенцияны қабылдады. Осы Конвенция сыбайлас жемқорлық әрекеттерінің бірқатар элементтерін көрсетуді көздейді: «Ұлттық мемлекеттік қызметшілерді белсенді түрде сатып алу» (2-бап); Ұлттық мемлекеттік қызметкерлерге пассивті пара беру (3-бап); Ұлттық мемлекеттік ассамблеялардың мүшелерін сатып алу (4-бап); Шетелдік лауазымды тұлғаларға пара беру (5-бап); Шетел мемлекеттері ассамблеясының мүшелеріне пара беру (6-бап); Жеке сектордағы белсенді паракорлық (7-бап); Жеке сектордағы пассивті паракорлық (8-бап); Халықаралық ұйымдардың лауазымды адамдарына пара беру (9-бап); Халықаралық парламенттік ассамблеялардың мүшелерін сатып алу (10-бап); Судьялар мен халықаралық соттардың лауазымды адамдарына пара беру (11-бап); Қызмет бабын жеке бас пайдасына пайдалану (12-бап); сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстардан алынған кірістерді жылытату (13-бап); шот операцияларына байланысты қылмыстар (14-бап) (<https://gm.coe.int/168007f58c>).

Еуропалық конвенцияда және Еуропалық елдердің қолданыстағы заңнамасында сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық элементтерінің осыншама өте көп болуы еуропалық елдерде жемқорлыққа қарсы заңнаманың дамуы мен жетілдірілуін көрсетеді айтуға болады.

Қорытынды

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы заңнама халықаралық құқық нормаларымен біріздендірілуге тиіс. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы қазақстандық заңнамаға сыбайлас жемқорлықты қылмыстық тергеуде және қаражатты елге қайтаруда үлкен жетістіктерге қол жеткізген елдердің заңнамасынан нормаларды, ережелерді, қағидаттарды, терминдер мен анықтамаларды енгізу қажет.

Сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен елдердің халықаралық құқық және ұлттық заңнама нормалары бар бірқатар маңызды қағидаттар, нормалар мен ұғымдық аппараттар бойынша барынша біріздендіруге, барынша біркелкілікке қол жеткізу қажет деп ойлайды. Барлық мемлекеттермен және беделді халықаралық ұйымдармен кең ауқымды ынтымақтастық қаржыны шетелге шығарған сыбайлас жемқорларды неғұрлым тиімді жауапқа тартуға мүмкіндік береді. Қазақстан шет елдердің жұртшылығын шетелден пана табуға тырысып жатқан қазақтандық сыбайлас жемқорлар туралы хабардар етуді қаржыландыруға назар аударуы қажет.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте жетістікке жеткен елдердің тәжірибесі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жалпыға ортақ және жүйелі сипатта болуы тиіс, қоғамда сыбайлас жемқорлыққа мүлдем төзбеушілік ахуалы болуы тиіс екенін көрсетеді. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдар қоғамда өмір бойы қоғамның үлгі тұтатын және құрметтейтін тұлға ретінде қарамауға тиіс. Мұндай адамдар қандай да бір беделді жұмысқа немесе лауазымға қабылданбауы, қоғамдық сипаттағы қандай да бір іс-шараларға шақырылмауы тиіс. Мұндай адамдарға деген қарым-қатынас Отанға опасыздық жасаушылар мен сатқындар сияқты болуы керек, Сыбайлас жемқорлық қылмыстары заңды түрде Отанға опасыздықпен теңестірілуі керек.

Қоғамдық пікір сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте маңызды рөл атқаруы тиіс. Кинода және театрларда адамдар оған күлетіндей сыбайлас жемқорлық бейнесі жиі көрсетіледі. Алайда, іс жүзінде сыбайлас жемқордың бейнесі жау ретінде көрсетілуі керек, ол халықтың болашағын ұрлайды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда қоғамның өзі, қоғамдық ұйымдар, белсенділер, еріктілер, блогерлер, БАҚ және журна-

листер, сондай-ақ қоғамдық бақылау ұйымдары ерекше рөл атқаруға тиіс. Қоғамдағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті бекіту, қоғам мүшелерін сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу, егер бұл ретте мемлекеттік емес институттар, қоғамдық ұйымдар мен БАҚ жетекші рөл атқаратын болса, тиімдірек болады. Қоғамда пара беруге қарсы жалпыұлттық қозғалыс құрылуы мүмкін еді. Әрбір ересек адам пара берудің барлық қауіптілігін түсініп, одан бас тартуы керек. Әрбір азамат, әрбір кәсіпкер қандай да бір проблемаларды шешу үшін сыбайлас жемқорлықтан бас тарту идеясын қолдауы тиіс. «Сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған тиімді шаралардың бірі азаматтардың санасын сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру үшін ынталандыру болуы мүмкін» (Қанатов 2020: 179). Сыбайлас жемқорлықты қоғам күшімен жеңуге болады. Ол үшін қоғамның сыбайлас жемқорлыққа деген көзқарасын өзгерту қажет. Қоғам сыбайлас жемқорларға және олардың туыстарына мүлдем төзбеушілік танытуы керек. М.В. Лифанова жазғандай, «Қытайдағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің бір бағыты халықтың түбегейлі жаңа дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыру болды: сыбайлас жемқорлыққа әлеуметтік қауіпті құбылыс ретінде көзқарас» (Лифанова 2020: 167). «Сыбайлас жемқорлықтың негізі – оған деген сенімде және оны қабылдауда» деп М. Ангерберг жазады (Ангерберг 2022: 931). Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес – адамдардың сенімін құқықпен әділеттілікке нығайту үшін күрес. Егер адамдардың оған деген көзқарасы өзгерсе, сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету оңайырақ. Қоғамда сыбайлас жемқорлыққа мүлдем төзбеушілік жағдайы орын алуы тиіс.

Сонымен бірге сыбайлас жемқорлық әрекеттері үшін жауапкершілікті қатаңдату қажет. Жауапкершілік шараларын күшейту, айыппұлдарды ұлғайту, қылмыстық жаза мерзімдерін бірнеше есе арттыру жағдайды өзгертуге қабілетті. Біздің ойымызша, кешенді тәсіл, барлық

шараларды қолдану, мемлекеттік басқару процестерінде барынша ашықтық пен жариялылық қажет. Мемлекеттік қызметшілердің, сондай-ақ олардың жақындарының жағдайы мен табыстары туралы декларациялар азаматтармен танысу, азаматтар тарапынан тексерулер жүргізу және қоғамдық бақылау үшін ашық болуға тиіс. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы қоғамдық бақылаудың функциялары мен өкілеттіктерін кеңейту қажет. Елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі жүздеген қоғамдық ұйымдардың құрылуы оң нәтиже беруі мүмкін. Мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызметшілердің барынша толық ашықтығы ақпараттың үлкен көлемін зерделеу қажеттілігіне алып келеді. Осыған байланысты А.В. Минбалева және К.С. Евсикова сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін «үлкен деректерді өңдеу алгоритмдері мен жасанды интеллект жүйесін» қолдануды ұсынады (Минбалева 2021: 1678). Шынында да, сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін ғылымның, техниканың және технологияның көптеген жетістіктерін қолдануға болады. Ең бастысы, мұның бәріне заңнамалық негіз беру керек. Жасанды интеллект пен электронды үкіметтің үйлесімі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте жаңа серпін бере алады. К. Кастро және И.К. Лопес (2022) атап өткендей, «сыбайлас жемқорлықты түсіндіретін басым теория – бұл принципал-агент-клиент моделі», сондықтан электронды үкіметті «сыбайлас жемқорлықпен күресудің және басқаруды жақсартудың, мемлекеттік басқарудағы ашықтықты арттырудың маңызды құралы ретінде қарастыруға болады» (Кастро 2022: 1138). Аталған модельдің өзгеруі сыбайлас жемқорлықтың төмендеуіне әкеледі деп сенуге болады. Мүмкін ғылым мен жоғары технологиялардың жетістіктерін ескере отырып, мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың тәсілдерін жетілдіру қажет. Жаңа технологияларды кеңінен қолдану әкімшілік кедергілер мен сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 02.09.2024 ж. // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletty-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659> Жүгінген күні: 15.09.2024

Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ Жүгінген күні: 15.09.2024

- «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416/z150416.htm> Жүгінген күні: 12.10.2024
- «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410/z150410.htm> Жүгінген күні: 15.09.2024
- Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> Жүгінген күні: 15.09.2024
- «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674> Жүгінген күні: 15.10.2024
- Corruption perceptions index 2023. Transparency International // https://images.transparencycdn.org/images/Report_CPI2023-embargoed-until-07-01-am-cet-tuesday-30-january-2024.pdf (жүгінген күні: 15.09.2024 г.)
- Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 г. с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.06.2024 г. Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ, 13.08.1999 г. № 41(48) // <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=262> Жүгінген күні: 15.09.2024
- Айтимов Б.Ж., Сериев Б.А. Мемлекеттік қызметте мүдделер қақтығысын алдын алудың құқықтық реттелуі // Құқық қорғау органдары академиясының Жаршысы. – 2024. – № 2 (32). – 19-28 б.
- Закон Грузии «О борьбе против коррупции» от 17.10.1997 г. по состоянию на 21.09.2023 г. Парламентские ведомости, 44, 11.11.1997 г. // <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/33550?publication=84> Жүгінген күні: 10.10.2024
- «Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 12 шілдедегі заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000021> Жүгінген күні: 15.09.2024
- Необъяснимое богатство: у казахстанца изъяли 10 миллионов долларов // https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/neobyasnimoe-bogatstvo-kazhstantsa-izyali-10-millionov-545684/ Жүгінген күні: 10.09.2024
- Мылтыкбаев М.Ж. Международный опыт по снижению коррупционных рисков при разработке нормативно-правовых актов // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби. Серия Юридическая. – 2023. – № 2 (106). – С. 137-147.
- Китай вернулся на родину больше 4 тыс. бежавших за границу коррупционеров // <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-paporama/5272527> Жүгінген күні: 20.09.2024
- В первой половине 2023 года Китай вернулся из-за рубежа более 582 беглых коррупционера // <https://russian.news.cn/20230721/1c043c97ecc7469aa9fe698121356cda/c.html> Жүгінген күні: 17.09.2024
- Просеков С.А., Головлев Р.В. Борьба с коррупцией в современном Китае // Манускрипт. – 2021. – №5. – С. 922-927.
- Кулакова В.А., Гао Минли. Коррупция в России и Китае: состояние и противодействие // Вестник Амурского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2022. – № 98. – С. 38-41.
- Расстрел за взятки. Брать ли России пример с Китая? // <https://www.svoboda.org/a/25040606.html> Жүгінген күні: 20.09.2024
- Майоров В.И., Дунаева О.Н. Сравнительный анализ мер противодействия коррупции в России и Китае // Вестник Сибирского юридического института МВД России. – 2021. – №3 (44). – С. 78-84.
- Как Голда Меир предлагала сделать любую страну великой? // https://aif.ru/society/history/kak_golda_meir_predlagala_sdelat_lyubuyu_stranu_velikou Жүгінген күні: 25.09.2024
- Suramin, S. Indonesian Anti-Corruption Law Enforcement: Current Problems and Challenges // Journal of Law and Legal Reform. – 2021. – № 2 (2). – pp. 225-242. // <https://doi.org/10.15294/jllr.v2i2.46612>
- Corruption hurts human rights, senior UN official warns // <https://news.un.org/en/story/2013/03/434162>
- Peters A. Human rights and corruption: Problems and potential of individualizing a systemic problem // *International Journal of Constitutional Law*. – 2024. – Vol. 22, Issue 2, April. – pp. 538–561. // <https://doi.org/10.1093/icon/moae038>
- Almahasneh M.J., Almajali M.H., Althunibat A., Abuaisheh B.N., Alqudah F.T., Ghazwi M.F. The role of anti-corruption legislation in sustainable development // Journal of Infrastructure, Policy and Development. -2024. – № 8 (10). – 5611. // <https://doi.org/10.24294/jipd.v8i10.5611>
- Bönsing S., Mäntylä N., Wenander H. Status and Criminal Liability of Civil Servants in Modern Public Administration: A Comparative Study of Denmark, Finland, and Sweden // *European Public Law*. -2023. – Volume 29, Issue 1. – pp. 115 – 134. // <https://doi.org/10.54648/euro2023006>
- Falconi, F.F., Ugaz, J., Garcia, J. O., & Soto, Y.E. Victims of Corruption Back for Payback. International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. 2023 // https://star.worldbank.org/sites/default/files/2023-11/Victims-report-05_0.pdf
- Lov om informasjonsplikt, karantene og saksforbud for politikere, embetsmenn og statsansatte (karanteneloven) // <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2015-06-19-70> Жүгінген күні: 25.09.2024
- «Конвенция о гражданско-правовой ответственности за коррупцию» (Страсбург, 4 ноября 1999 г.) // <https://rm.coe.int/168007f58d> Жүгінген күні: 25.09.2024
- Каволунайте-Рагаускене Э., Грей Дж. Преимущества конвенции о гражданско-правовой ответственности за коррупцию для различных заинтересованных сторон // [https://transparency.org.ru/wp-content/uploads/old/research/Benefits_CivilLaw_Conv_Corr_Diff_Stakeholders_N3%20\(1\).pdf](https://transparency.org.ru/wp-content/uploads/old/research/Benefits_CivilLaw_Conv_Corr_Diff_Stakeholders_N3%20(1).pdf) Жүгінген күні: 25.09.2024
- Civil and Administrative Liability for Corruption: Domestic Practices and Ways to Enhance International Cooperation under the United Nations Convention Against Corruption. // https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2023/Civil_and_Administrative_Liability_for_Corruption_UNODC_2023_EN.pdf

Tavolzhanskyi O., Shevchenko A., Cherniha A., Minakova Ye. & Mozhechuk L. Anti-Corruption Legislation of Certain Member States of the European Union: Theory and Practice // *Pakistan Journal of Criminology*. – 2023- Vol.15, № 01, January-March. – pp. 31-48.

Конвенция об уголовной ответственности за коррупцию. Страсбург, 27 января 1999 г. // <https://rm.coe.int/168007f58c> Жүгінген күні: 25.09.2024

Қанатов А.Қ., Бектенов А.Е., Қарахожаев О.С. Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тиімділігінің (тиімсіздігінің) проблемалық аспектілері (салалық заңнаманы талдау) // *Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы*. – 2020. – № 5 (63). – 175-181 б.

Лифанова М.В. Китайская модель борьбы с коррупцией // *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. – 2020. – № 6-2. – С. 166-168.

Angerberg M. Messaging about corruption: The power of social norm // *Governance*. – 2022. – Vol. 35. – № 3. – pp. 929-950. // <https://doi.org/10.1111/gove.12633>.

Минбалева А.В., Евсикова К.С. Информационные технологии противодействия коррупции // *Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки*. – 2021. – №11. – С. 1674-1689.

Castro C., Lopes I. C. E-Government as a Tool in Controlling Corruption // *International Journal of Public Administration*. – 2022. – № 46 (16). pp. 1137–1150 // <https://doi.org/10.1080/01900692.2022.2076695>

References

Memleket basshysy Qasym-Zhomart Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 02.09.2024 ж. // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-qasym-zhomart-toqaevty-n-adiletty-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659> Жүгінген күні: 15.09.2024

Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ZHYgingen күні: 15.09.2024

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадары заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416/z150416.htm> Жүгінген күні: 12.10.2024

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадары заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410/z150410.htm> Жүгінген күні: 15.09.2024

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226_ZHYgingen күні: 15.09.2024

«Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тыңғырдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандары № 674 Жарлығы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674_ZHYgingen күні: 15.10.2024

Corruption perceptions index 2023. Transparency International // https://images.transparencycdn.org/images/Report_CPI2023-embargoed-until-07-01-am-cet-tuesday-30-january-2024.pdf (жүгінген күні: 15.09.2024 г.)

Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 г. с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.06.2024 г. Законотател'ны Vestnik Gruzii-ZVG, 13.08.1999 г. № 41(48) // <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=262> Жүгінген күні: 15.09.2024

Ajtimov B.ZH., Seriev B.A. (2024) Memleketik qyzmette myddeler qaktyrysyn aldyn aludyn құқықтық реттелуі [Legal regulation of conflict of interest prevention in the civil service]. *Құқық қорғау органдары академиясының Жаршысы*, no 2 (32), pp. 19-28.

Закон Грузии «О бор'бе против коррупции» от 17.10.1997 г. по состоянию на 21.09.2023 г. *Parlamentskie vedomosti*, 44, 11.11.1997 г. // <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/33550?publication=84> Жүгінген күні: 10.10.2024

«Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 12 шілдедегі заңы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000021_ZHYgingen күні: 15.09.2024

Neob'yasnimoe bogatstvo: u kazakhstan iz'yali 10 millionov dollarov // https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/neobyasnimoe-bogatstvo-kazhantantsa-izyaly-10-millionov-545684/ Жүгінген күні: 10.09.2024

Mytykbaev M.ZH. (2023) Mezhdunarodnyy opyt po snizheniyu korrupcionnyh riskov pri razrabotke normativno-pravovyh aktov [International experience in reducing corruption risks in the development of regulatory legal acts]. *Vestnik Kazhskogo nacional'nogo universiteta imeni al'-Farabi. Seriya Yuridicheskaya*, no 2 (106), pp. 137-147.

Kitaj vernul na rodinu bol'she 4 tys. bezhavshih za granicu korrupcionerov // <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5272527> Жүгінген күні: 20.09.2024

V pervoj polovine 2023 goda Kitaj vernul iz-za rubezha bolee 582 beglyh korrupcionera // <https://russian.news.cn/20230721/1c043c97ecc7469aa9fe698121356cda/c.html> Жүгінген күні: 17.09.2024

Prosekov S.A., Golovlev R.V. (2021) Bor'ba s korrupciej v sovremennom Kitae [Fighting corruption in modern China]. *Manuskript*, no 5, pp. 922-927.

Kulakova V.A., Gao Minli (2022) Korrupciya v Rossii i Kitae: sostoyanie i protivodejstvie [Corruption in Russia and China: the state and counteraction]. *Vestnik Amurskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki*, no 98, pp. 38-41.

Rasstrel za vzyatki. Brat' li Rossii primer s Kitaya? // <https://www.svoboda.org/a/25040606.html> Жүгінген күні: 20.09.2024

Majorov V.I., Dunaeva O.N. (2021) Sravnitel'nyy analiz mer protivodejstviya korrupcii v Rossii i Kitae [Comparative analysis

- of anti-corruption measures in Russia and China]. *Vestnik Sibirskogo yuridicheskogo instituta MVD Rossii*, no 3 (44), pp. 78-84.
- Kak Golda Meir predlagala sdelat' lyubuyu stranu velikoy? // https://aif.ru/society/history/kak_golda_meir_predlagala_sdelat_lyubuyu_stranu_velikoy ZHYgingen kыni: 25.09.2024
- Suramin, S. (2021). Indonesian Anti-Corruption Law Enforcement: Current Problems and Challenges. *Journal of Law and Legal Reform*, 2 (2), 225-242. // <https://doi.org/10.15294/jllr.v2i2.46612>
- Corruption hurts human rights, senior UN official warns // <https://news.un.org/en/story/2013/03/434162>
- Peters A., (2024) Human rights and corruption: Problems and potential of individualizing a systemic problem, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 22, Issue 2, April. pp. 538–561. // <https://doi.org/10.1093/icon/moae038>
- Almahasnah MJ, Almajali MH, Althunibat A et al. (2024). The role of anti-corruption legislation in sustainable development. *Journal of Infrastructure, Policy and Development*, 8(10): 5611. // <https://doi.org/10.24294/jipd.v8i10.5611>
- Bonsing S., Mäntylä N., Wenander H. (2023) Status and Criminal Liability of Civil Servants in Modern Public Administration: A Comparative Study of Denmark, Finland, and Sweden. *European Public Law*, Volume 29, Issue 1 pp. 115 – 134. // <https://doi.org/10.54648/euro2023006>
- Falconi, F.F., Ugaz, J., Garcia, J. O., & Soto, Y. E. (2023). Victims of Corruption Back for Payback. International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. https://star.worldbank.org/sites/default/files/2023-11/Victims-report-05_0.pdf // <https://doi.org/10.1596/40818>
- Lov om informasjonsplikt, karantene og saksforbud for politikere, embetsmenn og statsansatte (karanteneloven) // <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2015-06-19-70> ZHYgingen kыni: 25.09.2024
- «Konvenciya o grazhdansko-pravovoj otvetstvennosti za korrupciyu» (Strasburg, 4 noyabrya 1999 g.) // <https://rm.coe.int/168007f58d> ZHYgingen kыni: 25.09.2024
- Kavolyunajte-Ragauskene E., Grej Dzh. Preimushchestva konvencii o grazhdansko-pravovoj otvetstvennosti za korrupciyu dlya razlichnyh zainteresovannyh storon // [https://transparency.org.ru/wp-content/uploads/old/research/Benefits_CivilLaw_Conv_Corr_Diff_Stakeholders_N3%20\(1\).pdf](https://transparency.org.ru/wp-content/uploads/old/research/Benefits_CivilLaw_Conv_Corr_Diff_Stakeholders_N3%20(1).pdf) ZHYgingen kыni: 25.09.2024
- Civil and Administrative Liability for Corruption: Domestic Practices and Ways to Enhance International Cooperation under the United Nations Convention Against Corruption. // https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2023/Civil_and_Administrative_Liability_for_Corruption_UNODC_2023_EN.pdf
- Tavolzhangskiy O., Shevchenko A., Cherneha A., Minakova Ye. & Mozhechuk L. (2023) Anti-Corruption Legislation of Certain Member States of the European Union: Theory and Practice // *Pakistan Journal of Criminology*, Vol.15, no 01, January-March, (31-48)
- Konvenciya ob ugovnoy otvetstvennosti za korrupciyu. Strasburg, 27 yanvarya 1999 g. // <https://rm.coe.int/168007f58c> ZHYgingen kыni: 25.09.2024
- Қанатов А.Қ., Бектегов А.Е., Қарахожаев О.С. (2020) Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тиімділігінің (тиімсіздігінің) проблемалық аспектілері (салалық заңнаманы талдау). [Problematic aspects of the effectiveness (inefficiency) of combating corruption in Kazakhstan (analysis of legislation)]. *Қазақстан Республикасы Заңына және құқықтық ақпарат институтының жаршысы*, no 5 (63), pp. 175-181.
- Lifanova M.V. (2020) Kitajskaya model' bor'by s korrupciej [The Chinese model of fighting corruption]. *Mezhdunarodnyy zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk*, no 6-2, pp. 166-168.
- Angerberg M. (2022) Messaging about corruption: The power of social norm. *Governance*, Vol. 35, no 3, pp. 929-950. // <https://doi.org/10.1111/gove.12633>.
- Minbaleeva A.V., Evsikova K.S. (2021) Informacionnye tekhnologii protivodejstviya korrupcii [Information technologies for combating corruption]. *Zhurnal Sibirskogo federal'nogo universiteta. Gumanitarnye nauki*, no 11, pp. 1674-1689.
- Castro, C., & Lopes, I. C. (2022). E-Government as a Tool in Controlling Corruption. *International Journal of Public Administration*, 46 (16), 1137–1150. // <https://doi.org/10.1080/01900692.2022.2076695>

Автор туралы мәлімет:

Әділғазы Серікхан (автор-корреспондент) – PhD, Нархоз университеті құқық және мемлекеттік басқару мектебінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: serikhan@mail.ru);

Амиров Нурлан Күзембаевич – заң ғылымдарының кандидаты, Нархоз Университеті құқық және мемлекеттік басқару мектебінің ассистент-профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nurlan.amirov@narхоз.kz);

Куляш Нурсаиновна Айдарханова – заң ғылымдарының кандидаты, Нархоз Университеті құқық және мемлекеттік басқару мектебінің ассистент-профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kulyash.aidarkhanova@narхоз.kz);

Information about the authors:

Adilgazy Serikhan (corresponding-author) – PhD, Associate Professor at the School of Law and Public Administration at Narхоз University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: serikhan@mail.ru);

Amirov Nurlan Kuzembaevich – Candidate of Law, PhD, Assistant Professor at the School of Law and Public Administration at Narхоз University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurlan.amirov@narхоз.kz);

Aydarkhanova Kulyash – Candidate of Law, PhD, Assistant Professor at the School of Law and Public Administration at Narхоз University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurlan.amirov@narхоз.kz);

Информация об авторах:

Адилгазы Серикхан (корреспондент-автор) – PhD, ассоциированный профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз (Алматы, Казахстан, e-mail: serikhan@mail.ru);

Амиров Нурлан Кузембаевич – кандидат юридических наук, PhD, ассистент-профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз (Алматы, Казахстан, e-mail: nurlan.amirov@narхоз.kz);

Куляш Нурсаиновна Айдарханова – кандидат юридических наук, PhD, ассистент-профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз (Алматы, Казахстан, e-mail: kulyash.aidarkhanova@narхоз.kz).

Тіркелді: 26 қараша 2024 жыл
Қабылданды: 10 маусым 2025 жыл

6-бөлім
**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**

Section 6
**INTERNATIONAL RELATIONSHIPS
AND INTERNATIONAL LAW**

Раздел 6
**МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО**

IRSTI 10.87.47

<https://doi.org/10.26577/JAPJ2025114215>**A. Nemati***, **A.A. Oтынshiyeva**

Farabi University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: Ayatullahn@gmail.com

WTO INFLUENCE ON REGULATING GREAT ECONOMIES: A CASE STUDY OF THE US-CHINA TRADE WAR

The research provides an analysis of the US-China trade war that occurred between 2018 and 2019, culminating in a deal reached in January 2020. This research outlines the detailed tariff impositions by the US and the reciprocal actions taken by China. For conducting this study, the methodology involved library research and analytical review methods to collect and analyze information within a broader conceptual framework. This research examines the influence of the WTO in the US-China trade dispute. Findings include the US decision to unilaterally increase tariffs on aluminum and steel in China due to perceived weaknesses in China's intellectual property rights enforcement and its significant influence over state-owned companies, resulting in unfair trade practices. Furthermore, this shift in trade created opportunities for other states to compensate for the loss of trade volume between the US and China. The WTO, in this case, provided the platform for both states to file complaints and recommended negotiations to settle the trade dispute. In January 2020, they reached an agreement to settle the trade war and return to the situation prior to 2018. This research addresses questions regarding how the WTO facilitated settlement of trade war, how the rest of the world benefited, and the reasons behind the US imposition of tariffs on China. One of the main findings of this research is that despite the trade disadvantages, it has a major advantage in enhancing intellectual property laws within China, thereby preserving the rights of intellectual property owners and mitigating opportunities for unfair trade practices globally.

Keywords: WTO, Trade War, US and China.

А. Немати*, А.А. Отыншиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: Ayatullahn@gmail.com

ДСҰ-ның ұлы экономикаларды реттеуге әсері: АҚШ пен Қытай арасындағы сауда соғысының жағдайлық зерттеуі

Зерттеу 2018-2019 жылдар аралығында болған және 2020 жылдың қаңтарында жасалған мәмілемен аяқталған АҚШ пен Қытай арасындағы сауда соғысына талдау жасайды. Бұл зерттеу АҚШ-тың тарифтерді егжей-тегжейлі енгізуін және Қытайдың өзара әрекеттерін сипаттайды. Бұл зерттеуді жүргізу үшін әдістеме кеңірек тұжырымдамалық шеңберде ақпаратты жинау және талдау үшін кітапханалық зерттеулер мен аналитикалық шолу әдістерін қамтыды. Бұл зерттеу ДСҰ-ның АҚШ пен Қытай арасындағы сауда дауына әсерін зерттейді. Қорытындыларға АҚШ-тың қытайдағы алюминий мен болат тарифтерін біржақты көтеру туралы шешімі кіреді, бұл Қытайдың зияткерлік меншік құқықтарын сақтаудағы әлсіз жақтарына және оның мемлекеттік компанияларға айтарлықтай ықпалына байланысты, бұл жосықсыз сауда тәжірибесіне әкеледі. Сонымен қатар, саудадағы бұл өзгеріс басқа мемлекеттерге АҚШ пен Қытай арасындағы сауда көлемінің жоғалуын өтеуге мүмкіндік туғызды. Бұл жағдайда ДСҰ екі мемлекетке де шағым беру үшін платформа ұсынды және сауда дауын шешу үшін келіссөздер жүргізуді ұсынды. 2020 жылдың қаңтарында олар сауда соғысын реттеу және 2018 жылға дейінгі жағдайға оралу туралы келісімге келді. Бұл зерттеу ДСҰ-ның сауда соғысын реттеуге қалай ықпал еткені, әлемнің қалған бөлігі одан қалай пайда көргені және АҚШ-тың Қытайға тарифтерді енгізуінің себептері туралы сұрақтарды қарастырады. Бұл зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі – саудадағы кемшіліктерге қарамастан, Оның Қытайдағы зияткерлік меншік туралы заңдарды жетілдіруде, осылайша зияткерлік меншік иелерінің құқықтарын сақтауда және бүкіл әлем бойынша жосықсыз сауда тәжірибесінің мүмкіндіктерін азайтуда үлкен артықшылығы бар.

Түйін сөздер: ДСҰ, сауда соғысы, АҚШ және Қытай.

А. Немати*, А.А. Отыншиева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: Ayatullahn@gmail.com

**Влияние ВТО на регулирование крупных экономик:
тематическое исследование торговой войны между США и Китаем**

В исследовании представлен анализ торговой войны между США и Китаем, которая произошла в период с 2018 по 2019 год, кульминацией которой стала сделка, достигнутая в январе 2020 года. В этом исследовании подробно описываются тарифные ограничения, введенные США, и ответные действия, предпринятые Китаем. Для проведения этого исследования методология включала библиотечные исследования и методы аналитического обзора для сбора и анализа информации в более широких концептуальных рамках. В этом исследовании рассматривается влияние ВТО в торговом споре между США и Китаем. Выводы включают решение США в одностороннем порядке повысить тарифы на алюминий и сталь в Китае из-за предполагаемых недостатков в обеспечении соблюдения прав интеллектуальной собственности в Китае и его значительного влияния на государственные компании, что приводит к недобросовестной торговой практике. Более того, этот сдвиг в торговле создал возможности для других государств компенсировать потерю объема торговли между США и Китаем. В данном случае ВТО предоставила обоим государствам платформу для подачи жалоб и рекомендовала переговоры для урегулирования торгового спора. В январе 2020 года они достигли соглашения об урегулировании торговой войны и возвращении к ситуации, существовавшей до 2018 года. В этом исследовании рассматриваются вопросы о том, как ВТО способствовала урегулированию торговой войны, какую выгоду получил остальной мир и причины, стоящие за введением США тарифов в отношении Китая. Одним из главных выводов этого исследования является то, что, несмотря на недостатки торговли, оно имеет большое преимущество в совершенствовании законодательства об интеллектуальной собственности в Китае, тем самым сохраняя права владельцев интеллектуальной собственности и уменьшая возможности для недобросовестной торговой практики во всем мире.

Ключевые слова: ВТО, торговая война, США и Китай.

Introduction

US-China Trade War Background Analysis

In 2018, the world's two great powers, the USA and China initiated a trade war by imposing import tariffs on each other. The Trump administration initiated the imposition of tariffs on aluminum and steel in March 2018, China also responded to the US with tariffs on aluminum, meat, fruit, and wine. The increase of tariffs further increased to 25% in July and August 2018 on China imports valued at 50\$ Billion. In a reciprocal act, China also imposed a 25% tariff on US imports worth \$50 billion.

In response, China increased tariffs on US goods worth \$50 billion. In September, further increases led to the imposition of a 10% tariff on \$200 billion worth of imports from China. In response, China also imposed tariffs on \$60 billion worth of US imports. At the end of 2018, the US announced a 10% tariff and indicated that it would increase to 25% in January 2019, entering into force in May 2019. China postponed the imposition of \$60 billion tariffs on the US until June 2019. During the period of the trade war ceasefire, there was communication between US and Chinese officials, but they did not reach a settlement (Itakura, 2019).

On January 15, 2020, the US and China reached a Phase One trade deal which includes a commitment by China to make substantial additional purchases of U.S. goods and services in the coming years. Importantly, the agreement establishes a strong dispute resolution system that ensures prompt and effective implementation and enforcement. The United States has agreed to modify its Section 301 tariff actions in a significant way ("Economic and Trade Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the People's Republic of China Text," n.d.).

Materials and methodology

1. Research Question:

The central research question guiding this study is: "To what extent does the World Trade Organization (WTO) influence the regulation of great economies, as exemplified by a case study of the US-China trade war?"

2. Hypothesis:

The hypothesis posited for this research is that the WTO, through its established rules, agreements, and dispute resolution mechanisms, plays a significant role in regulating the behavior of major econo-

mies, particularly during instances of trade conflicts such as the US-China trade war.

3. Stages of Research:

a. Literature Review: A comprehensive review of existing literature was conducted to establish a theoretical foundation, understand the historical context of the US-China trade war, and identify gaps in current knowledge regarding the specific influence of the WTO in regulating major economies.

b. Case Study Analysis: A detailed examination of the US-China trade war served as a focal point for the case study. This involved analyzing key events, policy decisions, and economic indicators to provide a contextual background for understanding the dynamics at play.

c. WTO Rules and Agreements Assessment: A qualitative and quantitative analysis of WTO rules and agreements was undertaken to assess their impact on the conduct of major economies. This stage involved a meticulous examination of relevant documents and agreements.

d. Dispute Settlement Mechanism Evaluation: The effectiveness of the WTO's dispute settlement mechanism was evaluated through the examination of specific cases related to the US-China trade war. Both qualitative and quantitative data were utilized to assess the outcomes and implications of the disputes.

4. Research Methods:

a. Qualitative Analysis: The study employed qualitative analysis to interpret the content of WTO agreements, dispute settlement cases, and relevant literature. This method facilitated a nuanced understanding of the regulatory framework and its application in real-world trade conflicts.

b. Case Study Approach: The case study approach was utilized to gain in-depth insights into the US-China trade war, focusing on the actions taken by both parties, the role of the WTO in dispute resolution, and the overall impact on global trade dynamics.

5. Research Results:

The research results include a nuanced understanding of the role played by the WTO in regulating major economies, as exemplified by the US-China trade war. Findings from the case study analysis, coupled with the assessment of WTO rules and dispute settlement mechanisms, contribute to the development of a comprehensive understanding of the dynamics involved in the regulation of great economies within the global trade framework.

Literature review

Bown, C. P. (2019). The US-China trade war, tariffs, and the global trading system. *Journal of Economic Perspectives*, 33(4), 187-210. Bown analyzes the US-China trade war and its impact on the global trading system. The study discusses the role of the WTO in resolving trade disputes and highlights the challenges faced by the organization in regulating trade between major economies.

Kawai, M., & Petri, P. A. (Eds.). (2019). *Asian perspectives on the US-China trade conflict*. Peterson Institute for International Economics. This book provides Asian perspectives on the US-China trade conflict and its implications for the region. It examines the role of the WTO in regulating trade disputes and discusses the potential impact of the trade war on the multilateral trading system.

Mattoo, A., & Subramanian, A. (2019). China and the world trading system. *World Bank Policy Research Working Paper*, (8818). This working paper examines China's role in the world trading system and its implications for the WTO. It discusses the challenges posed by China's economic rise and the US-China trade war, highlighting the need for the WTO to adapt to changing dynamics.

Pelc, K. J. (2019). The politics of the WTO's crisis. *International Organization*, 73(4), 1007-1034. This study analyzes the politics surrounding the WTO's crisis, including the challenges faced by the organization in regulating trade disputes. It discusses the implications of the crisis for the resolution of conflicts, such as the US-China trade war.

Shingal, A., & Yildirim, A. (2020). The US-China trade war: Tariffs, trade impacts, and global governance. *World Economy*, 43(1), 22-41. This article examines the US-China trade war, focusing on the impact of tariffs and trade on the global economy. It discusses the role of the WTO in regulating trade conflicts and analyzes the effectiveness of the organization's governance in addressing the challenges posed by the trade war.

Background of Trade Tensions

The WTO economic analysis of the US-China trade conflicts indicated four reasons in the policy decision of US to tariff increases on steel and aluminum imports from China under section 301 of the 1974 Trade Act:

1. Manufacturing jobs should be brought back to the United States.

2. Tariffs should be "reciprocal" at the bilateral level.

3. The bilateral trade deficit with China should be reduced or eliminated.

4. China should change various policies that have adverse effects, such as poor protection of intellectual property rights, forced technology

transfer from foreign companies investing in China, and heavy involvement of the Chinese government in its economy through (implicit) subsidization of state-owned companies (SOEs) (Bekkers 2020).

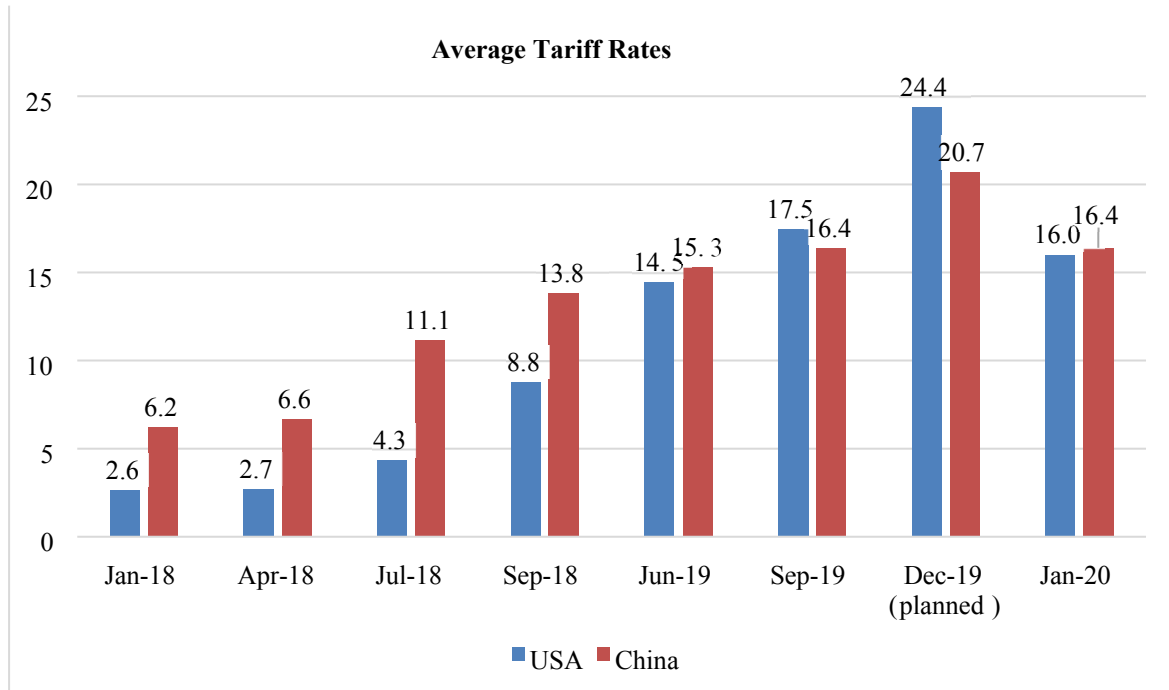

Figure 1 – Evolution of Average Tariff Rates

A Review of the Inconsistency of US-China within the WTO Rules

US Section 301 of the Trade:

The initiation of the trade conflict between the United States and China occurred when the U.S. government imposed significant tariffs on specific Chinese products under Section 301 of the Trade Act of 1974. Section 301 grants the U.S. Trade Representative (USTR) the authority to take actions against a foreign country's trade practices that undermine U.S. rights. Following investigations into China's trade activities, the USTR determined that certain actions by the Chinese government related to intellectual property and investment adversely affected U.S. interests. Consequently, the U.S. chose to counteract China's activities by invoking Section 301 of the Trade Act of 1974.

On March 22, 2018, the U.S. imposed tariffs on Chinese products valued between \$50 billion and \$60 billion, including medical devices, satellites, aircraft parts, and weapons. In response, on April 2,

2018, the Chinese government retaliated with tariffs on 128 U.S. products, particularly aluminum, cars, pork, and soybeans. By September 24, 2018, the U.S. threatened additional tariffs on about \$200 billion worth of Chinese imports, with a further threat of tariffs on \$267 billion worth of imports if China retaliated. China, however, proposed a \$110 billion tariff on U.S. imports, disregarding the U.S. threats.

The trade tensions between the U.S. and China escalated without resorting to the rules and procedures of the multilateral trading system. Despite both parties filing complaints with the World Trade Organization (WTO), they did not wait for the WTO to determine the merit of their complaints before implementing protectionist measures. This disregard for the WTO's dispute settlement system raises concerns about its effectiveness in providing appropriate redress for trade disputes among its members.

The Section 301 dilemma revolves around the legal basis for the U.S. unilateral actions, particularly in the context of the U.S.–China trade war. The

U.S. justified its actions under Section 301 of the Trade Act of 1974, allowing measures against trading partners engaging in activities detrimental to the U.S. To assess the WTO consistency of Section 301, the dispute settlement body (DSB) jurisprudence in the case of US-Section 301-310 of the Trade Act of 1974 are crucial.

In a previous case, the European communities questioned the consistency of Sections 301-310 of the U.S. Trade Act of 1974, which allows the suspension of WTO concessions in response to alleged violations of trading rules by other countries. The panel concluded that a statute reserving the right for a member to take actions that it promised not to take under WTO obligations is a violation of WTO rules. Section 301's discretion, as observed by the panel, contradicts Article 23 of the DSU, placing WTO members trading with the U.S. at the mercy of the U.S. in trade disputes that fall outside the WTO's scope.

Despite the panel's ruling, the U.S. convinced the panel that it would base its discretion on the DSU's decision and comply with Article 23. The panel accepted this undertaking, allowing Sections 301-310 to remain in the U.S. statute book. After the WTO case, both the EU and the U.S. claimed victory, interpreting the decision differently. The U.S. argued that it didn't need to modify Section 301, asserting its WTO consistency, while the EU insisted that Section 301 must be applied in a WTO-consistent manner.

In conclusion, Section 301 remains the legal foundation for the U.S.–China trade war, despite the debates surrounding its WTO consistency and the differing interpretations of the WTO case outcome (Adekola 2019a).

China's Article 47:

In justifying its response to U.S. tariffs, the Chinese government relied on Article 47 of its 2004 Foreign Trade Law. This article grants China the right to retaliate by suspending obligations under trade or economic treaties when a co-party violates its commitments, causing harm to China's interests. The first query is whether Article 47 encompasses the WTO framework. The legislation suggests it does, as it references "jointly acceded to trade treaties or agreements with the People's Republic of China." Moreover, the 2004 amendment aligns China's Foreign Trade Policy with WTO obligations after its 2001 accession. Article 2 of the law specifies its applicability to foreign trade and related aspects of intellectual property rights, confirming its relevance to the WTO.

The second question concerns the WTO consistency of Article 47. Although there is no WTO jurisprudence on this, considering Articles 23.1 and 23.2 of the Dispute Settlement Understanding (DSU), one could argue that Article 47 violates the goal of strengthening the multilateral trading system. Article 47 allows China to suspend obligations in response to another country's violation, conflicting with the spirit of Article 23 of the DSU. Notably, Article 47's language resembles that of Article 7, which permits countermeasures without acknowledging China's WTO obligations against unilateral termination of concessions.

DSB jurisprudence, as seen in the US/Canada – continued suspension case, underscores the exclusivity of the WTO dispute settlement system. Article 23.1 establishes the DSU as the sole forum for dispute resolution, while Article 23.2 prohibits unilateral action by a WTO Member. As China retaliated without using the WTO's rules and procedures, it suggests Article 47 is WTO inconsistent.

Considering the slow pace of the WTO adjudicatory procedure, compliance with Article 23 of the DSU by awaiting DSB adjudication may not be economically wise for China. The sluggishness of the dispute settlement mechanism raises questions about its effectiveness and implications for the sustainability of the multilateral trading system (Adekola 2019a).

The Influence of WTO on Settling the US-China Trade War

The World Trade Organization (WTO) played a pivotal role in attempting to resolve the trade conflict between the United States and China. As an international body responsible for overseeing global trade regulations and settling disputes among member nations, the WTO served as a forum for both countries to address their concerns and seek resolutions.

Both the U.S. and China lodged complaints against each other at the WTO, alleging violations of international trade rules. The WTO established panels to investigate these complaints and issued rulings on specific matters, including intellectual property rights and subsidies.

The WTO's dispute settlement process involves the filing of complaints by member countries, the formation of panels for investigation, the issuance of rulings, a potential appeals process, and the implementation of rulings by member countries.

Additionally, beyond its dispute settlement process, the WTO facilitated mediation and negotiations between the U.S. and China. The organiza-

tion encouraged both parties to engage in dialogue to find mutually acceptable solutions to their trade disputes, covering topics such as intellectual property protection, technology transfers, and market access.

The WTO recommended specific actions and policies to alleviate trade tensions between the U.S. and China. These include enhancing intellectual property rights protection through stricter enforcement of patent, copyright, and trademark laws, as well as implementing effective measures to combat counterfeiting and piracy. The WTO also emphasized the importance of promoting market access and fair competition by reducing barriers for foreign companies, eliminating discriminatory practices, and ensuring transparency in regulations.

During the trade war, the WTO ruled against certain U.S. tariffs on Chinese goods. To comply with these rulings, the U.S. should consider revising its tariff policies under international trade rules set by the WTO. China, on the other hand, faced criticism for its intellectual property rights protection practices. To comply with WTO recommendations, China needs to strengthen its legal framework for intellectual property protection, enhance enforcement mechanisms, and combat counterfeiting and piracy.

The WTO's involvement in the U.S.-China trade war has had an impact on the overall outcome and resolution. Through its established mechanisms, such as the Dispute Settlement Body, the WTO facilitated negotiations between the two countries, providing a structured approach to resolving trade tensions and increasing the likelihood of reaching a mutually beneficial resolution.

Furthermore, the WTO's involvement reinforces the importance of upholding rules-based international trade. Both the U.S. and China are encouraged to engage in fair competition, respect intellectual property rights, and maintain market access for all participants. The presence of an impartial organization like the WTO ensures that disputes are resolved based on established rules rather than through unilateral actions or power dynamics.

In conclusion, the specific actions recommended or enforced by the WTO, along with compliance from both the United States and China, play a crucial role in mitigating trade tensions between these two major economies. The WTO's involvement not only provides guidance on key issues such as intellectual property rights protection and fair competition but also offers a platform for mediation and dispute settlement, upholding rules-based

international trade for a potentially favorable outcome for both parties in the U.S.-China trade war (Keeler 2023).

The implication of US-China Trade War on the Rest of war

In 2018 and 2019, the increase of tariffs between the US and China leads to a deviation to other supplying countries.

To assess the impact of these tariff adjustments on worldwide trade, researchers correlated the movements in tariffs with global bilateral trade data from the International Trade Centre, focusing on the top 50 exporting countries excluding oil exporters. The analysis compared export growth for products affected by distinct tariff changes initiated by the U.S. or China.

The outcome revealed that both the U.S. and China experienced reduced exports of products affected by increased tariffs. U.S. exports to China saw a decline of 26.3%, while exports to other regions increased modestly by 2.2%. China's exports to the U.S. dropped by 8.5%, and its exports to other parts of the world registered a statistically insignificant increase of 5.5%. Notably, the researchers observed that trade in products targeted by the tariffs increased among bystander countries, surpassing mere reallocation of global trade flows; these countries, on the whole, increased their exports to the world. As a result of this response from other nations, the researchers calculated that, on a net basis, the trade war contributed to a 3% increase in global trade ("How the US-China Trade War Affected the Rest of the World," n.d.).

This flexible specification reveals a second takeaway: there is substantial cross-country heterogeneity in export growth in targeted products compared to non-targeted products. Moreover, this heterogeneity is largely driven by countries' export responses to the rest of the world. Some countries, such as Vietnam, Thailand, Korea, and Mexico were among the largest export "winners", in the sense that they better exploited trade opportunities in product markets with declining US or Chinese participation. The average export growth in taxed products across countries is 6.5% with a standard deviation across countries of 6.1% (compared to a standard deviation of just 1.4% implied by a specification with homogeneous tariff elasticities). These cross-country differences in export growth in targeted products result from i) tariff elasticities that differ by country; and ii) tariff elasticities that differ by sector and size of the trade flow, combined with pre-war specialization

patterns across products. Our third key takeaway is that the country-specific component explains the bulk – 80.5% – of the cross-country variation in export growth in targeted products. The combination of pre-war specialization and size-dependent or sector-specific tariff elasticities explain the remaining variation (Fajgelbaum 2021).

Conclusion

There is a legal dispute behind every political dispute. In the case of the USA and China trade war WTO by providing grounds for filing complaints, recommendations for negotiations, and inviting parties to transparency and fair trade. The World Trade

Organization (WTO) plays a crucial role in regulating international trade and resolving trade disputes. However, it's important to note that the effectiveness of the WTO in addressing US-China trade issues has been a subject of debate. Some argue that the WTO has not kept pace with the evolving nature of global trade and the specific challenges posed by the US-China relationship.

Bilateral tensions escalated in the preceding years, leading to a trade war characterized by reciprocal tariffs imposed by both countries on each other's goods. The Phase One trade deal signed in January 2020 marked a partial de-escalation, with both sides agreeing to address some issues and make certain concessions.

References

- ADEKOLA. (2019b). US–China Trade War and the WTO Dispute Settlement Mechanism. *Journal of International Trade Law and Policy*, 18(3), 125–135. <https://doi.org/10.1108/jitlp-02-2019-0011>
- Bekkers, E., & Schroeter, S. (2020). An Economic Analysis of the US-China Trade Conflict. World Trade Organization Economic Research and Statistics Division. <https://ideas.repec.org/p/zbw/wtowps/ersd202004.html>
- Cambridge University Press. (2023, September 6). The impact of the WTO dispute settlement system on China. <https://www.cambridge.org/core/books/china-and-the-wto/impact-of-the-wto-dispute-settlement-system-on-china/F7263484AB482E65B-DED4EF50ECCB4D2>
- Council on Foreign Relations. (2022, February 28). The contentious U.S.-China trade relationship. <https://www.cfr.org/backgrounder/contentious-us-china-trade-relationship>
- Dras. (2025, April 26). Can WTO survive US-China trade war? <https://dras.in/can-wto-survive-us-china-trade-war/>
- Eurasian Research. (2020, March 25). US-China trade war: Economic causes and consequences. <https://www.eurasian-research.org/publication/us-china-trade-war-economic-causes-and-consequences/>
- Fajgelbaum, P., Koujianou Goldberg, P., Kennedy, P., Khandelwal, A., & Taglioni, D. (2021). The US-China Trade War and Global Reallocations. <https://doi.org/10.3386/w29562>
- Itakura, K. (2019). Evaluating the Impact of the US–China Trade War. *Asian Economic Policy Review*, 15(1), 77–93. <https://doi.org/10.1111/aepr.12286>
- Keeler, J. D. (2023, October 20). Case Study: The Role of the WTO in the U.S.-China Trade War – Law n Guilt. <https://www.lawnguilt.com/case-study-the-role-of-the-wto-in-the-u-s-china-trade-war/>
- National Bureau of Economic Research (NBER). (n.d.). How the US-China Trade War Affected the Rest of the World. <https://www.nber.org/digest/202204/how-us-china-trade-war-affected-rest-world>
- United States Trade Representative. (n.d.). Economic and Trade Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the People's Republic of China Text. <https://ustr.gov/countries-regions/china-mongolia-taiwan/peoples-republic-china/phase-one-trade-agreement/text>
- VOA News. (2025, February 12). As tariffs take effect, Beijing and Washington look back to 2020 deal. <https://www.voanews.com/a/as-tariffs-take-effect-beijing-and-washington-look-back-to-2020-deal/7970267.html>
- Yang, T. (2025). The Impact of US-China Trade War on China's Exports. *Sage Journals*. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/21582440251328482>
- Zeng, K. (2022). Bilateral tensions, the trade war, and US-China trade relations. University of Arkansas. https://scholarworks.uark.edu/context/plscpub/article/1005/viewcontent/bilateral_tensions_the_trade_war_and_us_china_trade_relations.pdf
- Choukroune, L. (2012). China and the WTO dispute settlement system. *China Perspectives*, 2012(1). <https://journals.openedition.org/chinaperspectives/5782>

Авторлар туралы мәлімет:

Аятулла Немати – халықаралық құқық магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Ayatuallahn@gmail.com);

Отынишиева Айдана Айтұқызы (автор-корреспондент) – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aidana-best91@mail.ru).

Information about authors:

Ayatullah Nemati – Master of International Law, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: Ayatullahn@gmail.com);

Oтынshiyeva Aidana Aitukyzy (corresponding-author) – PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: aidana-best91@mail.ru).

Сведения об авторах:

Аятұлла Немати – магистр международного права, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: Ayatullahn@gmail.com);

Отыншиева Айдана Айтукызы (корреспондент-автор) – доктор философии, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: aidana-best91@mail.ru).

Registered: October 09, 2024.

Corrected: May 26, 2025.

Accepted: June 20, 2025.

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТ

«ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясында» материалдарды жариялау Open Journal System арқылы, онлайн жіберу жүйесі және сараптамалық бағалауды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Тіркелу және жүйеге кіру материалдарды жіберу бөлімінде қол жетімді.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Журналдың тақырыптық бағыттары

Журнал материалдары заң ғылымының, мемлекет және құқық теориясының, сондай-ақ қазақстандық және халықаралық юриспруденцияның барлық салаларының өзекті мәселелерін қамтиды.

Мақалалар заң ғылымының келесі бөлімдерінде жарияланады

- Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы.
- Конституциялық және әкімшілік құқық.
- Азаматтық құқық және еңбек құқығы.
- Табиғи ресурстар және экологиялық құқық.
- Қылмыстық құқық және процесс, сот сараптамасы.
- Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық.

Мақалаға қойылатын талаптар:

- Редакциялық коллегия журналдың ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды. Мақала журналдың функционал сайтына жүктеу арқылы FАNА (Open Journal System) электронды форматта (doc, .docx, .rtf форматында) қабылданады.

- Шрифт кеглі – 12 (аңдатпа, кілт сөздер, әдебиеттер тізімі – 10, кесте мәтіні – 9-11), шрифт – Times New Roman, мәтін беттің ені бойынша тегістеу арқылы теріледі, аралығы – бір, абзац бойынша шегініс – 0,8 см, шеттері: үстіңгі және астыңғы – 2 см, сол және оң жақ – 2 см.

- Сурет, кесте, графика, диаграмма және т.б. мәтін ішінде нөмір және атаумен белгіленеді. (Мысалы, 1-сурет – Сурет атауы). Суреттердің, таблица, графика мен диаграммалардың саны мақала көлемінің 20% -нан (кейбір жағдайда 30%) артық болмауы керек.

- Мақала көлемі (атауы, авторлар бойынша ақпарат, аңдатпа, кілт сөз, әдебиеттер тізімін қоспағанда) әлеуметтік және гуманитарлық бағытта 3 000 сөзден кем, 7 000 сөзден артық емес болуы шарт.

- Авторлар жіберіліп отырған мақаланың/қолжазбаның бұрын соңды еш жерде жарияланбағаны, мақалада/қолжазбада басқа жұмыстардың мәтіндеріне сілтемесіз алынған кірме фрагменттердің жоқ екендігі туралы Open Journal System немесе Editorial Manager жүйесіндегі ілеспе хатта МІНДЕТТІ түрде жазу керек.

Мақала құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін ҮЛГІ-ні қолданыңыз):

Бірінші бет:

- Бірінші жол –FTAMP нөмірі (ерекше жағдайда ООЖ), мәтін беттің сол жақ шетімен тегістеледі, қаралау шрифт.
- Мақала атауы (Тақырып) мақаланың мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырманның назарын аудару керек. Тақырып қысқа әрі ақпараттық, жаргондар мен Название должно быть кратким, информативным и не содержать жаргонизмов или аббревиатурасыз жазылуы тиіс. Тақырыптың орташа ұзындығы 5-7 сөз (кей жағдайда 10-12 сөз). Мақаланың тақырыбы орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде берілуі керек. Тақырып қаралау шрифтті кіші әріптермен, беттің ортасымен тегістеледі.

- Мақала автор(лар)ы – аты-жөнінің бірінші әріптері және тегі, жұмыс істейтін орны (аффилиация), қала, мемлекет, email – орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде жазылады. Авторлар туралы ақпарат қалыпты шрифтті кіші әріптермен жазылып, беттің ортасында тегістеледі.

- Аңдатпа көлемі 150 сөз орыс, қазақ, ағылшын тілдерінде жазылады.

- Аңдатпа құрылымында келесі ақпарат МІНДЕТТІ түрде болуы керек:

- Зерттеу тақырыбы бойынша кіріспе сөз.

- Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары мен идеялары.

- Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы бойынша қысқа ақпарат.

- Зерттеу әдістемесі бойынша қысқа ақпарат.

- Ғылыми зерттеудің негізгі нәтижелері, талдау және тұжырымдама.

- Жүргізілген зерттеу жұмысының маңыздылығы (аталған жұмыстың ғылымның сәйкес саласына енгізген үлесі)

- Жұмыс қорытындысының практикалық маңыздылығы.

- Кілт сөздер/сөз тіркестері – орыс, қазақ, ағылшын тілдерінде 3-5 сөз аралығында.

Келесі бет (жаңа бет):

- Кіріспе келесіде берілген негізгі элементтерден тұрады:
- Тандалған тақырыптың негіздемесі; тақырып өзектілігі мен зерттеу проблемалары. Тандалған тақырыптың негіздемесінде алдыңғы зерттеушілердің тәжірибелері негізінде проблемалық жағдайдың (зерттеу жұмыстарының жоқтығы, жаңа зерттеу нысанының пайда болғаны және т.б.) бар екендігі айтылады. Тақырыптың өзектілігі аталған зерттеу нысанының қойылған сұрақтарға толық жауаптардың болмаған жағдайда, тақырыптың теориялық және практикалық маңыздылығы арқылы дәлелденіп жалпыға ортақ мүдде арқылы анықталады.

- Жұмыстың нысанын, пәнін, мақсаттарын, міндеттерін, тәсілдерін, әдістер, гипотезасын анықтау. Зерттеудің мақсаты тезисті дәлелдеумен, яғни зерттеу тақырыбын автор таңдаған аспектімен көрсетумен байланысты.

- Материал мен әдістер – материалдар мен жұмыс барысының сипаттамасынан, сондай-ақ қолданылатын әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек

Зерттеу материалының сипаттамасы оның сапалық және сандық көрінісін қамтиды. Материалдың сипаттамасы – тұжырымдар мен зерттеу әдістерінің сенімділігін анықтайтын факторлардың бірі.

Бұл бөлімде проблеманың қалай зерттелгені сипатталады: бұрын жарияланған рәсімдеулерді қайталамай егжей-тегжейлер ақпарат беріледі; материалдар мен әдістерді қолдану кезінде міндетті түрде енгізілген жаңалықтар арқылы жабықты сәйкестендіруді (бағдарламалық жасақтама) және материалдардың сипаттамасы қолданылады.

Ғылыми әдістеме келесілерден тұруы қажет:

- зерттеу сұрақтар(ы);
- алға қойылға гипотеза (тезис);
- зерттеу кезеңдері;
- зерттеу әдістері;
- зерттеу нәтижелері.

- Әдебиеттерге шолу жасау бөлімінде – зерттеу тақырыбы бойынша ағылшын тілінде шетелдік авторлардың іргелі және жаңа еңбектер (кемінде 15 жұмыс) тізімі, олардың ғылыми мақалаға үлесі тұрғысынан талдау, сондай-ақ сіздің мақалаңызда қолданылған деректер беріледі.

- Жұмысқа қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуы немесе сіздің жетістіктеріңіз туралы, алдыңғы жұмыстарыңызды көрсететін сілтемелерді қосуға БОЛМАЙДЫ.

- Нәтижелер мен Талқылау бөлімінде сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауы және талқылауы беріледі. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беру арқылы негізгі мәні айқындалады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі болып саналады. Онда жұмысыңыздың нәтижелерінің талдауы және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және тұжырымдамаларымен салыстыру арқылы сәйкес нәтижелерді талқылау беріледі.

- Қорытынды, тұжырымдама – жұмыстың осы кезеңдегі нәтижелерін жалпылау және қорытындылау; автор алға қойған тұжырымның растығын және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми білімнің өзгеруі туралы автордың қорытындысын растау. Қорытынды абстрактілі болмауы керек, оларды ұсыныстарды немесе одан әрі жасалатын жұмысты сипаттай отырып белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау үшін қолдану керек.

Қорытындының құрылымында келесі сұрақтар болуы керек: Зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай? Нәтижелері қандай? Қандай тұжырымдар бар? Зерттемені енгізу, қолдану перспективалары мен мүмкіндіктері қандай?

- Пайдаланылған әдебиеттер тізімі немесе библиографиялық тізім әлеуметтік және гуманитарлық бағыттарға 15 атаулардан тұрады, ал ағылшын тіліндегі жалпы атаулар саны 50%-дан кем болмауы керек. Егер сілтемелер тізімінде кириллицада берілген еңбектер болса, сілтемелер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитте (транслитерация – <http://www.translit.ru>).

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор (лар) (транслитерация) → (жақшадағы жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала тақырыбы [мақала тақырыбының ағылшын тіліндегі аудармасы төрт бұрышты жақшада], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болған жағдайда ағылшын тілінде), шығыс деректер ағылшын тілінде белгілеулер арқылы жазылады.

Мысалы: Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011) Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. Foresight-Russia, vol. 5, no 4, pp. 8–30. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі алфавиттік тәртіпте және тек мәтінге сілтеме жасалған жұмыстар ҒАНА жазылады.

- Орыс және қазақ тілдеріндегі әдебиеттер тізімінің стилі ГОСТ1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелері» сәйкес жасалады (БҒСБ тізіміне енген басылымдарға қойылатын талап).

- Әлеуметтік және гуманитарлық бағытта романизацияланған әдебиеттер тізімін, ағылшын тіліндегі (басқа шет тіліндегі) дереккөздер рәсімдеу стилі – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

- Берілген бөлімде төмендегілерді ескеру қажет:

- Ғылымның осы саласында қолданылатын және автордың жұмысы негізделген ғылыми басылымдар, алдыңғы қатарлы зерттеу әдістерінен дәйексөздер келтіріледі.

- Өзіңіздің жұмысыңыздан дәйексөздерді келтіруді шамадан тыс қолданудан аулақ болыңыз.

- Сілтемелерді ТМД / КСРО авторларының басылымдарына шамадан тыс келтіруден аулақ болыңыз, әлемдік тәжірибені қолданыңыз.

- Библиографиялық тізімде мақала тақырыбы бойынша белгілі шетелдік авторлар мен зерттеушілер шығарған іргелі және ең маңызды жұмыстар болуы керек.

Әлеуметтік және гуманитарлы бағыттағы мәтіндерде дәйексөз келтірілген сілтемелер жұмыстың бірінші авторы, шыққан жылы: бет нөмір(лер)і жақша ішінде көрсетіліп беріледі. Мысалы, (Залесский 1991: 25). Әдебиеттер тізімінде бір автордың бір жылда жарық көрген бірнеше жұмысы келтірілген жағдайда, шыққан жылдың тұсына «а», «б» және т.б. әріптерді қосып жазу керек. Мысалы, (Садуова, 2001а: 15), (Садуова, 2001б, 22). Жаратылыстану бағытындағы мақалаларда сілтемелер сілтеме жасалған жұмыстардың мақала мәтінінде кездесетін кезеңіне байланысты нөмірленіп тік жақшада беріледі.

Библиографиялық сілтемелерді рәсімдеу үшін Mendeley Reference Manager құралын пайдалана аласыз.

Төлем мақаланы жариялауға және редакцияның хабарламасына қабылдағаннан кейін ғана жүргізіледі.

Жарияланым құны – 60 000 теңге/WORD форматындағы бет (қаріп 12, Times New Roman).

Реквизиттер:

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы

Индекс 050040

Мекенжай: Алматы қ., Әль-Фараби даңғылы 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998CTB0000567141 – тенге

ИИК KZ40998CTB0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Публикация материалов в «Вестнике КазНУ. Серия юридическая» осуществляется с использованием Open Journal System, системы онлайн-подачи и экспертной оценки. Регистрация и войти в систему доступны в разделе Отправка материалов.

Автор для корреспонденции обязан предоставить сопроводительное письмо на публикацию в журнале.

Тематические направления журнала

Материалы журнала освещают широкий круг актуальных проблем юридической науки, теории государства и права, а также всех отраслей казахстанской и международной юриспруденции.

Статьи публикуются по следующим разделам юридической науки

- Теория и история государства и права.
- Конституционное и административное право.
- Гражданское право и трудовое право.
- Природо-ресурсовое и экологическое право.
- Уголовное право и процесс, криминалистика.
- Международное отношение и международное право.

Требование для оформления статьи:

- Редакционная коллегия принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала. Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf) ТОЛЬКО посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System).

- Кегль шрифта – 12 (аннотация, ключевые слова, литература – 10, текст таблиц – 9-11), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, интервал – одинарный, абзацный отступ – 0,8 см, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое и правое – 2 см.

- Рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).

- Объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 3 000 слов и не превышать 7 000 слов для социогуманитарных направлений.

- Авторы в ОБЯЗАТЕЛЬНОМ порядке должны указать в сопроводительном письме в системе Open Journal System или Editorial Manager о том, что направляемая статья/рукопись нигде ранее не публиковалась, и что в статье отсутствуют заимствованные фрагменты текста из других работ без ссылок на них.

Структура статьи (для оформления статьи используйте ШАБЛОН):

Первая страница:

- Первая строка – номер МРНТИ (в исключительных случаях УДК), выравнивание – по левому краю, шрифт – полужирный.

- Название статьи (Заголовок) должно отражать суть и содержание статьи и привлекать внимание читателя. Название должно быть кратким, информативным и не содержать жаргонизмов или аббревиатур. Оптимальная длина заголовка – 5-7 слов (в некоторых случаях 10-12 слов). Название статьи должно быть представлено на русском, казахском и английском языках. Название статьи представляется полужирным шрифтом строчными буквами, выравнивание – по центру.

- Автор(ы) статьи – Инициалы и фамилия, места работы (аффилиация), город, страна, email – на русском, казахском и английском языках. Сведения об авторах представляются обычным шрифтом строчными буквами, выравнивание – по центру.

- Аннотация объемом не менее 150 слов на русском, казахском и английском языках.

Структура аннотации включает в себя следующие ОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ пункты:

- Вступительное слово о теме исследования.
- Цель, основные направления и идеи научного исследования.
- Краткое описание научной и практической значимости работы.
- Краткое описание методологии исследования.
- Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы.
- Ценность проведенного исследования (внесенный вклад данной работы в соответствующую область знаний).
- Практическое значение итогов работы.
- Ключевые слова/словосочетания – количеством 3-5 на русском, казахском и английском языках.

Последующая страница (новая):

Введение состоит из следующих основных элементов:

- Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. В обосновании выбора темы на основе описания опыта предшественников сообщается о наличии проблемной ситуации (отсутствие каких-либо исследований, появление нового объекта и т.д.). Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.
- Определение объекта, предмета, целей, задач, методов, подходов, гипотезы и значения вашей работы. Цель исследования связана с доказательством тезиса, то есть представлением предмета исследования в избранном автором аспекте.
- Материал и Методы – должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

Характеристика или описание материала исследования включает его представление в качественном и количественном отношении. Характеристика материала – один из факторов, определяющий достоверность выводов и методов исследования.

В этом разделе описывается, как проблема была изучена: подробная информация без повторения ранее опубликованных установленных процедур; используется идентификация оборудования (программного обеспечения) и описание материалов, с обязательным внесением новизны при использовании материалов и методов.

Научная методология должна включать в себя:

- исследовательский вопрос(-ы);
- выдвигаемую гипотезу (тезис);
- этапы исследования;
- методы исследования;
- результаты исследования.

В секции обзор литературы – должны быть охвачены фундаментальные и новые труды по исследуемой тематике зарубежных авторов на английском языке (не менее 15 трудов), анализ данных трудов с точки зрения их научного вклада, а также пробелы в исследовании, которые Вы дополняете в своей статье.

• НЕДОПУСТИМО наличие множества ссылок, не имеющих отношения к работе, или неуместные суждения о ваших собственных достижениях, ссылки на Ваши предыдущие работы.

• В разделе Результаты и Обсуждение – приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

• Заключение, выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

Структура заключения должна содержать следующие вопросы: Каковы цели и методы исследования? Какие результаты получены? Каковы выводы? Каковы перспективы и возможности внедрения, применения разработки?

• Список используемой литературы, или Библиографический список состоит из 15 наименований для социогуманитарных направлений, и из общего числа наименований на английском языке должно быть не менее 50%. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация – <http://www.translit.ru>).

Романизированный список литературы должен выглядеть в следующем виде: автор(-ы) (транслитерация) (год в круглых скобках) название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

Например: Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011) Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. Foresight-Russia, vol. 5, no 4, pp. 8–30. Список литературы представляется в алфавитном порядке, и ТОЛЬКО те работы, которые цитируются в тексте.

• Стиль оформления списка литературы на русском и казахском языке согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» (требование к изданиям, входящих в перечень КОКСОН).

• Стиль оформления Романизированного списка литературы, а также источников на английском (другом иностранном) языке для социогуманитарных направлений – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

• В данном разделе необходимо учесть:

• Цитируются основные научные публикации, передовые методы исследования, которые применяются в данной области науки и на которых основана работа автора.

• Избегайте чрезмерных самоцитирований.

• Избегайте чрезмерных ссылок на публикации авторов СНГ/СССР, используйте мировой опыт.

• Библиографический список должен содержать фундаментальные и наиболее актуальные труды, опубликованные известными зарубежными авторами и исследователями по теме статьи.

Ссылки на цитируемые работы в тексте социогуманитарного направления даются в скобках, с указанием первого автора работы, год издания: номер страниц(-ы). Например, (Залесский 1991: 25). В случае наличия в списке литературы несколь-

ких работ одного и того же автора, изданных в один год, то дополнительно к году издания добавляется буква «а», «б» и т.д. Например, (Садуова, 2001а: 15), (Садуова, 2001б, 22). Для естественнонаучных статей ссылки оформляются в квадратных скобках с указанием нумерации по мере появления цитируемых работ в тексте.

Для оформления библиографических ссылок также можете использовать инструмент – Mendeley Reference Manager

Оплата производится только после принятия статьи к публикации и сообщения редакции.

Стоимость публикации – 60 000 тенге/страница в формате WORD (шрифт 12, Times New Roman).

Реквизиты:

Некоммерческое акционерное общество «Казахский национальный университет имени Аль-Фараби»

Индекс 050040

Адрес: г. Алматы, пр. аль-Фараби 71

БИН 990140001154

КБЕ 16 АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998CTB0000567141 – тенге

ИИК KZ40998CTB0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

INFORMATION FOR AUTHORS

Submissions to the Journal of actual problems of jurisprudence are made using Open Journal System, the online submission and peer review system. Registration and access is available at Submissions

The author for correspondence is obliged to provide a cover letter for publication in the journal.

Manuscript requirements:

- The Editorial Board accepts previously unpublished articles in research areas of journal. The paper should be submitted in electronic format (in .doc, .docx, .rtf) ONLY by submitting it through the function (Open Journal System) at the journal's website
- Font size -12 (abstract, keywords, references – 10, table text – 9-11), font -Times New Roman, alignment – text width, spacing – single, paragraph indentation – 0.8 cm, margins: top and bottom – 2 cm, left and right – 2 cm.
- Figures, tables, graphs, diagrams, etc. are presented directly in the text, indicating the number and title (for example, Figure 1 – The name of the figure). The number of figures, tables, graphs and diagrams should not exceed 20% of total volume of the article (in some cases up to 30%).
- The volume of the article (excluding title, information about authors, abstract, keywords, references) should be at least 3,000 words and not exceed 7,000 words.
- Authors must indicate in the cover letter in the Open Journal System or Editorial Manager that the submitted article/manuscript has not been published anywhere before, and that the article does not contain borrowed text fragments from other papers without referencing them.

The structure of the article (You can use the TEMPLATE for preparing your manuscript):

First page:

- The first line is the IRSTI (Interstate rubricator of scientific and technical information number) (in exceptional cases, UDC), alignment is left, the font is bold.
- The title of the article (Title) should reflect the essence and content of the article and attract the reader's attention. The name should be short, informative and not contain any jargon or abbreviations. The optimal length of the title is 5-7 words (in some cases 10-12 words). The title of the article should be presented in Russian, Kazakh and English. The title of the article is presented in bold, lowercase letters, and alignment is centered.
- Author (s) of the article – Initials and surname, place of work (affiliation), city, country, email – in Russian, Kazakh and English. Information about authors is presented in an ordinary font in lowercase letters, alignment is centered.
- Abstract of at least 150 words in Russian, Kazakh and English

The structure of the abstract includes the following MANDATORY items:

- Introduction to the research topic.
- Purpose, main directions and ideas of research.
- A brief description of the scientific and practical significance of the paper.
- A brief description of the research methodology.
- Main results and analysis, conclusions of the research.
- Research value (contribution of this work to the relevant field of knowledge).
- The practical significance of research results.
- Keywords are words/collocations – 3-5 words in Russian, Kazakh and English.

Next page (new):

- Introduction consists of the following main elements:
- Justification for the topic chosen; relevance of topic or problem. The chosen topics should be based on description of our predecessors' experience and report a problem to solve (lack of any research, emergence of a new object, etc.). The relevance of topic is due to general interest to the research object with lack of comprehensive answers on relevant questions, which is proved by theoretical or practical importance of the topic.
- Defining the object, subject, goals, objectives, methods, approaches, hypothesis, and meaning of your work. The purpose of study is related to proof of thesis, that is presentation of research subject in the aspect chosen by the author.
- Materials and Methods should consist of description of materials and progress of work, as well as full description of methods used.

Characteristics or description of research materials includes its presentation in qualitative and quantitative terms. Characteristic of material is one of the factors determining the reliability of research conclusions and methods.

This section describes how the problem was investigated: detailed information without repeating previously published established procedures; identification of hardware (software) and description of materials used, with mandatory introduction of novelty when using materials and methods.

Research methodology should include:

- research question(s);
- proposed hypothesis (thesis);
- research stages;
- research methods;

- research results.

- The literature review section should cover fundamental and new papers on the subject under study by foreign authors in English (at least 15 references), analysis of these works from the point of view of their scientific contribution, as well as gaps in research that authors supplement in their article.

- It is UNACCEPTABLE to have a lot of links which are not related to research, or inappropriate judgments about your own achievements, links to your previous work.

- In the Results and Discussion section, authors can analyze and discuss results of their research. Conclusions on results obtained in the course of study are presented, main essence is revealed. In addition, this is one of the most important sections of the article. It is necessary to analyze results of research and discuss relevant results in comparison with previous work, analyses and conclusions.

- Conclusions section covers generalization and summing up of work at this stage; truth confirmation of statements put forward, expressed by the author, and author's conclusion about change in scientific knowledge, taking into account the results obtained. Conclusions should not be abstract, they should be used to summarize the results of research in a particular research area, with description of proposals or opportunities for further work.

The structure of conclusions should contain the following questions: What are objectives and methods of research? What results were obtained? What are conclusions? What are prospects and opportunities for implementation and application of developments or research results?

- The list of references consists of at least 15 titles for socio-humanitarian areas. Total number of titles in English should be at least 50%. If there are references presented in Cyrillic in the list of references, it is necessary to present the list of references in two versions: first – in the original language, second – in the Romanized alphabet (transliteration -<http://www.translit.ru>).

- The Romanized list of references should look like this: author (s) (transliteration) → (year in parentheses) → title of article in transliterated form [translation of article title into English in square brackets], name of Russian language source (transliteration, or English title – if any), output data with notation in English.

Example: Gokhberg L., Kuznetsova T. (2011) *Strategiya-2020: novye kontury rossiiskoi innovatsionnoi politiki* [Strategy 2020: New Outlines of Innovation Policy]. Foresight-Russia, vol. 5, no 4, pp. 8–30. The list of references is presented in alphabetical order, and ONLY those papers which are cited in the text.

- In this section authors should take into account:

- Style of reference list in Russian and Kazakh according to GOST 7.1-2003 “Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation” (requirement for publications included in the CCSES list).

- Style of the Romanized list of references, as well as sources in English (another foreign language) for social and humanitarian areas – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

- In this section authors should take into account:

- Main scientific publications, advanced research methods are cited, which are used in this field of research and on which the author's work is based.

- Avoid excessive self-citations.

- Avoid excessive references to publications of authors from CIS/USSR period, use world research experience.

- References should contain fundamental and most relevant research papers published by well-known foreign authors and researchers on the topic of the article.

References to cited works in the text of socio-humanitarian areas are given in parentheses, indicating the first author of work, year of publication: page number (s). For Example, (Zaleski, 1991: 25). If there are several works of the same author published in the same year in the list of references, then letters «a», «b», etc. are added in addition to the year of publication. For example, (Saduova, 2001a: 15), (Saduova, 2001b, 22). For natural science articles, references should be placed in square brackets, indicating the number as the cited works appear in the text.

For bibliographic references, you can also use the Mendeley Reference Manager.

Payment is made only after the acceptance of the article for publication and the message of the editorial board.

The cost of publication is 2000 tenge/page in WORD format (font 12, Times New Roman). Bank details:

Non-commercial Joint-Stock Company «Al-Farabi Kazakh National University»

Index 050040

Address: 71 al-Farabi Ave., Almaty

BIN 990140001154

KBE 16

JSC «First Heartland Jýsan Bank»

IIC KZ19998CTB0000567141-tenge

IIC KZ40998CTB0000567151-USD

BIC TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы	Section 1 Theory and history of state and law	Раздел 1 Теория и история государства и права
Д.А. Бакиров, Д.Б. Жуламанова, А.С. Кошкинбаева Заманауи жастардың құқықтық мәдениеті қалыптасуының менталдық ерекшеліктері.....		4
К.А. Айтеке, М.Х. Матаева, Э.С. Майшекина, Б.С. Исахов Қазақстан Республикасындағы азаматтық қоғамның социеталды конституционализмнің қалыптасуына әсері.....		17
2-бөлім Конституциялық және әкімшілік құқығы	Section 2 Constitutional and admistrative law	Раздел 2 Конституционное и административное право
G.N. Mukhamadieva, E.T. Alimkulov, A.K. Zhanibekov, A.B. Sharipova, N.M. Apsimet Automation of lawmaking: prospects for the implementation of artificial intelligence technology		28
А. Есекеева, К. Адилова, А.Қ. Отеуова Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институтының қалыптасу модельдері: отандық және шетелдік тәжірибе.....		38
Ғ.С. Отарбаев, Л.М. Каржаубаева, Ж.А. Исаева Қазақстан Республикасы жол қозғалысы қауіпсіздігі саласындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау.....		49
Ж. Өмірәлі, Г. Рахимова, Э. Омурчиева, Б. Ильясова Қазақстан Республикасының әрпк шеңберінде жеке тұлғалардың өтініштерін қараудың кейбір құқықтық мәселелері ...		59
3-бөлім Азаматтық құқық және еңбек құқығы	Section 3 Civil law and labor law	Раздел 3 Гражданское право и трудовое право
Zh.A. Bekbutayeva, A.S. Sabyr, E.K. Nurtazin, S.B. Beisebayeva, G.T. Muratova Modern issues in the efficacy of social dialogue and social partnership in Kazakhstan's workforce sector.....		70
А.К. Кусаинова, А.Б. Омарова, Ш.Б. Маликова Центры обработки данных в Республике Казахстан: особенности правового статуса как субъектов гражданских правоотношений.....		83
A.O. Syurikpayeva Some consumer protection issues in electronic commerce.....		95
С.Д. Калышев, М.С. Сәдібекова, А.Е. Аманжолова, В.К. Абдрасилова, Ж.А. Жуматаева Алименттік міндеттемелерді есептеу туралы Қазақстан Республикасы конституциялық сотының ұстанымдары		105
A. Amangeldy Interaction of intellectual property law with branches of private law		116
Г.М. Атаханова, Н.Р. Бижан, А.С. Алимкулова Нарықтық заманда коммерциялық үй-жайларды жалға берудің өзекті мәселелері		136

5-бөлім Табиғи ресурс және экологиялық құқық	Section 5 Natural resource and environmental law	Раздел 5 Природоресурсовое и экологическое право
Ж.Р. Есламғалиев, Г.Г. Нурахметова, Д.Ә. Әбділда Жер учаскесі пайдалану объектісі ретінде және оның қауіпсіздігі мәселелері 148		
5-бөлім Қылмыстық құқық және процесс	Section 5 Criminal law and process	Раздел 5 Уголовное право и процесс
С. Әділғазы, Н.К. Амиров, К.Н. Айдарханова Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамасына құқықтық мониторинг жүргізу мәселелері 158		
6-бөлім Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық	Section 6 International relationships and international law	Раздел 6 Международные отношения и международное право
А. Nemati, A.A. Otynschiyeva WTO influence on regulating great economies: a case study of the US-China trade war 172		
Авторларға арналған ақпарат 180		